

युरोपनां संस्मरणो.

द्वितीयः
महर्षिणा विरचयितवान् श्रीपद्विजयः

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ યુરોપના સંસ્કરણો

વિષય રત્ન : ૫.૬૫

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

વરસાઈલનાં પુવારા. બસીન ઓવ નેપ્ચ્યુન.

[પૃ. ૮૧.

યુરોપનાં

સંસ્મરણા

લેખક અને પ્રકાશક

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક.

મુંબઈ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦

પ્રવાસ મે-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

પ્રસિદ્ધિ ઓગસ્ટ ૧૯૨૭

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધિ હાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રિન્ટિન્ગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ્નેહાર્પણ

જેઓ આ ‘સંસ્મરણો’ના ઘણાખરા પ્રસંગે સાથે હતા, જેમના
પ્રથમથી છેવટ સુધીના પ્રવાસસાહચર્યથી અનેક સ્થળે ‘અમે’
લખી શક્યો છું, તે—

શ્રીયુત સ્નેહી

નંદલાલ માધવદાસ અમરશી
ના આનંદી સ્વભાવના સ્મરણમાં.

આમુખ.

તા. ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રોજ સ્ટીમર રજપુતાનામાં બેઠો ત્યારથી દરેક મેલમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો. તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા સ્નેહી સ્વજનને મારી મુસાફરીનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો હતો. આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે મારાં સદર પત્રો. મારાં સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યાં હતાં તેથી મને ઘણી સગવડ થઈ પડી.

નવું લખવાનો સમય નહોતો. તાજેતર વિચારો નોંધેલા તે વધારે ઠીક લાગ્યા. બાપા ધરગતુ છે તે પણ એક રીતે યોગ્ય ગણાય. અસલ છપાવવા માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમાં પ્રાકૃતતા હશે તો નૈસર્ગિકતા પણ જરૂર માલૂમ પડશે. ઉપોદ્ધાતનો ભાગ પાછા વળતી વખત સ્ટીમરમાં લખ્યો. અહીં આવીને તો માત્ર છેવટની અનુક્રમણિકા (ઇંડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી કરી છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાસના પુસ્તકોની તંગી ઘણી છે, જનારને નકામો ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કેટલીક વાર દૂર દેશ જવામાં કલ્પનામાં અનેક મુસીબતો ધારી લેવાય છે. એ સંબંધ-માં કાંઈક હકીકત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેલી છાપ આમ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે. તે કાર્યની સમાલોચના ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખી થવી યોગ્ય છે.

કવિત્વ અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે પડતો થઈ ગયો છે તે અસલ ઉલ્લેખ પત્રાકારે હોઇને થયેલ છે. શિષ્ટ ભાષા હોવાનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી.

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિષાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાર્ડયુકો નકશા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુલભ છે. ઇંગ્લિશ ભાષા પરનો કાપુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. ફ્રેન્ચ ભાષા આવડતી હોય તો સગવડમાં ઓર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાંથી ઘણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજખંધારણુ વિચારવાં જેવાં છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ ભોગવે છે તેનાં અંતર્ગત કારણોમાં ઉતરવા જેવું છે, વર્ષોથી ચાલી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સંસ્થાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જોવા યોગ્ય છે—ઘણું જોવા જાણવા સમજવા જેવું છે. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ, સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ મુદ્દા પર અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યા છે પણ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા નથી. મોજ-શોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ઘણી જોવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ ખતાવે છે. ‘સંસ્મરણ’ નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતાં પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાયું તેની નોંધ અને તે પર લખાયેલી ટીકા અવારનવાર જોવામાં આવશે. કેવળ પ્રવાસ-

વર્ણનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, કારણકે ગાંધીજીએ અંગ્રેજીમાં તો સુલભ છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજ અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાંબે વખતે સ્મરણ-શક્તિને તરફી આપવી પડતી નથી. વિલાયત-યુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યાં પ્રથમ દર્શને શી અસર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે. અનેક સાંસારિક ખામતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઈ જવા બલામણુ છે. વિલાયતમાં સર્વ સાફ છે એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ શીખવા જેવું ઘણું છે એમ મને લાગ્યું છે. ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાંથી સારાનું ગ્રહણ અને અનુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અગત્યે અલ્પ સંખ્યાથી સંતોષ માન્યો છે. યુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સારો જથ્થો લઈ આવ્યો છું. મારાં ‘સ્મરણો’ એનાથી તાજાં રહે છે.

ગુર્જરજનતાની આ રીતે કાંઈ સેવા થઈ શકે તો તે પણ એક પ્રકારનું સાક્ષ્ય ગણવાની હોંસમાં આ નૈવેદ્ય ધર્યું છે.

નાળીએરી પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૮૩ }
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીલ્ડિંગ.
તા. ૧૩-૮-૧૯૨૭.

મો. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો
ની
અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠાંક.
વરસાધલિના પુવારા. (વરસાધલિ-ફાન્સ) ...	... ૮૧
સેન્ટ પૉલ્સ ક્રેથીડ્રલ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ...	... ૧૦૪
હેમ્પ્ટન કોર્ટ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ...	... ૧૪૨
લેક લેમનનું દૃશ્ય (જીનેવ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ...	... ૨૧૬
ઈન્ટર લાકન-રેગેનનું દૃશ્ય (શેડેગ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ...	... ૨૨૫
મિલ્લાનની સિમેટરીમાંનો સ્તૂપ (મિલ્લાન-ઇટાલિ) ...	... ૨૬૪
લીનીંગ ટાવર (પીઝા-ઇટાલિ) ...	... ૨૭૭
સેન્ટપીટરનું દેવળ (રોમ-ઇટાલિ) ...	... ૨૯૬
સાં સુસી મહેલ (પોટ્સડામ-જર્મની) ...	... ૩૪૫
વોટરલૂ-પેનોરેમા. નંબર-૩. (બેલ્જિઅમ) ...	... ૩૮૩

વિષયોની સામાન્ય

અનુક્રમણિકા.

પ્રાથમિક તૈયારી-ઉપોદ્ધાત	...	...	૧—૩૦
સ્ટીમર રાજપુતાના-એડન-પોર્ટસેડ	...	...	૩૧—૫૯
ફ્રાન્સની જમીનપર-માર્સેલ્સ	...	...	૬૦—૬૫
પેરિસનું વૈવિધ્ય	...	...	૬૫—૮૭
પેરિસથી લંડન, ડોવર માર્ગે	...	...	૮૭—૯૦
લંડન (આપણું વિલાયત)	...	...	૯૧—૧૫૦
એડમ્સફર્ડ-સરસ્વતીનું ધામ...	...	...	૧૫૦—૧૬૦
કેન્ટરબરી-મારગેટ	...	...	૧૬૦—૧૬૫
હેન્ડન. બાદશાહી વાયુયાનદર્શન	...	...	૧૬૬—૧૭૦
સ્કોટલાંડ-સરોવરોનો પ્રદેશ, વિગેરે	...	...	૧૭૧—૧૮૬
લંડન સંબંધી પ્રકીર્ણ	...	...	૧૮૭—૧૯૭
પેરિસને રસ્તે (બુલો-ફ્રાંસટન)	...	...	૧૯૭—૧૯૭
પેરિસનું ખાસ (પૃ. ૮૭ થી ચાલુ)	...	...	૧૯૮—૨૦૪
સ્વીટઝરલાંડ (જીનેવ, ઇટરલાકન આદિ)	...	...	૨૦૫—૨૪૮
ઈટાલિ (મિલાન, ફ્લોરેન્સ, રોમ, વેનિસ આદિ.	...	...	૨૪૯—૩૨૩
જર્મની (બર્લીન અને સ્કોલરોનો પ્રસંગ)	...	...	૩૨૪—૩૭૮
બેલ્જિયમ	...	...	૩૭૯—૩૮૪

ઉપોદ્ધાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિજ્ઞાન.

યુરોપની મુસાફરીને અંગે આપણામાં અનેક પ્રકારના અન્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સંબંધી ઘણું ઓછું જાણીએ છીએ. ત્યાંથી મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા સંબંધમાં જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમાં નૂદા નૂદા દેખાવો અથવા સાંચાકામની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રભુ પાસેથી શું શીખવાનું છે તે બાબતમાં લગભગ તદ્દન ખેનસીબ રહ્યા છીએ. મૂળમાં આપણી ભાષામાં પ્રવાસવર્ણનોનાં પુસ્તકો બહુ જ ઓછાં છે અને જે છે તે અમુક ઉદ્દેશથી લખાયેલાં હોય છે; પણ મુસાફરી કરવામાં પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઈએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઈએ અને એવી એવી મુસાફરીની બાબતના ગ્રેરક અને સહાયક લેખો ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરિણામે ઘણાને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત કામ લાગે છે અને કેટલાક તેમાં ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતીમાં વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તનપરથી થાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રભુ સાથે આપણું હિત હાલ તુરત જોડાયેલું છે, લગભગ

દોઢસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ધરખાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે જોયાં નથી, તેઓની રીતભાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજ સંગ્રહી શક્યા નથી. આટલાં વર્ષોના જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર નજીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજકીય અને સાંવ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય લાગ્યેજ ગણાય. આપણા સમાન પંક્તિવાળાના કે હપરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણના નિયમો નજીવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કાંઈ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમો પણ સ્વીકારવું જોઈએ. એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કાંઈ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને ક્યું સ્થાન છે, આપણે સારાં તત્ત્વો કેવી રીતે સમજ વિચાર નજી આપણા વ્યવહારમાં વ્યાપારમાં ઉદ્યોગદુનરમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ધરના માલેક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને લાગવાથી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે. આપણે કંઈ વાતો અને કંઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન નૂદો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજવી જોઈએ અને સમજવા માટે મુસાફરી કરવી જોઈએ, એમનાં સ્થાનમાં જઈ એમને જોવા જોઈએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજવી જોઈએ, એમના ધરખાર રહેણીકરણ નજીવા સમજવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નારસ્તિકતા-અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કાંઈ નહું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલાં સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ પ્રયત્નરણ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઈ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઈ પણ હકીકત આદરવા પહેલાં આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઈતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધું નિંદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બધું સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આપી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસલની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કંઈ પૂર્વસંસ્કારો રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ધણુંખંડે સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો બપોડો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાડું આમતેમ ધસડાયા કરે છે, આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, ધણું જેવા જાણવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશાટનના લાભ.

ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલનાં જાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં અમર્યાદા દેશાટનને આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, નૂફા નૂફા રીતરિવાજો જાણવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ધણો વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કંઈ શક્તિઓ કુપાઈ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફતેહનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સફળુ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે.

વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારક્ષેત્રની થતી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે, આપણું ભંડોળ નાનું હોયતો નિર્ણય કાચા-અધુરા-અપરિપક્વ રહે. જેમ ભંડોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે. દેશાટનના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની મુસાફરી કરવાને અંગે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણ્યો છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર કેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને કેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ઘણું ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરવા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઈ પડશે.

(૧) અભ્યાસ.

(૧) સ્થાપત્ય. યુરોપમાં ખરી જોવાની ચીજો કુદરતના

સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવળો અને લઘ્ય મુકામો છે. એની ખરી કિંમત સમજવા માટે શિલ્પ-સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્ટાઇલ, કોરીન્થીયન ડોરીયન અને કોરીયન એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્ટાઇલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, બાઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા નમુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં લઘ્ય દેવળોમાં કારીગરી-શિલ્પ કેવું છે તેનો બરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીઓ અભ્યાસ કરવા માટે, કાંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મજા ધણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેવાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સહજ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા. યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવળો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ધણે તફાવત છે. પેઇન્ટીંગ એ કેન્વાસ અથવા શરૂઆતમાં કપડાંપર તેલ રંગથી કાઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઈક એટલે નાના પથરો કે ચારસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઈકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની નૂદી નૂદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલ મોટી છે: વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઇન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોંબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીઅત નૂદા નૂદા છે. એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, ચ્હોટાનો ચ્હોરો, પરસ્પેક્ટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાવોમાં બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કોઈ ચ્હોરાપર ભાવ લાવવામાં કુશળ છે, કોઈ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઈ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

કોઈ સૌંદર્યને પૂજે છે. એ સર્વ તફાવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવા છે. પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થવું હવું, ત્યારપછી કેટલા ફેરફાર થયા, દરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકાસ પામી અને દરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ, બેલીઅન સ્કૂલ, ડચ સ્કૂલ, ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, નોર્વેજીઅન સ્કૂલ એ દરેકનો તફાવત, વિકાસ અને વર્તમાન સૈલી ઉપર ખરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. દરેક મોટા શહેરમાં ચિત્રસંગ્રહ ઘણો વિશાળ છે અને નીરખીને જોતાં ઘણો સમય લાગે તેવું છે એ વાત ખરી છે, પણ જો કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રકામ સમજવું હોય તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્કૂલના ઇતિહાસના નજીપણની ખાસ જરૂર છે. એ વગર એક એક ચિત્રના ત્રીશહજાર પાઉન્ડ કે સાઠહજાર પાઉન્ડની કિંમત કેમ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ. એને ‘એનેટોમી’ કહે છે. એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલાં-પૂતળાં જોવાને અંગે છે. દરેક પ્રજાએ બહુ જાતના બાવલાંનો સંગ્રહ કર્યો છે તેનો અભ્યાસ જો ‘એનેટોમી’ નજી હોય તો આનંદ આપે છે. એક બાવલાં-પૂતળાંને ખરાબર સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એના અભ્યાસમાં પુસ્તકજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જરા ટેવ પાડવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. દરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે.

(૪) સંગીત. (મ્યુઝીક). આ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સંગીત તાલસુર પર રચાયલું છે. યુરોપીય સંગીતમાં ‘હારમની’ ને મુખ્ય સ્થાન છે. મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લીશ સ્કૂલો છે. એ દરેકમાં થોડો થોડો તફાવત છે. બની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ તફાવત સમજી લેવો. એ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં

અને અન્યત્ર 'ડાન્સ' જોવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કલા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર જાણી લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટ્સ (Vauitz), ટેંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટાંગો નાચ આપણા તાલોને ઘણો મળતો આવે છે. ઉપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાલ્સ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોય તો ખાસ વાંધા આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ઘણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ ચાર માસ એક એક ક્લાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેનો જાતિઅનુભવ થાય છે એટલે શીખી જવાય છે. લંચ અને જમવાની ચીજોના લીસ્ટ ને મેન્યુ (Menu) કહેવામાં આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં જાણવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર જાણવા. બાકી ફરેક મોટા સ્ટેશનોએ ઇન્ટરપ્રેટર (દુભાષીઆ) ધણું ખર્ચ હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ જાણેલ હોય છે એમ આપણે માની લઈએ છીએ. છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઈ જવો અને સાથે રાખવો. મોટા શહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઇનો સીધી કેવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને પાસે રાખવા. છેલ્લી મોટી લાઇઇ પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરહદોમાં અને નામોમાં ફેરફાર ઘણો થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ ક્લાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઇનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી ખેવડા ખર્ચમાં ઉતરે છે.

પેસેજ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો. જો યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Loiyd Trestino) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી, પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જનોઆ (Genoa) ખંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઇટાલીના એડ્રી-આટિકના વેનીસ (Venice) ખંદરે જાય છે. ઇટાલીઅન લાઇનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજીટેરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. જનોઆ-વાળી લાઇન લેવાનું અને તો નેપલ્સ ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાળામુખી જોઈ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઈ રીવીએરાના ભાગ મોન્ટીકાર્લો અને નીસ જઈ માર્સેલ્સને રસ્તે થઈ લીયોં જોઈ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. જનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લાંડનથી નોર્વિ, હોલંડ, બ્રેક્ઝઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલંડ થઈ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ અવાય. સમય હોયતો વેનિસથી કોન્સ્ટાંટીનોપલ, ગ્રીસ, ફ્રેંચ, એલેક્ઝાંડ્રીઆ અને નાઇલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી. પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે. ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઈ શકે છે. એમાં એડ્રીકેટ વધારે જળવલો પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેલ્સ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિભાગ જોઈ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેજ જમ અને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રિલ મે માસમાં યુરોપ જનારનો ધસારો થણો હોય છે અને બહુ મોટો પેસેજ મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેજ મોટો પણ મળી શકે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

પેસેજ બની શકે ત્યાં સુધી ફર્સ્ટક્લાસનો લેવો કારણ કે સ્ટીમરમાં જતાં આવતાં અઠ્ઠાવીસ દિવસ ગાળવાનાં હોય છે અને

સ્ટીમરના એકજ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખર્ચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડક્લાસ પણ ખોટો નથી. પ્રથમ ક્લાસમાં વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે કેટલી વસ્તુ લેવી અને કેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ધણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ધણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે. ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને ભૂઠી હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ જોશું. પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઈએ.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં ઓઢવાનાં પૂરતાં મળે છે. સપ્ત ડંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું ઓઢવાનું મળે છે. ખાસ શોખ હોય તો એક સારી શાલ રાખવી જે ભાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. ભાતાનો ડબ્બો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેન્ટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીજો મળી શકે છે. ભાતું નકામો બોલો કરે છે અને ઉપયોગમાં જરા પણ આવતું નથી. ખાસ શોખ હોયતો એકાદ બે અથાણું (આચાર) અને જીરાણું લેવા જો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ડ બાટલીમાં લેવા કે ખીન્ન કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કોઈ પણ ઠામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં ધણું પાણી પીવું પડતું નથી. કોઈવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કવોશ કે ઓરેંન્જ પી લીધા; તે તંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કોઈ જાતના કેફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

યુરોપમાં મજૂર (કુલી) નાના સ્ટેશને હોતા નથી, મળે છે ત્યારે ચાર્જ આકરે હોય છે એટલે જેમ બને તેમ ઓછો સામાન હોય તો મુસાફરીમાં મળ ધણી આવે છે. એનો મુદ્દો એ છે કે જરૂર પડ્યે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉચકી શકીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. બૂલથી અથવા ખોટા ભયથી વધારે સામાન મુંબઈથી લીધો હોય તો થોમસ કુકને ત્યાં મૂકી દેવો. તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખબર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુંબઈથી ઘણાં કપડાં લેવાં નહિ. બે સુટ ચાદનાસીલીકના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેડ સુધી થઈ શકશે. સુટ એટલે પાટલુંન વેસ્ટ અને જેકેટ (હાફકોટ). તે ઉપરાંત એક સુટ ગરમ કરાવી લેવો. આથી વધારે સુટ લેવા નહિ. ઇંગ્લાંડ અથવા લંડનમાં બહુ સસ્તાં અને સુંદર કટના કપડાં થાય છે ત્યાં બીજા એક સુટ કરાવવો. રેશમી બે સુટ યુરોપમાં તદ્દન નકામા છે તે માસેલ્સ થોમસ કુકને સોંપી દેવા અને બે ગરમ સુટથી આખી મુસાફરી થઈ શકે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

સ્ટીમરમાં તેમજ હોટેલમાં કપડા ધોવાનું ખાતું હોય છે. તમે માગો ત્યારે કપડાં મળી શકે છે. સુટને તો કરચલી પડે ત્યારે રિપાસ્ટ (ધર્મી) કરાવવાનો હોય છે જે બે ત્રણ કલાકમાં મળી શકે છે. ચોવીશ કલાકમાં ધોવાનાં કપડાં મળે છે.

સુટ-ગરમ કપડાનાં કરાવવાં. વીન્ટર-શયાળામાં કપડાં વધારે ગરમની જરૂર છે જે ઉન્હાળામાં ભારે પડે છે. કેટલો વખત રહેવાનું છે તેને અનુસાર કપડાં કરાવવાં. ડ્રેસીંગ જાહન (કપડાં બદલવાનો ઓવરકોટ) જરૂરનો છે. સ્ટીમરમાં બાથરૂમ વિગેરેમાં જતા તેની ખાસ જરૂર પડે છે. ગરમ ઓવરકોટ મુંબઈથી ન લેવામાં આવે તો ચાલશે. પેરિસ કે લંડન જઈ તુરત લઈ લેવો. ઉન્હાળાનો ઓછો ગરમ હોય છે. લાંબો વખત રહેવું હોય અને શિયાળો યુરોપમાં ગાળવાનો હોય તો બહુ ગરમ ઓવરકોટ રાખવો પડે છે. બે ઋતુના બે ઓવરકોટ હોય તો વધારે સાફ.

ખમીસ સુતરાઉ અથવા બોસ્કીની નખનીજ સીલ્કના છ લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર ગંજીરાક અને બે ગરમ અને બે સુતરાઉ ટ્રાઉઝર લેવા. મોજાં નાનાં (sock) સુતરાઉ બે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોલર એટલી વસ્તુ પહેરવાની રાખવી. હળમતનો સામાન અને મથું ઓળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં છુટ સાફ રાખવા, કોલર ચોખ્ખો પહેરવો, હળમત દરરોજ કરવી અને ટાઇ સુંદર પહેરવી, કપડાં બ્રશથી દરરોજ પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

પીંજમા સુટ-રાત્રે સુવાના બે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવરાવી નાખવા.

હન્ડાળામાં જનારે છુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને ક્રેપીનમાં પહેરવાના સાદા સ્લીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન કાંઈ પણ સાથે લેવો નહિ. રાત્રે સુતી વખત શુઝ રૂમ અથવા ક્રેપીન બહાર મૂકવા એટલે સ્ટુઅર્ટ અથવા વેટર સવારે ઉઠીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. છુટની જરૂર શિયાળામાંજ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઈ શકે છે. ૨૪ ઇંચની કેસ આપણે ઉપાડી શકીએ છીએ. યુરોપમાં મોટા મથાણાં પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી નય છે. પોર્ટરની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સહજ મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કામળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરણ ચીજો પડી રહે છે. બીજા હાથમાં તે ઉપાડી શકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાકડીની જરૂર નથી.

પોતાને એલચી કે સોપારીનો શોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિલાયતમાં તે સારાં મળતાં નથી.

જેમ બને તેમ ઓછો બાર રાખવાથી આખી મુસાફરીમાં બહુ સમવડ પડશે અને કદાચ બૂલથી વધારે સામાન લીધો હોયતો

ન્યાં ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટલમાં મૂકી દેવો. હોટલવાળા વગર ભાડે સામાન રાખે છે.

આહટફીટમાં વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી. ન્યારે ખર્ચ પડે ત્યારે યુરોપના કોઈ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનગમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે. અભ્યાસ કરવા જનનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવાં પડે છે તે યુરોપમાં લેવાં. આપણી સ્ત્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે. જઈ આવેલ સ્ત્રીઓને પૂછવું. એ સંબંધમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે. પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્ત્રીઓને ઘણી અગવડ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ.

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલાં પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સાફ દેખાય છે. દરેક સરહદ પર વીરમગામ હવું તેવા થાણાં હોય છે. ત્યાં સામાન બતાવવો પડે છે. એટલા માટે જો મુસાફરી દરમ્યાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો બનતા સુધી એનું બંડલ કરી હિંદુસ્થાન રવાને કરી દેવો. ઘણે ભાગે ઇંડીયનને કોઈ પણ સરહદ ઉપર કનડગત થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની બાધા પણ જાણતા ન હોઈએ. કહેવું કે જોઈ લો. સામાન ઉઘાડીને બાજ્યજ બતાવવો પડે છે. સીગારેટ રેશમી કપડાં અને સોનાના સીકાં માટે દરેક સરહદપર ઘણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો. આખું યુરોપ બે માસમાં જોઈ શકાય છે અને એક વર્ષ

પણ તે માટે ઓછું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું ટાઈમટેબલ બનાવવું. વળી ટાઈમ કેટલો છે તે મુકરર હોય તો એક રસ્તે બેવડી મુસાફરી કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. આપણે જે કાંઈ જીવન અભ્યાસદષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇંગ્લાંડ સ્કોટલેન્ડમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઈએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કાંઈ જાડા હતરી શકીએ. ઇંગ્લીશ પ્રજા બહુ ઓછું બોલનારી છે એ ખરું છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમનાં નાટ્યગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ, એમની મોટાં કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઈનો-ખાણો, એમની સાંચાક્ષમ પદ્ધતિ, એમની રેલવે, અંડરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લેક્ચર, પાર્લામેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દ્રશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુલો દેવળો જોવાના છે, કોઈ પણ લાઇનમાં સારાને એ કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે-વિગેરે; અને આ સર્વ નૂફા નૂફા આકારમાં અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની ભાષા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે લગભગ બહારા અને મુંગાની કાટિમાં આવી જઈએ છીએ એટલે લગભગ દોઢમાસ ઇંગ્લાંડ સ્કોટલેન્ડમાં જરૂર ગાળવો, પારિસ માટે પંદર દિવસ બહુ થઈ જશે. બાકી બર્લીન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ ફ્લોરેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર માટે બે બે દિવસ, પીઝા માટે ચાર કલાક-આવી ગણતરી પ્રથમથી કરીને આખો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. કોઈ સમાન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહિતગારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો

- સ્ટીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જશે અને આખા યુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાંડ-સ્કોટ્લાંડ	દોઢ માસ.	નોર્વે-સ્વીડન.	દશ દિવસ.
હોલાંડ-બેલજીઅમ.	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ
સ્વીટ્ઝરલાંડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ
ઈટાલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીઆ	ચાર દિવસ
બલ્ગેરીઆ	ચાર દિવસ	તુર્કિસ્તાન	સાત દિવસ
ઈજિપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અ સ્ટીમરનો એક માસ વધારે સમજવો. દિવસ ઓછા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો. મોટા ખર્ચ કરી વારંવાર નીકળી શકાતું નથી. દશ પંદર દિવસ અલુધારી અગવ કે નરમ તળીઅતના પણ રાખવા, જોકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ એવી છે કે સારા હવાપાણીને લઈને માણસ રીતસર રહે તો તળીઅ અગડવાના પ્રસંગો બહુ જીન આવે છે.

એક્સચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ સુકર કરવા જોડોજ મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો અથવા ખીજ રીતે કહીએ તો મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલું ખર્ચ કરવાનો છે તેને અનુસારે જ ગોઠવી શકાય છે. જો ગમે તેટલું ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સલાહ નથી પણ અમુક રકમમાં પૂરું કરવું હોય તેણે આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો છે. ખર્ચ લગભગ પરિસિમા (હદ) બાંધી શકાય તેવું છે. મુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં થઈ શકે છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર ત્રણ કલાસ છે. સેકન્ડ સારો ફર્સ્ટમાં માણસો ઓછા ભેસે એટલી જ વધારે સગવડ છે. ઇંગ્લાંડમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ કલાસ છે. ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવાથી સગવડ ઘણી થાય છે.

દરેક પ્રજાના એક્સચેન્જના ભાવ ફર્યા કરે છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના ભાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપિયાના શી. ૬ પેન્સનો ભાવ છે એટલે મુસાફરી કરવા જનારને લગભગ ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે. પાઉન્ડને અગે ભાવો બોલાય છે

એક પાઉન્ડના

ફ્રેન્ચ ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફ્રેન્ચ ધણી)
જર્મન માર્ક	૨૦૧	(સ્ટેડી)
બેલ્ગિયન ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફ્રેન્ચ જાય છે)
સ્વીસ ફ્રાન્ક	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીયન લીરા	૧૪૦	(ધટતા જાય છે)

આ સર્વ ભાવો લક્ષ્યમાં રાખવા. વીએનાના પીએસ્ટા, ઇન્-
મના ચલણના ભાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ
ગણી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. એકસચેન્જના ભાવો બરાબર સમજવાની
જરૂર છે. વળી કોઈ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતી વખત એકાદ પાઉન્ડના
ચીલ્ડર સીકા તે દેશના અગાઉથી લઈ લેવા એટલે ટેકસી મજૂરી
વિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ. બાકી પાઉન્ડ બધે
તુરત વઢાવી શકાય છે.

કેશ-કેડીટ.

પાઉન્ડ પાસે રાખવાની ધણી પદ્ધતિ છે. થોમસ કુક પાંચ
અથવા દશ પાઉન્ડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ ઓફિસમાં
વઢાવી શકાય છે. વળી ધણીખરી હોટેલો તથા બેન્કો તે ચેકો સ્વીકારે છે.
એમાં ગડબડ થવાનો ભય નથી કારણ તમારી નમુનાની સહીવાળી
બુક તમને આપવામાં આવે છે અને તે બતાવીને ચેકપર પછવાડે
સહી કરી નાણું લેવાનું હોય છે. જોલો ખર્ચ કરવાનો હોય તેના
પાઉન્ડના ચેક આ રીતે લઈ લેવા.

ચેકનું જોખમ લાગતું હોય 'લેટર એન્ડ કેડીટ' કુકવાળા આપે
છે તે તેની કોઈ પણ ઓફિસમાં બતાવવાથી તેમાંથી જોઈએ તેટલા
પાઉન્ડ ઉપાડી શકાય છે. લેટર એન્ડ કેડીટ લેવામાં અગવડ એ છે કે
એ માત્ર કુકની કોઈ પણ ઓફિસમાં જ વઢાવી શકાય છે, બીજા કોઈ
બેન્ક કે હોટેલમાં તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુકના ચેક લગભગ
દરેક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લાંડન કે અન્યત્ર જતા હોય અને એકજ ઠેકાણે ધણો વખત રહેવાના હોય તેણે મુંબઈ કુકની એફિસમાં કરંટ એકાઉન્ટ ખોલવો. વધારે જોખમ પાસે રાખવું નહિ. જોઈએ તેમ ચેક લખી નાણું લઈ આવવું.

સ્ટીમર-વાંચન ઇ.

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી તુરત એક સ્ટુઅર્ટને મળી તેની પાસેથી એક એકચેર લેવી. એકચેર પોતાની લઈ જવાની જરૂર નથી. એકસ્ટુઅર્ટ આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે એકચેર સંભાળવાની જરૂર નહિ રહે. એકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્ટીમરમાં તેર ચઢદ દિવસ માળવાના છે તેથી ઘટતા ફેરફાર માટે દરરોજ થોડા કલાક એકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામાં એક જાતનો આનંદ આવે છે. એકચેર પોતે લીધી હોય તો માસેંલ્સ ઉતરતી વખત પી. એ. કંપનીને કે થોમસ કુકને નામની સ્વીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્ટીમર-પર તમારી ચેર બરાબર હાજર રહેશે.

સ્ટીમરમાં વધારે વખત એક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિક હોલ અને એક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત કેપીનમાં કાઢવો નહિ, નહિતો એકલવાયું લાગશે અને સફરના દિવસો કાઢવા આકરા લાગશે.

વાંચવાની ચોપડી સાથે હેન્ડબેગમાં લઈ લેવી. દરેક સ્ટીમરમાં નાની લાઇબ્રેરી હોય છે અને તેમાંથી બુક વાંચવા મળે છે પણ પોતાની પસંદગીનીજ બુક વાંચવી હોયતો પોતે સાથે રાખવી અને માસેંલ્સ મૂકી દેવી.

ઉપરાંત મુંબઈથી સ્ટીમરમાં બેસતી વખતે એક સુંદર 'ગાઈડ બુક' જરૂર લઈ લેવી. સેશલ ગાઈડ (Satchel Guide to Europe by Rolfe & Crockett) દર વર્ષે નવી આવૃત્તિ

છપાય છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ફેરફારો દાખલ કરેલા હોય છે. તેની નવી આવૃત્તિ જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે જોઈ જવી.

મી. ખેડેકરની દરેક પ્રાંતની ગાઈડ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શહેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ જોવા જેવું થું છે તેનો ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો વ્યય થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેચલ ગાઇડ અને યુરોપનો નકશો બસ થશે.

ટ્રેસ સુટ.

ટ્રેસ સુટનો સવાલ જરા ધુંધવાળો છે. સ્ટીમરમાં સાંજના ૭ વાગે જમવાનો ટાઈમ થાય છે. ડીનર પહેલાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ છે. દિવસનાં કપડાં કાઢી હાથ મોં બાલ સાફ કરી કાળો પાટલુન, ઉઘાડું જેકેટ, કાળો હાફકોટ અને બો કોલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈજ્જાંડમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઈ પછી ઘરમાં તો કોઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાનું હોય ત્યારેજ હવે ટ્રેસ કરવામાં આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટક્લાસમાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જવું ત્યાંના રિત-રિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અંગે ટ્રેસ કરવાની જરૂર છે. એ સુટ મુંબઈમાં તૈયાર કરાવતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦-૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની બીલકુલ જરૂર નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં થોડો લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-અમત.

બીજ કે બીઝીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુ-કૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. તેઓ કમ્પનાથી આપણી જેટલો વગર દાએ રમતમાં રસ લઈ શકતા નથી.

અને જૂતનો ચરસ ખેટો છે એટલે વગર હાથે રમણું. નહિતો ડેક-ટેનીસ, બકેટ ક્વોઈટ્સ (Bucket-Quoits), બુલ બોર્ડ (Bull board), ડેક ક્વોઈટ્સ (Deck quoits) વિગેરે સ્ટીમરપર રમવાની ખાસ રમતો રમવી. એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રયાસથી તેના નિયમો જાણી શકાય છે. દરેક સ્ટીમરપર રમતનાં સાધનો સ્ટીમર તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

આ સિવાય પેતાને પસંદ આવે તેવી ફ્રાક્ટ, ચેસ (શેતરંજ) વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઇ લેવી. જગા બહુ ઓછી રોકે તેવીજ વસ્તુઓ લેવી.

સ્ટીમરમાં ખોરાક.

સ્ટીમરમાં અંગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે.

૧. સવારે છઠ્ઠાં ચા, ખારા બીસ્કીટ, ફ્રુટ. એને બેડ-ટી (Bed-tea) કહેવામાં આવે છે.
૨. સાડા આઠ વાગ્યે બ્રેકફાસ્ટ-ટી (Breakfast) એમાં પોરીજ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે.
૩. અગીઆર વાગે બીફ-ટી લે છે.
૪. એક વાગે લંચ. બહુ મોટા પાયા ઉપર. એને ડીનરજ કહી શકાય.
૫. ચાર વાગે ટી. એની સાથે પેસ્ટ્રી તથા કેક-જમ વિગેરે લે છે. કેટલાક બ્રેડ પણ લે છે.
૬. સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે.
૭. નાન્યા પછી ૧૦-૧૧ વાગે રાત્રે કેટલાક સુપે-સપર લે છે. એમાં ઠંડું ખાવાનું હોય છે.

સ્ટીમરમાં સીસીકનેસ-વોમીટ થવાનો લાય ધણે લાગે છે તેનું એક કારણ અપચો હોય છે. ફરિયાની હવાથી ભૂખ વધારે લાગે છે પણ જઠરામાં સાધારણ હોય છે. જેને ફરિયાની હવાથી શરીર

સુધારણું હોય તેણે ખોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક લેવો. ઓછું ખાવાથી શરીર બગડતું નથી. નિયમિત ખાવાનું તો સ્ટીમરના નિયમોથી જ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. ના. ૧-૩ અને ૭ તો છોડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના ચાર રહે છે તેમાં જોઈતો ખોરાક જરૂર મળે છે. મિતાહારી થવું ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ધણીખણ અપચાથી થાય છે. ઝટક સારી હોયતો થતી નથી. થાયતો તેની સામા થવું. કેબીનમાં પડયા ન રહેવું. એક ઉપર ફરવું અને મ્યુઝીકહોલમાં બેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ. એ બાધિ જીવલેણ કદિ થતો નથી. એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ બીજે દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં ચોક્કસ માન્યા કરવું. સ્ટીમરમાં લેમન સ્કૂવેરાશ-લીંબુમાં બરફ લીધા કરવો. એ પી શકાય તેવી ચીજ છે અને તાંદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે.

સમય કેમ પસાર કરવો.

સ્ટીમરમાં અનેક અનણ્યા માણસોનો પરિચય થાય છે. બધાની સાથે હળવું મળવું. અંગરેજો પણ એડન છોડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી બૂલતા જાય છે. એમની સાથે પરિચય કરવામાં વધારે જાણવા શીખવાનું મળે છે. ફરેકના અનુભવ સમજવા અને વાતોમાં રસ લેવો. હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ ગમે છે. બાકી પોતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. અમુક ધંધાની વાતો રસ ઉપજાવતી નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને જીવલેણ બુદ્ધિ વધારે હોય છે તેમ વધારે આનંદ આપી લઈ શકાય છે. એ અપડા રહેવા આતુર હોય તેને કદિ પણ વળગતા જવું નહિ. બાકી મ્યુઝીકહોલ અને ટેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર જાણ કરે છે એકઠે તરે દિવસ પસાર થતાં વખત લારે લાયતો નથી.

મુસાફરી.

સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવવો પડે છે તેમાં જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી. યુરોપમાં ૨૬ જગ્યાએ સરહદો આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો. તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ ગુમ થઈ જાય તો દરેક જગ્યા પર બ્રીટિશ કોન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાબ મુંબઈથી મંગાવી ફુલ્લીફેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમાં બે ત્રણ દિવસની નકામી ઢીલ અને પૈસાનો ખર્ચ થશે. બેઠરકાર માણસ મુસાફરીને ચોગ્ય ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

હર.

મુસાફરીની દુર થોમસકુક અને અમેરિકન એક્સ્પ્રેસ કરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાંનું લીસ્ટ આપો, દિવસો કેટલાં કરવાં છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે. પછી કઈ તારિખે કેટલે વાગ્યે ક્યાંથી બેસવું અને ક્યાં જવું, કઈ હોટેલમાં ઉતરવું વિગેરે સર્વની વિગતવાર ડાયરી અને ટીકીટો આપશે. તમારે કોઈ હોટેલમાં કાંઈ આપવું પડેજ નહિ. બધી સગવડ થઈ રહે. માત્ર નાની બક્ષીસ કે મજૂરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની ટીકીટો પણ કુકવાળા આપે છે. તમારે કોઈ સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદવા પણ જવું પડતું નથી. ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે અને હોટેલ ઉન્ડાળામાં બધે ભરચક રહે છે તેથી અગવડ ઘણી થાય છે તે દૂર કરવા આવી દુર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

દુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી. અરધી અથવા એક વૃત્તિયાંશ પ્રથમ લેવી અને આગળ મોટા શહેરમાં પૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાળ્યો હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો તારથી

અગાડી ખબર આપી દેવી. કોઈ ભાગ તખીઅતના કારણે છાડી દેવા પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સહચાર-સોબત.

યુરોપના કોંટીનન્ટ ઉપરની દુરમાં બે જણાએ સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં ઘણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતાં સામાન કોણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તખીઅતે બન્ને અભણયા પણ સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સૌંદર્ય કે શિદ્ધનો નમુનો જોઈએ તેની ખીજ સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણ વાત ચોક્કસ થાય છે. ખીજને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદ્દન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી. સોબતમાં કુલ બે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારે થાય તો બધા તૈયાર હોય પણ એક તૈયાર ન હોય તો નકામો કાળસ્રોપ થાય છે અને ઠરાવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

કાર્યક્રમ નક્કી હોવો જોઈએ અને તેને ચોક્કસ વળગી રહેવાની ચીવટ હોવી જોઈએ. મોટી ગાઇડબુકો ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાઇડબુકો અને નકશા મળે છે. સ્વીટઝરલેન્ડ અને ઇટાલીના લગભગ જણવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને ડુંગરોના પોઈટના નકશા મળે છે. કુકની ઓફિસમાં How to see Rome. How to see Milan &c. આવી બુક દરેક શહેરમાં મળે છે. એવી બુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા. હોટેલોમાં પણ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં જીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં બતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

- (a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટેલ.
- (b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની ઊંચી હોટેલ.
- (c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.
- (d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુંદર હોટેલ.
- (e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.

સગવડમાં દરજ્જા પ્રમાણે ફેરફાર સમજવો. “એ” ક્લાસ અમેરિકન કરોડાધિપતિઓ અને રાજમહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સંયોગો અને ખર્ચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટેલની પસંદગી કરવી. બહુ ચાપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક મુસાફરી કરી શકતા હોઈએ તો C વિભાગવાળી પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટેલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદ્દન બાદ ખર્ચે મુસાફરી કરવી હોય તો સેકન્ડક્લાસ હોટેલ પણ ખાટી નથી. એક મોટા શહેરમાં સાત દિવસથી વધારે રહેવાનું હોય તો Pensione (પેન્સિઓની) ઘણી જગ્યાએ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સાદો પણ અઠવાડિયાનો ભાવ કરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગરો પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંગત અગવડ ભાગ્યના સિવાય પૈસાની રીતસર કચકચર કરવાની જરૂર સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ શરમાવાની જરૂર નથી. દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટેલવાળાએ બીજામાં ખોટો ચાર્જ બૂલધી કર્યો હોય, આપણે બીજા રેસ્ટોરાંમાં જમ્યા હોઈએ ને તેનો ચાર્જ કર્યો હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, ટુરન્ટ સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં શરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

ટીપ.

બક્ષીસ. આ રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ થઈ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીસની આશા રાખે છે.

સ્ટીમરમાં કેપીન સ્ટુઅર્ટ અને ટેબલસ્ટુઅર્ટને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. ખાસ સરવીસ લીધી હોય તો નૃદી વાત, નહિ તો દરેકને દશ દશ શીલીંગ આપવા ચોગ્ય ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રૂમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ શીલીંગની આશા રાખે અને ડેક્સ્ટુઅર્ટને પણ એટલી રકમ આપવી જોઈએ.

હોટેલમાં પણ તમારા વેટરને કાંઈ આપવું જોઈએ. હવે દરેક હોટેલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાડનાર કાંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટેલમાં એક Portier હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી બક્તિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરીયાત તે પૂરી પાડે છે, માગે તે બતની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેકસી વિગેરેનો ઓરડર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપી તો ખુશીથી લે છે.

લડાઈ પછી 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું નુકશાન થાય છે. દરેક હોટેલવાળા બીલ ઉપર દશ ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના બીલમાં ચાર્જ કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતાં 'ટીપ' આપવાનું ધણું ખર્ચે તો બચાવે રહે છે. દેશકાળને અનુસરીને આપણું ગાડું ગળડાવવું આ બાબતમાં ચોગ્ય છે. આપણી ઉપર આજે, કહેલી સરવીસ નિગેરે જોઈને ચોગ્ય ભાગે લેમ કરેલું. એને એક સરખો નિયમ હોય શકતો નથી.

સગવડ-અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં કોઈ પ્રકારની અગવડ આવે તેમ નથી. જરા હકીકત સમજીને કામ લીધું હોય તો બધી સગવડ થાય છે અને જરા અગવડ પડે તો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી. તદ્દન ચેતચમન મુસાફરીમાં થાય નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. ખાવાને વખતે ખાવાનું મળે છે અને રેલવે, સ્ટીમર, હોટેલ, રેસ્ટોરાં બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે. માત્ર ખીસામાં પૈસા હોય તો જરા પણ અગવડ આવતી નથી, ખાસ અગવડ લાગતી હોય તો કુકની દુર લેવી એટલે તમારું બધું કામ તેઓ કરી આપશે.

સ્થાનિક ગાઈડો અને ટુરો.

કુક અને બીજી કંપનીઓની (એજન્સીઓની) દરેક સ્થળે સ્થાનિક ઇટીનરરી (ટુર-મુસાફરી) હોય છે અને તેઓ ખાનગી ગાઈડ માર્ગદર્શકો પણ આપણે ખરચે પૂરા પાડે છે. સ્થાનિક ઇટીનરરીમાં લાભ અને ગેરલાભ સમાયલા છે. લાભ એ છે કે અભણ શહેરમાં ક્યાં જવું અને ઇતિહાસ વિગેરે શું છે તેનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યારે બહુ થોડા વખતમાં આ દુરથી આપણે ધણું જોઈ શકીએ છીએ અને ખર્ચ ઓછો થાય છે. ગેરલાભ એ છે કે જે ચીજ બતાવવામાં આવે તેજ આપણે જોવી પડે છે અને એક ચિત્ર કે બાવલું આપણને ખાસ ગમે તો તેની પાસે જાણ પણ રહી શકતા નથી. એકંદરે ટુંકા વખતમાં જેને મોટા કાર્યક્રમ પૂરા કરવો હોય તેણે એવી ટુરોમાં દાખલ થવું વધારે ઠીક છે. ખાનગી ગાઈડ અને ખાનગી ગાડી (મોટર) વધારે અનુકૂળ પડે પણ એવો ખર્ચ બહુ ધનવાન હોય તેને જ પાસવે.

તોલ માપ.

યુરોપમાં તોલ માપ કેવાં ચાલે છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇંગ્લાંડમાં અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)માં આઈસ પાઉન્ડ ચાલે છે તે આપણે બરાબર જાણતા હોઈએ છીએ.

૨૫ તોલાનો આઉસ, ચાળીશ તોલાનો પાઉન્ડ (રતલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રેટ અને ૨૦ હંડ્રેટ (૨૨૪૦ રતલ) નો યન. આ તો નાણીતી વાત છે.

ફ્રેન્ચ લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ દાખલ કરેલી છે. એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ વધારે છે. આખા કેન્ડીનન્ટ પર આ તોલ ધણી ખરો ચાલે છે. ગ્રામ (Gramme) એ એનો પાયો છે, એનો તોલ ૧૫.૪૩ ગ્રેન થાય છે.

દશ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ	૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ
દશ સેન્ટીગ્રામ=૧ ડેસીગ્રામ	૧૦ ડેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ
દશ ડેસીગ્રામ=૧ ગ્રામ	૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨.૨૧ રતલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક કવીન્ટાલ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાયો છે. એક મીટર એટલે ૩૯.૩૭ ઇંચ આપણો ત્રણ ફીટનો વાર થાય છે તે હપરાંત લગભગ ૩ ફીટ થાય તે મીટર થયા.

- મીટરનો દશમો ભાગ તે ડેસીમીટર.
- મીટરનો સોમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર.
- મીટરનો હજારમો ભાગ તે મીલીમીટર.
- દશ મીટરનો એક ડેકામીટર.
- સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.
- હજાર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ. એટલે લગભગ ૫ માઈલ થયા. લગભગ આખા યુરોપીઅન ટાઇમટેબલ કે ટેક્સીમાં કીલો પર ભાવ હોય છે. એને પાંચે ગુણી આઠે ભાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર ખપ પડે છે અને આપણે રતલ તથા વાર કે માઈલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોના

વાર કેટલા થાય અને કીલોના રતલ કેટલા થાય તે એક વાર ચાલે રાખી લેવું, પછી જરા પણ ધ્રુવવલ્લુ નહિ થાય.

દરિયાઈ માઇલને નોટ (Knot) કહે છે. ૬૦૮૦-૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માઇલ થાય છે એટલે જમીનપરના માઇલ કરતાં દરિયાઈ માઇલ લગભગ સવાગણો છે.

ટેપરેચર.

હવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યા કરે છે તેથી ઝેરોમીટર અને થર્મોમીટર વાંચતાં શીખી જવું. ઝેરોમીટરથી હવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીશ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. ઝેરોમીટર તુરત વાંચતા આવડી જશે.

થર્મોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઈટ (Fehrenheit) છે. સેન્ટીગ્રેડ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઈટ માત્ર ગ્રેટ બ્રીટનમાં છે.

ફેહ્રનાઈટમાં ફીઝીંગ પોઇન્ટ ૩૨ ડીગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઇલીંગ પોઇન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડીગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડીગ્રી છે. ૦ ફીઝીંગ પોઇન્ટ છે, ૧૦૦ એ એનું બોઇલીંગ પોઇન્ટ છે. સેન્ટીગ્રેડના થર્મોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની જે ડીગ્રી હોય તેને ૯ નવે ગુણી પાંચે ભાગી તેમાં ૩૨ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઈટ ડીગ્રી આવશે. દાખલા તરીકે ૨૦ સેન્ટીગ્રેડ હોય તો $(20 \times 5) + 32 = 102$ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૬૮ ડીગ્રી ફેહ્રનાઈટ બનશે. આપણને બધા અનુભવ ફેં નો હોય છે તેથી આ હિસાબ બ્યાનમાં રાખવો.

જર્મની વિગેરે કેટલીક જગ્યાએ Reamur's થર્મોમીટર હોય છે. R અક્ષર તે પર લખેલો હોય છે. તેણે ૮૦ ભાગ માંડ્યા છે. ૦ થી ૮૦ બાકી બધી રીતે સેન્ટીગ્રેડ જેવું. R ની એક ડીગ્રી એટલે સેન્ટીગ્રી ૧૧ સમાનવી. બાકી હિસાબ ઉપર પ્રમાણે.

ટાઇમ.

યુરોપમાં ટાઇમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ધડિયાળને અઢી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માસેલ્સ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ટાઇમ કરવામાં આવે છે. ઉન્ડાળામાં મુંબઈના સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ દશ વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમાં સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેંબરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાચારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે ઓક્ટોબરમાં ધડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ટાઇમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ટાઇમ સાથે જ કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ચુગલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટીક ટાઇમ ચાલે છે તે આપણા ટાઇમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ટાઇમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ટાઇમથી વીસ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોર્વે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, લીથુઆનીઆ, જર્મની, ઝેકો સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટઝરલંડ, ઈટાલી, બુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ટાઇમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉન્ડાળામાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ અને ગ્રીનીચ ટાઇમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી.

મોડર. એર. ટેકસી.

દરેક શહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેકસીઆ હોય છે. બાકું મીટર પ્રમાણે હોય છે. ઇંગ્લંડમાં માઇલ અને બાકી સર્વિસ કીલો (કમલમ પૂરે માઇલ) પર બાકું વધે છે. અત્યારે તો એકસ મિનિટનો ફાયરો એટલો પડે છે કે મુંબઈ કરતાં પણ ટેકસી માનસમાં

ધણી સસ્તી પડે છે, માઇલે બે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી. કાયદાસરના ભાડા ઉપરાંત ટેકસીવાળો લગભગ દશ ટકાની ટીપની આશા રાખે છે. ટ્રામ અને બસની સરવીસ ધણી હોય છે અને બહુ સસ્તી હોય છે. લંડનમાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ સાથે વધારે વ્યવહાર રાખવો, ઉતાવળનું કામ હોય તોજ ટેકસી વાપરવી. બસના અને અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે, તે લઈ રસ્તાથી વાકેફ થઈ જવું. ટેકસી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ઘણું વધી જાય તેમ છે. વળી લંડનમાં ગમે તે પોલીસને માણસ અંડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે. મુંબઈમાં છે તેવા મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. હજી તેના ઉપર વધારે અંકુશ આવતો નય છે.

ખોરાક.

હોટેલમાં લંચ લેવાનું રાખવાથી કાં તો બે વાગ્યા સુધી કાંઈ કામ થવું નથી અથવા માઇલો દૂર ગયા હોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે છે એટલે લંચ ગમે ત્યાં કરવાનું રાખવું. સર્વથા બહુ સારાં રેસ્ટોરાં લંડન તથા પારિસમાં છે.

વેજ્ટેરીઅન રીતે રહેતાં જરા પણ અગવડ આવતી નથી. લંડનમાં તો આપણે ઓરડર આપી શકીએ છીએ. કોન્ટીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોનાં નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવાં એટલે કામ ચાલી શકે. કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ આવતીજ નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સહન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગભરાવાનું કારણ નથી. જ્યોનો ધર્મ વેજ્ટેરીઅન રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી શકાય છે.

લંડનમાં મેં ફ્રિયાઈ સાંભળી હતી કે ઉન્ડાળામાં ચાલી શકે છે પણ સિયાળામાં આંસ દાઢ વગર ચાલે નહિ અને ચલાવે તો કષ્ટ

રોગ થાય. મેં બારિકીથી જાડા ઉતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં જાંતિ લાગી. નબળો માણસ આવા બ્હાના તળે નીચો ઉતરી જાય છે. મેં વિશ્વાયતમાં સોળ સોળ વર્ષથી રહેનાર મનુષ્યો જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાકા વેજટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેજટેરીઅન ઘણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ખોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું. નિયમિત ખોરાક લેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂનું એક ટીપું લીધા વગર ચલાવી શકાય છે. શિયાળામાં પણ જરાપણ વાંધો આવતો નથી. બાકી જેને હૃદ છોડવી છે તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને કોઈ કોઈ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંલગ્નાયા પણ કરે છે.

‘વેજટેરીઅન છું’ એટલું કહેવાથી સરવું નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, ઇંડા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું. આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં ઇંડાને વેજટેબલમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેજટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીકવાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં બ્રેડ બટર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેજટેબલ ફુટ અને કોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ માટે તે પૂરતું ગાળી શકાય. દશ મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (લાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં દહીં (Youghart અથવા Savre Milk) બહુ સાફ લગભગ બધે મળે છે અને લાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજા અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે.

મનોબળ.

- બાકી મુસાફરીમાં જરા સહન કરતાં શીખી જવું. સહન મેઠું વહેલું થઈ જાય તો ગભરાવું કે અકળાવું નહિ. પૈસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે મુસાફરીમાં કાંઈ વાંધો નહિ આવે.

નવું જોવા નજીવાનું એટલું હોય છે કે જરા અમલ પડે તો પણ રસ વધારે પડે છે અને હંમેશાં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આપણા ઘરમાં જેવી સગવડ હોય તેવી તો સર્વત્ર મળી શકતી નથી; છતાં સરખામણીમાં ખરચ કરવાથી યુરોપમાં ઘણી સગવડ થઈ શકે છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી અને કાંઈક ચલાવી લેતાં શીખી જવું. આટલી નાની વાત ધ્યાનમાં રહેશે તો સુસાફરીનો રસ લઈ શકાશે અને થાક નામ પણ લાગશે નહિ. બાકી સર્વ વાતનો આધાર પોતાની શક્તિ, આગળ વધવાની હિમત, અને માર્ગ ન હોય ત્યાં પણ માર્ગ કરવાની છૂપી શક્તિ પર રહેલો છે. લીલા ઝાડ નીચે ભૂખે મરે તેવા માણસો સુસાફરી કરી શકે છે પણ એને ગણગણાટ ધણું કરવો પડે છે. જ્યારે રાતદિવસ નહિ ગણનારા, સર્વ સંયોગોમાં મળે માણનાર અને વિષમ સ્થિતિમાં માર્ગ કરનાર બહુ રસ જમાવી શકે છે, અને અન્યને પ્રેરણા-રૂપ બને છે.

એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, અને તેનું પુસ્તકમાં પણ પુનરાવર્તન થવા સંભવ છે, અને તે એ છે કે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમથી પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓ અને આદર્શો નીહાળતાં તેમાંથી આપણને જોવા શીખવાનું ઘણું મળે તેમ છે. એમાંનું આદરણીય તત્ત્વ કેટલું છે તે પર પછી વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવો પણ બારિક અવલોકન કરવાની તક મળે તો તેમાં ઐતિહાસિક અને વ્યાવહારિક નજરે જરૂર ઉતરવા જેવું છે. આ વાત દરેક વાંચનારા લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

મી. જી. કી.

યુરોપનાં કેટલાંક સંસ્મરણો

સ્ટીમર “રાજપુતાના”

સફરની શરૂઆત. (તા. ૮-૫-૧૯૨૬)

ભાવનગરમાં, મુંબઈમાં અને સાંટાક્રુઝમાં અનેક પાર્ટીઓને લાભ લઈ, અનેક પ્રેમાળ મિત્રો તરફથી સફળ સફર ઇચ્છા બતાવનાર હારતુરા લઈ, આજે બાર વાગે સ્ટીમર પર ચઢ્યો. સ્નેહીને છોડતાં જે ગ્લાનિ થાય તે બહુ થોડો વખત રહી. નવું જોવા જાણવાના ઉત્સાહમાં, અને જીવનનું કોઈ નવીન પૃષ્ઠ જરૂર ઉઘડશે એવી આશામાં એ ગ્લાનિ દૂર થઈ.

સ્ટીમર ઉપર ૧૨૥ વાગે ચઢ્યો. ત્યાં અનેક સંબંધીઓ ઉપર આવવા શક્તિમાન થયા હતા. તેઓને કેમ્પીન બતાવ્યા પછી સર્વે ઘંટ વાગતાં ઉપરના ડેક પર આવ્યા.

બીજો ઘંટ અને સીસોટિ વાગ્યા. સર્વે ઉતરવા લાગ્યા. તેમના અનેક પ્રેમોદ્ગાર સાંભળ્યા, સંબોધ્યા. અનેક માયાળુ પરિજન સ્વજનના શુભ આશીર્વાદ વચ્ચે સ્ટીમર ચાલી, ત્યાં તો પ્રેમોદ્ગારનો પાર રહ્યો નહિ. છ સાત મીનિટ સુધી દૃષ્ટિપથમાં સર્વ રજા ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલી. આખરે સ્ટીમર ઉપડી ઓળે અમે સર્વથી છૂટા પડ્યા. માત્ર પ્રેમ અને સ્નેહના ઉદ્ગારોના

રણુકાર કાનમાં થતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ટીમરમાં માર્ગ કરવો રહ્યો. નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સ્વજનોને જોયા, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી મુંબઈ નગરીના આલીશાન મકાનોને જોયાં, કોલાબાની દિવાદાંડી ધણા વખત સુધી દેખાઈ. અંતે એ સર્વ પૃથ્વીની સપાટિમાં એકાકાર થયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માંડ્યા.

સ્ટીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિજ્ઞાન કેટલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમાં તે કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ આ સ્ટીમર જોતાં આવ્યો. એ સ્ટીમરનું નામ ‘રાજપુતાના’ છે. મને એ સ્ટીમરમાં જગ્યા (પેસેન્જર) મળી હતી. એમાં પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાનું ભાડું આપનાર પાંચસો લોકોઓ જઈ શકે છે. એની સમવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગામ વિશાળ દરિયામાં આલ્યું જતું હોય એમ લાગે છે. નાની શેરીઓ અને ગલીઓનાં કેબીનના નંબરો એવી રીતે લખેલા હોય છે કે કોઈ પણ કેબીન શોધવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું ભાડું આપનારની કેબીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે ‘એ’ ‘બી’ અને ‘સી’ કહેવામાં આવે છે. કટલાક એથી પણ ઊંચા વિભાગમાં જનારા ડેકની બાજુમાં ઉપર કેબીન તૈયાર કરાવે છે તેને ‘કેબીન ડ લક્સ’ કહેવામાં આવે છે. એવાં કેબીનો તૈયાર પણ હોય છે.

કેબીનમાં સમવડો.

દરેક કેબીનમાં સુવા માટે એક સુંદર પલંગ (આપણી

ધર્મીતાબોમાં હોય છે તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઈ, બે ઓશિકા અને ઋતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટા હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી શકાય છે અને એક બીજા ખાનાવાળા ટેબલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી શકાય છે. બે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, બે નેપ-કીન અને એક ટુવાલ અને એક ખુરશી-આટલી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. બે ઉતારને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત હોય છે. ઉપરથી સંચા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ શકાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સહજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી ચોખ્ખું ધરના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ હજી અમે એકનની આ બાજુ હોવાથી એ યંત્રનો ઉપયોગ જોઈ શક્યા નથી.

સમયનો લાભ.

સ્ટીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો ભારે લાગતો હશે એવો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધિજન પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર ચોખ્ખો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય છે અને તે લોકો સ્ટીમરનો તેર દિવસનો વખત બસે ઉજાણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં મચુખ્ખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ટીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માળે ખુલ્લી ફરવાની જગ્યા હોય છે તેને ‘ડેક’ કહેવામાં આવે છે. એ ડેકપર દરેક મુસાફર પોતાની ખુરશી નાખી મૂકે છે. ધણો વખત ફરે છે અને વળી ફરતા ફરતા ખુરશી ઉપર બેસે છે. એ ખુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાંબા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ટીમરમાં ‘એ’ ડેકની બાજુમાં એક ધણો સુંદર પ્રોઈંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરી હોલ હોય છે, જેમાં બેસી ઉદ્યોગી માણસો વાંચે છે. કોઈ ઉંઘતા પણ જોવામાં આવે છે. એ રૂમમાં વાતો મોટે અવાજે કોઇ કરતા નથી. ત્યાર પછી નજીકમાં એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યાં સીગારેટ-ચીરટ પીએ છે અને કેટલાક ગંજીપાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ ચાલે છે. પહેલા અને બીજા કલાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમાં રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામાં આવે છે. મ્યુઝીક (પડધમ) શરૂ થાય છે અને જોને ફાવે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે. આ નાચવાનું કામ રાત્રે ‘ડીનર’ લીધા પછી થાય છે.

જમણુ-જમણુસ્થાન.

સ્ટીમરનો ડીનર હોલ-ડાઇનીંગ સલૂન મોટા રાજવંશીના મહેલને બુલાવે તેવો હોય છે. એમાં કોણે કંઈ જગ્યાએ બેસવું તે પહેલે દિવસે મુકરર કરે છે. એનો ‘સલૂન સ્ટુઅર્ડ’ હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધીમાં કરે છે. ત્યાર પછી બપોરનું જમણુ (લંચ) અને રાતનું જમણુ (ડીનર) એ મુકરર કરેલી જગ્યા પર સર્વે લે છે.

અહીં ખાવાની પદ્ધતિ તદ્દન અંગ્રેજી હાથ પર હોય છે. છરી કાંટાથી ખાતાં ન આવડતું હોય તેને જરા અગવડ જણાય છે, પણ ખીજને ખાતાં જોવાથી થોડા વખતમાં આવડી જાય છે. સર્વથી જોવા લાયક બાબત એ હોલની સ્વચ્છતા છે: છરી કાંટા તદ્દન સાફ હોય છે, ટેબલ સાફ હોય છે અને ખાનારા જરા પણ ગંદવાડ કરતા નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોની ખાવાની રીતભાતમાંથી સ્વચ્છતાનો ગુણ જરૂર અહણુ કરવા યોગ્ય છે. પીરસવા આવનાર સ્ટુઅર્ડ ધણે યોખ્ખો હોય છે અને વસ્તુઓ બહુ સુંદર રીતે ડાખી બાળુએ ધરે છે. લેનાર ચીજને ઓળખતો હોય છે તેથી જોઈએ તેટલી તેમાંથી લઈ લે છે અને તેથી બગાડ બીલકુલ થતો નથી. કોઈ વસ્તુ છાંડતું નથી એમ મારા કહેવાનો આશય નથી પણ ધણે ભાગે બગાડ બહુ ઓછો થાય છે.

વેળટરીઓને ખાવામાં જરા પણ અડચણ આવતી નથી. ખાવાની વસ્તુઓ પુષ્કળ મળે છે. બ્રેડ, ટોસ્ટ, બટર, ફ્રુટ્સ વિગેરે ધણી ચીજો હોય છે. સ્પર્શસ્પર્શનો વાંધો ન હોય તો તદ્દન અજ્ઞ શાકનો ખોરાક મળી શકે છે અને સલૂન સ્ટુઅર્ડ અને શેફ સંભાળપૂર્વક તે માટેની ગોઠવણુ કરી આપે છે. અંગ્રેજો રાત્રે ડીનર લે છે તે પહેલાં 'ડ્રેસ' કરે છે. ડીનર માટે ખાસ કાળા રંગનાં કપડાં હોય છે, અંદર ખમીસ પણ જૂદાજ પ્રકારનું હોય છે અને તેના પર જેકેટ પણ ઓછા બટનવાળું હોય છે. એના ઉપર કોલર સાથે કાળા રંગની 'બો' બાંધે છે, અને મુખ સાફ કરી માથું ઓળી તૈયાર થઈ જમવા બેસે છે. મોટી હોટલોની પેઠે અહીં બેન્ડ કે ગાયન હોતા નથી, છતાં આખા જમવાના વિભાગનો અણગાર એટલો સુંદર હોય છે, કે નવીન આવનાર જરૂર એના

મોહમાં પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જન્મવાના પ્રસંગ પર આગળ ઘણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગે, સ્ત્રીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામાં કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી આ લઈ આવે છે. આ સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળા હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાદ્વારાક જઈ આવી આ લઈ શકીએ છીએ. આ ગરમ હવામાં તો ઘણાખરા સવારમાં નહાય છે.

નહાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમાં પાણી ભરી રાખે છે અને બુચથી ટબ બંધ હોય છે તેમાં નહાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખાઈ હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાલદી જેટલું સાઈ મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનું હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સાઈ સર્વ કપડાં કાઢી નહાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરવો જોઈએ. એ વગર નીકળવું તે શિષ્ટાચારથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમાં હોઈએ અને રાત્રીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને કોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી લેવો જોઈએ. એ લોકો ઘણુંખડું પ્રથમથી સંકેત કરીને ખબર આપીને મળવા આવે છે.

સવારે ૮-૩૦ એકદારનો વખત થાય છે ત્યારે બુચલ વગાડવામાં આવે છે. એકદાર લેવા સર્વ જન્મસૂતા રૂમમાં જાય છે. સવારે પણ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે માણું ખાય છે. પાંચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છે: સવારે ઉઠતાં ચા, પછી બ્રેકફાસ્ટ સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લંચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણુ. આમાં ચા પણ એકલી લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતાં ત્રણગણું જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાઈનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરવા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મસન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩-૪૫ મીનિટે ઘડિયાળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજો દિવસે નોટિસ હતી કે ઘડિયાળ ૧૧-૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. જુઓળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઈએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ઘડિયાળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુંબઈથી અમે ૩૭૭° નોટ (દરિયાઈ માપલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આગળ વધતો જાય છે. ઘણી આનંદદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમજાય છે અને અનુભવમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાંત રહ્યો. આકાશમાં કોઈ કોઈ વાદળો દેખાય પણ હજી જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આગળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમાં મોટી શબ્દાની અને ડેક પરથી જોઈએ તો ચાર તરફ પાણી અને

જાએ આકાશ સિવાય કાંઈ દેખાતું નથી. સ્ટીમરમાં ઉતાર સંખ્યા મોટી, તેમાં પીછાનવાળા ધણા, એટલે દરિયા તરફ જોઈએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરનો વિચાર આવતાં વિજ્ઞાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સહજ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન.

બે દિવસ ગયા પછી સ્ટીમરમાં જીવન કેવી રીતે ગાળી શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સહેલાઈ ધણી લાગે છે. ઈંગ્લીશ પદ્ધતિએ ખાવામાં તેમના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કેટલી સંભાળ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઈએ. છરીકાંટાથી ખાતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાંટો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. બ્યારે છરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે છરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાંટો ડાબા હાથમાં રાખવો.

કુટ વખતે છરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાંડ અથવા બ્રેડ પોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વાંધો નથી. ટોસ્ટપર છરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામાં વાંધો નથી.

ખાતાં કોઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઈ ફળીઓ કે છાલ હોય તેા ધીમેથી રકાબીમાં બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાતાં હોકનો અવાજ ન કરવો. ખચકારા બોલાવવા નહિ. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ઓડકાર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

છૂટવાની આખતમાં પણ તેમને ઘણી સુગ હોય છે પણ ખોરાકમાં હોંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ આખત ઘણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાતી વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે મ્હોઢું ઉઘાડવું, ચાવતી વખત મુખ અંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ આખત આવડી જાય તેવી છે.

જ્યારે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોયએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેલલ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો સ્ટુઅર્ટ આખી રકાખી લઈ જશે. આ આખત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુપ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઈસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

ચા પીવામાં રકાખીમાં ચા ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં શીખવું. ચા પીતાં કે કોફી પીતાં અવાજ ન કરવો.

સ્ટુઅર્ટ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રૂચિ ન હોય તો ' નો, થેન્કસ ' કહેવું.

નોકર કામ કરે ત્યારે પણ સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આખાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અનુકૂળ છે તે જોઈ, જોઈએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. ખનતા સુધી કોઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવાનો ખાસ વાંધો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો રિવાજ છે. રસવતી પીરસવાના સામાનની, ટેબલની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખોરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પંખા, ટેબલ પર ફલાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીલોતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખું ટેબલ ક્લોથ અને રકાબી તથા છરીકાંટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. પીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટીમર કેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ થાય છે. અને કેટલાક તે પર જીગર રમે છે. એની ટીકીટની શી બે શીર્લોંગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શું બને છે તેના દરરોજ મોટા વિગતવાર તારો વાયરલેસથી આવે છે તે બોર્ડ પર ચોંટાડવામાં આવે છે.

સ્ટીમરમાંથી વાયરલેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાર્જ દર એક એક શબ્દની ૯ પેની. આજે ૨ શીર્લોંગ છે. જેમ આંતરે વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવરામણની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોઠએ ત્યાંસુધી કપડાં વધારે મેલાં થાય છે. ઠંડી હવા પોર્ટસેડ પછી આવશે ત્યારે કપડાં ધોવરાવવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમતનાં સાધનો બહુ જિભા કરે છે. ડેક ટેનીસ, બ્રેક ટેનીસ, રૉગ્સ વિગેરે અનેક રમતો સવારે ચાલે છે અને રવિવાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ ચાલે છે.

ચોથો દિવસ.

આજે સવારે ડેક ઉપર ફરતાં ઉડતી માછલીઓ જોવામાં આવી. માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં ખેસી જાય. આ દેખાવ મનને લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાંત

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારોનો સારા પોશાકમાં સજ્જ થઈને ડેક ઉપર ફરવાનું બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા શાંત દેખાતી હતી. દૂરના પ્રદેશમાં 'ગલ' નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

ડેક ઉપર ફરવામાં ઘણી મોજ આવે તેવું છે. ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ સાહેબો, મડમો, રાજાઓ, ધન્ડીયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક ડેકચેર પર પડ્યા હોય છે, કોઈ વાંચતા હોય છે, કોઈ ઉધતા હોય છે, કોઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર માંડી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, મ્યુઝીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાયોલીન ચાલે છે.

બુરો ઓફીસમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે લગભગ ૪ વાગ્યે બપોરે એડન પહોંચવાનું થશે.

હાથ વાંચતનાં સાધનો.

આગ ચાય ત્યારે કેમ વર્તવું તે સંબંધી સધળા પેસેન્જરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેન્જર, સ્ટુઅર્ડ અને માલમ માટે લાઈફ-બોટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાઈફ-બોટમાં આમળ પાછળ બે બે બોયા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડૂબી શકતો નથી, માત્ર ઠંડી કે માછલીથી મરી જાય તે જુદી વાત છે.

૪૩૩ વાગે એકદમ બચના ઘંટો વાગવા માંડ્યા. સર્વ પેસેન્જરો પોતપોતાના લાઇફબોટ લઈ ઉક પર હાજર થઈ ગયા. બધી બચવાની ઓટો જે ઉપર રહે છે તેને તુરત ઉતારી શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામાં આવી.

આવી ક્વાયત કે બીજી કોઈ બાબત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ ઉતાડે ઉક ઉપર આવ્યા વગર રહેતું નથી. એમાં રાગ્ન હોય કે સ્ત્રી હોય—સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ થઈ શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઇફબોટના ઉપયોગના પ્રસંગો ઘણા હોય છે: આગ વખતે અથવા સ્ટીમરની અથડાઅથડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર તોફાનમાં સજ્જડ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી હોય ત્યારે. એ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોયાના ઘણા રાખેલા હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માણસો બેસી શકે છે અને તુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોઠવેલા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની પેરેડ થાય છે તે જોઈ અને અનુભવી. લાઇફબોટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. એમાં છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે વાંસા ઉપર બે પેડ આવે છે અને આગળના ભાગમાં સડકણી ગાંઠ બાંધવાની હોય છે. એ પહેરીએ ત્યારે જાણે લશ્કરી માણસ કાંધ ઉપર ખાવાનું લઈ ફૂચ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સ્ત્રીઓને પણ એજ બોટ પહેરવાના હોય છે.

બચવાની ઓટને નંબર આપેલા હોય છે. આખી ગોઠવણ એવી છે કે બચ વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમાં આખી ઓટ ખાલી કરી શકાય. સ્ટીમરનો ‘એ’ ઉકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

મળનો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા ફરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે ત્યાં બારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અંધારીઆ પક્ષ હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની આગળના ભાગમાં ટારપોલીન પાથરી બાજુઓ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ધણા માણસો ન્હાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો ઘોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનું સાધન છે. અમેરિકાની મોટી લાઇનરોમાં તો ધણા જબરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એડવ. પહોંચ્યું એટલે ધણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ ફરરોજ થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ઇચ્છા હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે.

એડનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હોઇએ તેમ દેખાય છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં વાદળાં દેખાય છે. બાજુમાંથી બે સ્ટીમર પસાર થાય તેણે કંઇ બાજુ લેવી અને ઝોછામાં ઝોછું અંતર કેટલું રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને કેટલાક આતુરતાથી જમીન પર ઉતરવાની રાક જુએ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ટીમર મુંબઈથી ઉપડી તેણે નાચે પ્રમાણે દરિયાઈ માધલો કાપ્યા. બપોરના બાર વાગ્યા સુધીની એ ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૩૭૭
સોમવારે „	૪૧૦
મંગળવારે „	૪૦૩
બુધવારે „	૪૧૦
	<hr/>
	૧૬૦૦
„ બાર પછી	૫૯
	<hr/>
	૧૬૫૯

દરરોજ અરધો કલાક ઘડિયાળ પાછી મૂકવામાં આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગ્યે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ઘડિયાળ અઢી કલાક પાછી કરવામાં આવી. બરાબર ચાર દિવસ ઉપર એ કલાક જતાં સારી સ્ટીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતાં પાંચ કલાક વધારે થાય છે, કારણ ઘડિયાળ ૨૥ કલાક વધે છે અને જતી વખતના ૨૥ કલાક પાછા હડતાં નથી તે થણુ ગણવાં જોઈએ.

એડન.

એડન દૂરથી દેખાવા માંડ્યું. સવારથી નોટિસ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થશે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. શરૂઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુંગરો દેખાય છે. ચાર દિવસે જમીન દેખાતાં સર્વને બહુ આનંદ થયો. ધણાખરા ઉતારઓ એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા; તેમાં આજે એક ઈંચ વરસાદ આવ્યો. એડનમાં વરસાદ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઈચિ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ધણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતા હતા તેને બદલે કાંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું બાર સાધારણ રીતે સાફ છે. બારામાં ધણી સ્ટીમરો પડી હતી. ઇટલીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાજુમાંજ હતો. ડક્કા ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યાં છે અને સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા બંદરનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ટીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોન્ચમાં બેસીને કઠિ જવું પડે છે. લોન્ચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુંબઇનું નાણું ચાલે છે. બંદર ઉપર નાણું બદલી આપનાર (મની એન્જર) હાજર હોય છે. બંદર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બંદર ઉપરજ તાર ઓફિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેક્સીમાં જઇ શકાય છે. આવા વચગાળેના સ્ટેશને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવાનો ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે બોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ નોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરેશ્વર-ટાંકુ છે. એને પર્વતની તળેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. ચીકાર પાણીથી ભરાયલું હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત તદ્દન સામાન્ય છે.

એડનમાં ગુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે. ગુજરાતી એટલે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડી બંદરના શહેરોવાળા. કાઠિયાવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામાં વ્યાપાર કરે છે. વાણીઆ અને મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે. અસ્પરસ સંબંધ સારો છે.

એડનમાં નાના પાયા ઉપર ઉપાશ્રય અને જૈન દેરાસર છે. ધાતુના બિંબ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યાં દર્શન કર્યા. જતા આવતા દરેક જૈને આ મંદિરે જરૂર જવું જોઈએ, કારણ કે એ જંગલમાં મંગળ જેવું છે.

એડનમાં પીવાના મીઠા પાણીનો ધણો ત્રાસ છે. બહુ દૂરથી આવે છે. અને એક ગ્યાસલેટના ડબ્બા જેટલા પીવાના પાણીના (ચાર ગેલનના) બે ડબ્બા બેસે છે. એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને માલ પરદેશ ચઢાવવાનો છે એમ જણાયું. ત્યાંના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાતિથ્ય બહુ સાફ કરે છે. મારી સાથે સાતેક જણા હતા તે સર્વને સારી રીતે જમાડ્યા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આજે પાંચમે દિવસે ખાવાનું મળ્યું તેથી સર્વને ધણો આનંદ થયો.

સ્ટીમર પર વખતસર પહોંચ્યું હતું જેથી પાછા ટેક્સીમાં બેસી ટેક જોઈ બંદર પર ચાલ્યા. એક હોટેલમાં દૂર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જેવા ચોખ્ખા એમ ગાર્ડમાં હતું પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓછો હતો તેથી તે જોઈ શક્યા નહિ.

અમે બરાબર વખતસર સ્ટીમરમાં પહોંચ્યા. આ બાબતમાં મફતથી કપાથી અમારું કેટલાક ઉતારો રહી ગયા હતા તેવી

અમને ખબર હતી. રહી જનારની દશા બારે ખૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને પૈસા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કલ્પના પણ ધૂમવી નાખે તેવી છે. દરેક એકડા આવનારે ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ધણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭-૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમાં બંદર પરની બત્તીઓ અને પડ-ખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બંધ થઈ.

રાતો સમુદ્ર (રેડ સી).

રાતા સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ હશે પણ તેવું કાંઈ નથી. પાણી અરખી સમુદ્ર જેવુંજ છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરવાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ઘણી ઉડતી જોવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર પડ્યું હોય. બે કુટલબાઈનાં આવાં ઘણાં માછલાં મેં જોયાં. રાતા સમુદ્રમાં બાળુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જોવાની મજા આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઈ બાળુ ચાલવું અને બન્ને વચ્ચે કેટલો આંતરો ઓછામાં ઓછો રાખવો વિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

હરિયો તદ્દન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે નોટિસ હતી કે શનિવારે સાંજે છ વાગે 'પોર્ટ સેફ' પહોંચ્યું.

સ્ટીમરમાં નિયમિતપણું ધણું જળવાય છે. ખાવાના સર્વ સમયો બરાબર જળવાય છે. સ્ટીમર તરફથી ખુબી વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણના વખતની રીતસર ખબર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતાડ ખાવાના હોલમાં પોત પોતાની નંબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી જાય છે.

રમત ગમત માટે ઉતાડઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (શરતો) બુમધ્ય સમુદ્રમાં થશે એમ જાહેરાતથી બતાવ્યું છે. કમિટી ઉતાડઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતાડઓમાંથી લીસ્ટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાતા સમુદ્રમાં પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને 'ટવેલ્વ એપોસલ્સ'ની ટેકરીઓ કહે છે. કાઇસ્ટના એ મુખ્ય ચેલાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોદ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને 'એપોસલ' સાથે બીજા કાઇ સીધા સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમાં લખ્યો હોય તે મિનિટે લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો અમલ કરે છે એમ સ્ટીમરમાં વારંવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ સુધીમાં ખાસ નવીન કાંઈ આવ્યું નહિ. એક બાજુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્ટીમરો દેખાયા.

કરતી હતી. સ્ટીમરોનો દેખાવ રાત્રે બહુ મજબૂત લાગે છે. કોઇ વાર સ્ટીમર એક બીજા સાથે રેસ (સરત) કરતી હોય એમ પણ લાગે છે. રાત્રે સ્ટીમર એક બીજાને દીવાની નિશાનીઓ (signals) કરીને વાતો કરે છે અને ખબરોની આપલે કરે છે.

અમે કેપ્ટનની રજા મેળવી અમારી સ્ટીમરનો એન્જીન રૂમ અને સાંચાકામ જોવા ગયા. યંત્ર કળા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે તેનો આ નમુનો હતો. ઉપરથી છ માળ નીચે સુધી બંધી યંત્ર-સામગ્રીઓ ગોઠવી છે. અમારી સ્ટીમર તેલની હતી એટલે એમાં તેલ (Crude oil) બાળવાનું હતું, તેથી કોલસાની ચીલુગારી પણ ઉડતી નહિ. એના બાઈલરો, પેડલો અને શેફ્ટ તથા બરફ કરવાના સંચા, વીજળી કામ વિગેરે એવું યુક્તિથી ગોઠવ્યું હતું કે જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે નહિ.

અમારી સ્ટીમર ૧૬૬૦૦ ટનની હતી એટલે એ બ્યારે પૂરી ભરેલી હોય અને ચાલે ત્યારે એનાથી એટલા ટન પાણી હાલે. એને ડિસ્પ્લેસમેન્ટ (displacement) કહે છે. અમે તદ્દન નીચેને માળે ગયા ત્યારે અમને કહ્યું, “આપણે અત્યારે પાણીમાં ૧૬ ફીટ ઊંડા છીએ,” મતલબ બહારના ભાગમાં અમારી આસપાસ ઉપર ૧૬ ફીટ પાણી હતું. આ સ્ટીમરનું સાંચાકામ જોવા લાયક હતું. પશ્ચિમના દેશો યંત્રકળામાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપે તેવું અમને લાગ્યું.

રાતા સમુદ્રમાં એક દિવસ સહેજ તોફાન હતું, પણ તે માત્ર ચારેક કલાક ચાલ્યું. સ્ટીમર ચાલતી હતી અને સહેજ રોક થતી હતી પણ બારકસ જખડું એટલે કાંઈ અસર કોઈને થઈ જાયું નહિ.

હવે ચંદ્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો છે તેથી ઉપરના ડેક પર રાત્રે બેસવાની વધારે મજા આવે છે.

સુએઝ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુંબઇને રીક્ષેમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોઇડ સાહેબ 'વોર મેમોરીયલ' ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અલવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લોચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દ્વરથી બહુ મજાનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકામે સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે રેલવે ચાલતી દેખાય છે. બન્ને દૂર હોવાથી છૂટા દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાંથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

કાંઈ પણ ઉતારનો મત પૂછ્યા વગર અલવરના મહારાજા સર્વ પેસંજરોના વતી બાપણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટા ૪૦ ફીટ જેટલો ઊંચો કાલમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્ટીમરમાંથી જોઈ શકતો હતો. બંદર ઉપર બેન્ડ લશ્કર અને મોટું ટોળું જમ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક ચાલી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા જોઈ શક્યા.

સુએઝના બંદરમાં ધણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેલ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરબો કલાક બોટી

થયા. પછી સ્ટીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમાં સ્ટીમર રજા મળે તેમ વારાફરતી દાખલ થાય છે.

એડનથી સુએઝ ૧૩૧૦ ફરીઆઈ માઇલ થાય છે. બપોરના બાર સુધી નીચે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે „	૪૦૩
સાતમે „	૩૯૭
આઠમે „	૨૩૧
	<hr/>
	૧૩૧૦

દરિયાઈ નોટ એટલે ૬૦૮૦ શીટ્સલગભગ સવા માઇલ જમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આવ્યા. મનુષ્યકૃતિમાં આ એક અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા સમુદ્રને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઈ ૮૭ માઇલની છે. એની સાધારણ પહોળાઈ ૧૦૦ શીટ જેટલી દેખાય છે. એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય છે પણ ચાલ ધણી ધીમી હોય છે અને બહુ સંભાળ રાખીને સ્ટીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચરો સાફ કરનારી ડ્રેજરો જોવામાં આવે છે. જતાં ડાબી બાજુ ઈજિપ્ટની હદ છે ત્યાં બંગલાઓ જોવામાં આવે છે તે ચોકી માટે હોય છે. જમણી બાજુએ લશ્કરી ખાઇઓ અને કાંટા વાળા તારો (barbed wires) દેખાય છે તે છેલ્લા મહાવિ-મહનનાં અવશેષો છે અને આપણા દેશી લશ્કરને લાંબો વખત

રાખી સોપેલ અધરા પણ માન વગરના કાર્યની સાક્ષી પૂરતાં હજી પડ્યાં રહ્યાં છે. અમારી સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે ઉતરી જઈ ટ્રેનમાં આવવું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કેરો (ઇજીપ્ટની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોષ ખાધ પી ચાર કલાકે પોર્ટસેડ આવી શકાય છે અને સ્ટીમરને વખતસર પકડી શકાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની અતિ જિજ્ઞાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીતે મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોષ્ટક જમ્યાએ વધારે પહોળી થાય છે. એને દિવસે જોવામાં મળે છે. રાત્રે સર્ચ લાઇટ મૂકવી પડે છે અને તે લાઇટ બરાબર કેનાલની પહોળાઈની હોઈ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ફાનસની લાઇટો સ્ટીમરે ક્યાં ચાલવું તે બતાવે છે. સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ પસાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજનેરી કળા અને સ્ટીમર ચલાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ જીવતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમાં દિવસે સ્ટીમર પસાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મળતો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે. રાત્રે તદ્દન જૂદાજ પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. દરેક સ્ટીમરને આગળના બાગમાં સર્ચ લાઇટ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વેકળા ન આવતા હોય તો સ્ટીમરોને સામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ. આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. બુદ્ધિ, આતુર્ય, અંત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ધનનેરે એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજુઓ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ ખુબ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કલ્પના કરનાર મોંશ્યર લોપોઝ (?) નું બાવલું મૂક્યું છે. સેંકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બંદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજાની હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાંખ્યું ત્યાં તો કેટલાએ મહવા ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઈથી ભરેલું છે, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખંચાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતાડ્યો ઉતરતા હતા તે જોઈ અમે પણ ઉતરવા લલચાયા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઈ ખાસ ચિંતા નહોતી. ડાખી બાજુના દાદરેથી નીચે ઉતર્યા. દર પેસેંજરના દશ પેન્સ ફેરી (મહવા)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને ટીપ આપવાની જાહે.

છેતું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જોઈ શકે. પ્રમાણમાં મહવાનો સદર ભાવ વધારે લાગ્યો, પણ ટીકીટ છાપેલી મળતી હતી એટલે છેતરાયા એમ લાગ્યું નહિ. બોટમાંથી ઉતરતાં ખીસા તપસી અમને બંદર ઉપર છોડ્યા. શહેર ઘણું રળીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારખંધ છે. પ્રત્યેક બહાઇટવે લેડલોને લુલાવે તેવી છે. ઝવેરીઓ, કાપડના વેપારીઓ, કાંડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગોઠવી વેચે છે.

અહીં ગાઇડ અને હોકર (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીડા ધણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાંચ શીલોંગ કહી એક શીલોંગે વેચે. ખાસ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઓ પાસેથી કાંઇ લેવું નહિ. ગાઇડની કશી જરૂર નથી. અમે કોઇ ગાઇડ લીધો નહોતો.

સારાં રેસ્ટોરાંમાં જઈ અમે આ પીધી અને તે માટે એક એક શીલોંગ આપી. ભાવ ઘણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપતા હતા એ અમે જોયું.

અમે બીજી ધણી દુકાનોમાં માલ જોયો. ચીજો ઉડીને આંખે લાગે તેવી પણ અમે કાંઇ ખરીદી કરી નહિ. કારણ કે ભાવ ઘણા આકરા લાગ્યા.

પોર્ટસેડમાં બીજું કાંઇ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે શહેરમાં વધારે ઉંડા જવું નહિ એટલે બે કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ઘણો માલ, ખોરાક અને ઉતારો લીધો અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે ઉપડી એટલે એશીઆ ખંડ છોડી અમે યુરોપમાં દાખલ થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (મેડીટરેનીઅન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આગળ વધતા જઇએ છીએ. ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાંચ્યો કે ફ્રાન્સમાં બરફ ધણી પડ્યો છે અને અમે કલ્પના કરી કે આ ઠંડી તે બરફના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઈએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રેડ-સીમાં ગરમી ઘણી લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની ઋતુનાં કપડાં નકામાં થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી ચાલી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમાં કોઈને દરિયો લાગ્યો નથી અને દરેક અનુભવી ઉતાર કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાધે મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની બીજી જ વખતની સફર છે. એનું સાંચાકામ સાઈ છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર બેઠા હોયએ તો દરિયામાં છીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વચ્છતા નમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો તુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા. ૧૮ મીની રાત્રે ફ્રેન્સી ડ્રેસ બોલ થયો. કોઈ સેલર બનીને આવ્યા, કોઈ આરબ, કોઈ પઠાણ, કોઈ નાયકા, કોઈ સારંગ, કોઈ તુર્કી, કોઈ અરેબી, કોઈ આંધળો બીજા માગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમાં પોતાની વિચારશક્તિથી ડ્રેસને અગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ધનામ આપવાનું હતું, એક ધરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ધનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછ

સ્ત્રીઓ માટે અને પુરૂષો માટે જૂદા જૂદા હતા. સ્ત્રીઓ આવા બોલમાં પુરૂષોના જેટલો જ રસ લે છે અને આખો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટા લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમાં બપોરે દરરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. એ પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જગ્યાને લઈને કેટલોક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય ડેક્ટેનીસ, રોંગ્ઝ, બોર્ડસ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોકીંગ રૂમમાં કેટલાક બ્રીજ, સ્ટુડો, ડ્રાફ્ટ. એસ રમે છે. આખો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મગ્ન આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આખો વખત વાંચ્યા પછી કરે છે. દરેક સશક્ત માણસ ધણું-ખંડ ફરવાનું ચૂકતો નથી અને દરરોજ સવારે સાંજે દશ વીશ રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ધણો વધારે ખોરાક ખાય છે એમ જ મને લાગ્યું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પચ્ચ શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઈના મુખ પર ખ્વાનિ, થાક, ચિંતા કે ગડબડાટ તો જોવામાંજ આવતાં નથી અને સ્ટીમરની મક્કમ પછી ઊંચી નીચી થયા વગરની ગતિ અને દરિયાની શાંતિ આ બાબતને સવિશેષ સહાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરરોજ છ છ પાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાલ તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે ફ્રાન્સમાં બરફનું તોફાન થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઈને રહે છે તેનું આગળ જોવાશે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાખી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ઘરો અને ડુંગર પરની ખેતીનાં દૃશ્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માર્સેલ્સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ઘડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે. મુંબઈથી એડન સુધીમાં ૨૧ કલાક, એડનથી પોર્ટસેડ ૬૦ મીનિટ અને પોર્ટસેડથી માર્સેલ્સ ૮૦ મિનિટ પાછા હકથું અને હકયા. આવી રીતે ઘડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ઘડિયાળ આગળ કરવાની હશે ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ઘર નજીક જલ્દી આવતું જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માર્સેલ્સ વચ્ચેનો આંતરો ૧૫૦૦ નોટ છે. સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. તા. ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આવ્યો. એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ મરીના. એ ઘણી નાની છે. એમાં થઇને સ્ટીમર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી.

ઇટાલીનો બન્ને બાજુનો કિનારો ધણો સુંદર છે. એમાં નાનાં નાનાં ગામો દેખાય છે. બંગલાઓ બાઇનોમ્યુક્કરમાંથી જોયા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બંગલામાં ધણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક વ્યાધિઓ-જેવા કે ગાઉટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જ્વાળામુખીની નીચે છે. બંગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે. ડુંગરા લીલા કુંજર જેવા દેખાય છે અને ઉપર દ્રાક્ષની ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાંથી દેખી શકાય છે. ઇટાલીનો આખો કિનારો પસાર થતાં એ કલાક થાય છે પણ આખું દૃશ્ય જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

ઇટાલીઅન લાઇનમાં જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેલવે છે. તે આખા કિનારા પર ફેરવે છે. સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા રેલવે પણ દેખાતી હતી. આવી જગ્યા પર પણ કોઇ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ સાથે-વાળા ધણીખરાને થતું હતું.

આગળ ચાલતાં એટના-જ્વાળામુખી દેખાયો. એ તદ્દન નાનો છે. એમાંથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા. રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા.

આજે સવારે કેર્સીકા અને સાર્ડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા. ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ. ડુંગરો દેખાતા હતા.

આવતી કાલે સવારે માર્સેલ્સ પહોંચવાનું-ઉતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેક કરવામાં રોકાઇ ગયા હતા.

સ્ટીમર ઘણી જાતની સગવડ કરી આપે છે. માર્સેલ્સ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમાં લંડન જવું હોય તે લંડન જઇ શકે છે. તેનું બાકું ઓછું હોય છે પણ સાત દિવસ લંડન પહોંચતાં થાય છે. જેને સ્પેશીયલમાં જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે છે પણ સ્પેશીયલનું બાકું આકર્ષ પડે છે. લંડન સુધીના ફર્સ્ટ ક્લાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાઉન્ડ બાડાના હોય છે. એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેલ્સ સુધીની ટીકીટ લે છે. પણ તેની પાસે જે સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમાં લંડન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મફત લઇ જાય છે અને લંડનમાં તેની ડીલિવરી મળે છે.

ફ્રાન્સમાં રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી બીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઈ

પડે છે. માત્ર તેના ફોર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો.

સ્ટીમરમાં ફેરીઓ લાવવી નહિ. સ્ટીમરવાળા ફેરી ડઝન એકે રૂપિયા પાંચ નોરના લે છે. મેં પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ઘણી ફેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જોટલી ફેરી વાપરીએ તેનું કાંઈ નહિ, બગડે તેનું પણ કાંઈ નહિ, માત્ર સ્ટીમરમાંથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના દરે આપવા.

સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા ૪૫ હંડવેટ-એટલે મુંબઈના ૧૮ મણુ ભાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે ભાર ભાગ્યેજ કોઈ ઉતાર પાસે હોય છે. વધારે હોય તો નોર આપવું પડે છે. હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાલ વિગેરે કાલે થશે અને એક સરખી જીંદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેનો છોડો આવશે.

અમને તો સ્ટીમરમાં કોઈ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. દરિયો શાંત રહ્યો અને સ્ટીમર તદ્દન નવી અને ચાલમાં શાંત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલટું આવતી કાલે આવી રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલું ઘર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ આનંદ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ઘણું નવું જોવા જાયવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો.

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી ગયા હોવાથી સ્ટીમર મંદ-ગતિએ ચાલે છે, અને બધા અરસપરસ હળે મળે છે, ઠેકાણાંઓ નોંધી લે છે અને આવી ટુંકી ઝોળખાણુ લંબાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ક્રી.સી.

સ્ટીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા. ૨૧ મીએ સવારે ઉઠ્યા ત્યાંનો માર્સેલ્સના કિનારાઓ દેખાવા લાગ્યા. અંદર ધણું જળઈ અને સેંકડો સ્ટીમરો પડી હતી. કેટલીક નવી ગોદીઓ પણ અંધાતી હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનું કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ધણો વિચાર કરે છે અને જે જે ધુંચવણુ ઊભી થાય તેનો નીકાલ કરે છે. તેઓ અગવડ આવે ત્યારે ધુંચવણુમાં પડી જતા નથી અને ગમરાધ જતા નથી પણ ધુંચવણુમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની પાછળ મંડ્યા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ દરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ટીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્ટીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઈ ચાલે છે અને તેઓ સ્ટીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજબી રીતે ગણે છે.

સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ શરૂ થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી કે જોમને ઉતરો જવું હોય તેમને નાસ્તો (એકફાસ્ટ) સવારે છ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમાં કામ કરનારને ‘ટીપ’ આપવાનો રિવાજ વિચારવા—સમજવા જેવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કાંઈ કાંઈ ટીપ મળશે એ હિસાબ ગણીને જ નોકરી લે છે. સ્ટી-મરમાંથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેબીન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, કાંઈનીંગ હોલના ટેબલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીલીંગ, ટોપાઝ (Topaz-આથરમ-સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીલીંગ, ડેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીલીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને બે શીલીંગ અપાય છે. સહેજ ઓછી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ ‘ટીપ’ આપવી પડે છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ઉતારિઓ ઓછી ‘ટીપ’ આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર ‘ન્યુમેરો’ પી. ઓ કંપનીની નિશાન (બેન્ડ) સાથે આવે છે. એકનો નંબર જોઈ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો. આપણા સામાન બેગેજ રૂમમાં હોય તો તે લેઈ આવે.

પી. ઓ કંપનીની મેલ સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ધણી ખરી મળે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જોવામાં ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સમગ્ર ધણી છે. આપણા સામાન થોમસ કુકના અથવા ગ્રીનલેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ ફેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું. આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને ખતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જૂદા પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ધણી હોય છે, પણ આપણે શાંતિ રાખવી. કાંઈની કાંઈ ચીજ ખોવાતી નથી, પોતાના

દાગીના કેટલા છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવું, સાવધ રહેવું, ગફલ-તીમાં પડવું નહિ.

અહીં કસ્ટમ્સની મોટી અગવડ છે. દરેક સામાન ફ્રાન્સના કસ્ટમ્સવાળા જુએ છે, તમાકુ સીગાર વિગેરે પર મોટી જગાત લેવાય છે અને આપણી ભાષા તે સમજતા નથી તેથી ઘણી અગવડ ઊભી થાય છે. થોમસ કુક કે કોઈ એજન્ટ હોય તો માલ બહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામાં સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લઈને બેઠી છે તેનું કામ બ્યવહારની રીતે ચાલે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અગવડ અને માથાકુટ દૂર કરવા બ્યવહાર પગલાં બરવાં પડે છે.

સામાનની ગોઠવણુ એજન્ટને સોંપી કસ્ટમ્સ પસાર કરી ગાડી બાંડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેલ્સમાં મોટર અને ઘોડાગાડી ઘણી મળે છે. બાકું પરઠી શકાય છે અને પરઠવું વધારે ઠીક છે.

માર્સેલ્સ.

અહીં સારી જગ્યા બતાવનારા ગાઇડો (ભોમીઆઓ) ઘણા મળે છે. આખા દિવસના ૩૦ ફાંક લે છે. પારીસમાં રહેનારા જાણીતા મિત્રો સાથે હતા એટલે ગાઇડની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમાં જઈ પાઉન્ડના ફાંક લીધા. બંદર પર વધારે ફાંક લેવા નહિ, કારણુ ત્યાં ભાવ ઓછો આવે છે. બેન્ક-માંથી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફાંક મળ્યા.

અહીં મોટરનો ભાવ કીલો (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફાંક એટલે આપણો સવા આનો ભાવ થાય છે. ટેક્સીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. સસ્તો ભાવ ચલણના અનુકૂળ બાવને લઈને છે.

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને ડબલ હાઇડ્રોલીક લીફ્ટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફ્ટ એ ચંત્રકળાનો નમુનો છે. સીધા ચઢાવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દ્વરથી જોતાં તો ચિંતા થાય તેવી લીફ્ટ છે પણ બેઠા ગંધી મજા આવે છે. એને ફોની ક્યુલર રેલવે કહી શકાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરધી મીનિટ થઈ ત્યાં પાણીના ખળખળાટ વચ્ચે લીફ્ટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા ચાલ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફ્ટ તૂટી હોય તો ખાર વાગી જાય. એના ફોટાઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ બલ્ક છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને બંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફ્રાન્સનું આ માર્સેલ્સનું બંદર ધણું મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય બલ્ક છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ધંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવડો સભા-મંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીયા છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગ્યો. માર્સેલ્સ આવનારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જેવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેનો બગિચો અને પુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પાશ્ચાત્ય દેશનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના રસ્તા ધણા મજાના છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાફે અને રેસ્ટોરાં છે. એના બંદરોનો રસ્તો ‘પ્રોમાનાડ’ ના નામથી ઓળખાય છે. એના પર બે કલાક ગાડી કે ટેક્સીમાં ફરવાની મોજ ધણી આવે છે.

સ્ટેશન ઉપર હોટેલ છે. હોટેલોમાં અને કાફેમાં પેશાબ કરવાની અને મ્હોટું ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર જગ્યાઓમાં આ સાર્વત્રિક છે.

હોટેલમાં એક કાશીનો પ્યાલો પી પછી બે કલાક સુધી ત્યાં બેસી રહીએ તો વાંધો નહિ. તમને કોઈ ચાલ્યા જવાનું કહે નહિ.

માર્સેલ્સમાં હરવા ફરવાની તથા જોવાની ઘણી જગ્યા છે. કુકની દુર પણ થાય છે. માર્સેલ્સથી મોન્ટીકાર્લો અને નીસ પણ જઈ શકાય છે. બે દિવસની ધુરસદ હોય તો જવા જેવું છે, રમવા જેવું નથી. સાંભળ્યું છે કે ત્યાં જુગાર મોટા પાયા પર રમાય છે.

માર્સેલ્સમાં 36 Rue St. Ferrol માં A L' Elephant નામની હોટેલ છે. ત્યાં સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને શી રીતસરની છે.

‘ફ્રાન્સની રેલવે’. રેલવેમાં ત્રણ વર્ગ છે. રાતની મુસાફરી માટે રગ બાડે મળે છે. ઇન્ટર નેશનલ કે વાગોલી કાર મેંધી પડે છે, ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બીજી કુરસેત જાતની ગાડીઓ આવે છે તેમાં આપણા સેકન્ડ ક્લાસ જેવો આખો ખર્ચ ઉપરનો અથવા નીચેનો મળે છે, તેના પૈસા જૂદા આપવા પડે છે, પણ વાગોલી કરતાં ઓછાં. આવો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવું પડે છે.

માર્સેલ્સથી પેરિસ જતાં રસ્તે એક સ્ટેશન સવારે આવ્યું. ત્યાં પાલકરના સ્ટેશને આપણે ઉતરી સેંકડો માણસ એક સાથે બિભા બિભા ચા પીએ છે તેમ ભેકા ‘કોકો’ પીએ છે. ફ્રાન્સમાં આ કરતાં કાશી અને કોકો તથા ચોકલેટનો ઉપયોગ વધારે માય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટો સામાન લાગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીક તમને આપવામાં આવે છે. થોમસ કુક કે ખીન્ન એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને ‘ટીપ’ આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીલોછમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉન્હાળાને લઈને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માધલિ સુધી સીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મગ્નનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૈાંદર્ય વધારે દેખાય છે. યુરોપીય પદ્ધતિના ઘરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

ખીજે દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ ઉતર્યા. ફ્રેન્ચમાં એનો સાચો ઉચ્ચાર ‘પરિ’ કે ‘પારી’ છે. કાંઈ પેરિસ બોલતું નથી. દુનિયાનું આનંદસ્થાન અને ત્યાં ન ગયેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ ક્લેરીજ અને રેન્નખનાના નામથી જાણીતી છે જેનો ભાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ધણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ધણાં છે. જેવી જોઈએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજીટેરીઅન ખોરાક લેવો હોય તેને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, બાકી સમજ પડયા પછી કાંઈ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાઉન્ડના લગભગ ૧૫૦-૬૦ ફાન્ક

મળે છે, તેથી મુંબઈ કરતાં પેરિસ બધી રીતે સોધું છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માઇલ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે ઉપરાંત ઓટો બસ ધણી અને જમીનની અંદરની રેલવેના ભાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને લોકો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે.

‘રસ્તા.’ પેરિસ શહેરની બાંધણી અજબ છે. એ બાંધવામાં પ્લાનો એવા વાપર્યા છે કે એને એકવાર જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. આખું શહેર ધણી સુંદર રીતે બંધાયું છે અને પ્લાન અને આર્ટ (કળા) એના દરેક રસ્તામાં, દરેક દીવામાં, દરેક મકાનમાં દેખાઈ આવે છે.

‘ટ્રાફિક’. રસ્તાઓ ધણી સુંદર, ધણી લાંબા અને બહુ ચોખ્ખા છે. મોટરોનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જવું હોયતો બહુ ધુંચવણ પડે અને પૂરતું ધ્યાન રાખ્યા વગર ચાલી શકાયજ નહિ. અહીં મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાંકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગ્યેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાંકનારની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પળે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોશીથી હાથમાંનું ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને બસો પણ ધણી મોટી હોય છે. પેરિસમાં બસને માથે બેસવાનું નથી.

‘ટાઈમ.’ અહીં ઓશીસ ટાઈમ સવારના નવથી બાર અને બપોરે બેથી સાડા છ હોય છે. બારથી બે વાગે ત્યાં મુઠ્ઠી

અધું બધ થઈ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુલી હોય છે અને પાછું ધમધાકાર કામ શરૂ થાય છે.

‘બોમ્બડી બુલોં’. શહેરને નાકે બુલોં નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. બુવાં (જંગલ) જેવા લાયક છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બંને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા બુવાંના રસ્તાઓ માઇલો સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. ‘આરમો નવી’ ‘અરમીટાજ’ વિગેરે. આ બુલોં જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ સુંદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ પુરશી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં ચેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બંનેનું જખંડ મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં ઘણી મજા આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આઇસેન્ડો’ આવે છે અને તે દ્વારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઇસેન્ડ અથવા ‘આઇલ’ એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ એટ-પથ્થરની જગ્યા. તેના ઉપર બિભા રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ધરની નીચે ‘કોન્સીઅર’-(Conscience) ગૃહરક્ષપાળ હોય છે. તે ધરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પથ્ય તે ખાન રાખે છે કે કોણ આવજવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘંટડી વગાડતાં પોતાની રૂમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના ચંત્રથી

ગૃહદ્વાર ઉઘાડી શકે છે. એને નામ તુરત આપવું જોઈએ. અન્નદાતા માણસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માણસને બહાર જવું હોયતો ‘પારડો’ કહી સાથે પોતાનું નામ આપવું પડે છે. સદર શબ્દનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરઝબાનના હાલ હોટેલમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (મોદીખાનાથી માસેલમાં એવું બહુ મળકભરી ભાષામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

‘ઘરો’. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ માળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ડ્રોઈંગરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટાં ઘરોમાં ફરનીયર બહુ મળતું હોય છે. અહીં ઠંડી ધણી એટલે બારણાં ધણુંખંડે ખેંચાં હોય છે. બારણું ઉઘાડું મૂકી હવા ખાઈ શકાતીજ નથી. ઉઘાડાં બારણાંને ડ્રાફ્ટ તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમોનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને ખેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે જોખ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ શિયાળામાં થાય છે.

‘ઝકુ’. વરસાદ તો ઉન્હાળામાં અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે ઓવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી ઓછી વપરાય છે કારણકે અહીં મારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

‘પેરિસનાં કાફે’. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બાગો ઘણા છે. નાના છોકરાઓ માટે ફેટલાક બાગ ખાસ અલગ કાઢેલા છે. ઘરમાં ખુશી હવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળવું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં કાફેની બહાર પમથી ઉપર

બધા ખુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાશી પીએ છે. ચા કાશી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળો ના કહે નહિ. કાશી ઘણી સસ્તી હોય છે. આપણા મામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જોવો એ દેખાવ લાગે છે. લાંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેસવાનો રિવાજ નથી. કોન્ટીનન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. પેરિસના મોજલા લોકોને નકામી ધુંચો બહુ રહેતી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને ખીજના હક્કને વાંધો ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરનો ઉપયોગ કરો તેમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર ખુરશી મૂકી બેઠેલા હારબધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાશી પીવાનો બાવ દોઢ ફ્રાન્ક હોય છે. અત્યારને હિસાબે ફ્રાન્કનો બાવ સવા આનો થવા જાય એટલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોજનીને ત્યાં આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિંમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી અહીં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફ્રાન્કે પણ કાશી ચા મળે છે. જિભા જિભા કાશી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા બધા કાફેવાળા ચાર ફ્રાન્ક સુધી કાશીનો ચાર્જ લે છે.

રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર ખાવાનું મળે છે અને બાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુજબથી અરધી કિંમતે અહીં રહી શકાય છે.

‘એલેક્ઝી લાફાચેત’. આલ્ફ્રેડો નામના બધા મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૩૨-૩૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિંમત લખેલી હોય છે. છેતરવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બધકે કાંઈ અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વ્યવહાર બહુ ચોક્કસો રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ધણા મીલનસાર છે. ગેલેરી લાક્ષણિકતામાં વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સંખ્યા છ હજારની છે. તેમના છોકરાંઓને અડચણ ન પડે તેટલા સાર ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આયાઓ દેખરેખ રાખે છે અને તેમની મા અવારનવાર ખબર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સગવડ કરવામાં પણ શિથિલ આપણા મીલ-માલેકો જેઓ કામ કરનારની દશાનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ધડો લેવા લાયક બાબત છે. આવું ગંજવર-ખાતું છતાં કોઈ પણ વસ્તુ જોઈએ તો તેનો તુરત પત્તો મળે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાશક્તિ કેટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આવડું મોટું ખાતું છતાં જ્યાં છ વાગ્યા કે બધા બંધ કરવાની તૈયારી કરે છે અને સાડા છ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું હિસાબ નક્કી કરી બંધ થઈ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion ઓકાંસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મળે છે. અનેક ગંજવરનાં કોલર પેન્સીલ ટાઈ-એવી એવી ચીજો ધણી સસ્તી બહાર મળે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાસ કરવા માટે જીલું કરેલ હોય છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસ ગરીબ હતો. ચાર ફાન્કથી દુકાન માંડી તેને આ સ્થિતિએ લઈ આવ્યો. અત્યારે એનું બીલ્ડીંગ કરોડોનું ગણાય છે અને માલ પણ કરોડોનો રાખે છે. એના ખરીદ કર-

નાર ખાતાવાળા, માલ અને છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજન્ટોનો કે કોઈનો ખરચ કે કોઈનું કમીશન ચઢતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઈ શકે તેનો અનુભવ ખ્યાલ આપે તેવું આ ખાતું છે.

‘વ્યાપાર પદ્ધતિ’. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાચની બારીઓમાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને બતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ ‘કળા’નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં ‘આર્ટ’ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

‘સમ્યક્તા અને વ્યવસ્થા’. વેચનારાઓની નમ્રતાનું તો પૂછવું જ શું? અરથો કલાક માલ જોઈ કાંઈ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હોં બગાડે નહિ અને ‘મેરસી’ થેંચ્યું તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપજાવે છે. જરા બૂલ થાય કે પગ અડી જાય તો ‘પારડો’-મારી માગવાનું કામ પણ એવું જ જળઈ છે. ભોંકોની નમ્રતા ધણી દેખાય છે અને ઉદ્યોગ પણ એટલોજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય છે અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે થઈને નીકળતા નવા આવનારને તો ધણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના ભોંકો તો બારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. ટ્રામમાં બેસવાનું હોય તો ધમાધમ નહિ, નંબરનો કાગળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને ટ્રામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચઢી જાય. ટ્રામની રાહ જોવાની હોય તો હારબંધ નંબર વાર બેસા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ભરવા હોય તો પોતાની

મેં નંબર વાર ઊભા રહે અને પૈસા આપી ટીકીટ લઈ ચાલતા થાય. પૈસા ખેંકમાંથી લેવા હોય તો પણ હારખંધ ઊભા રહે. ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અઝાઉ આવનારને કાણી ભરાવી આગળ જવાની વાતજ નહિ. રેલવે સ્ટેશને ટીકીટ લેવામાં પણ એમ જ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ. ત્યાં પોલીસને ઊભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાની ફરજ અને ખીજના હક્ક સમજે છે. આ જાતનું શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

‘જોવાનાં સ્થાનો.’ પેરિસમાં જોવાની વસ્તુઓનાં તો નામ લખવાં પણ મુશ્કેલ છે. પેરિસ શહેરની ગાછડો ઘણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ. આપણે માટે ‘ડેલીમેલ’ની ગાછડીયુક સારી છે. ‘થોમસકુક’ વાળાની નાની ગાછડીયુક આવે છે તે મફત મળે છે.

‘કુકની જોવાની ગોઠવણ.’ જોવા જવા માટે થોમસ કુકવાળા Itinerary ગોઠવે છે. દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું. ત્યાંથી એક મોટી બસ ગાડી ચાલે છે. એને ‘સારાખેન્ક’ કહે છે. તેમાં એક ગાછડ (દર્શક-બોમીઓ) હોય છે. એ બધું અંગરેજીમાં સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે. એક દિવસમાં અગત્યનું જ જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે. ખીજ ત્રણ દિવસની ફરવાની ‘રખડપટ્ટી’ ગોઠવેલ છે. એ ઉપરાંત વરસાંઈ અને ફ્રાન્ટનખો એક એક દિવસ જવાનું છે. લડાઈના ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ ખીજ ચાય છે. થોમસકુકના ગાછડ ઘણું કુશિયાર હોય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્કૃષ્ટ હોય છે અને તે બાબત કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર બતાવતો જાય છે. ગાડીમાં ૨૪ માથુસ બેસે છે. બપોરે લગભગ એક વાગે પાછા અસહ્ય જગ્યાએ લાવે છે અને વળી પાછી તેની સાથેની રખડપટ્ટી બપોરના બેથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. આમાં પૈસાનો ખર્ચ એછો થાય છે અને જ્ઞાન ધણું મળે છે.

થોમસકુક જેવી બીજી સેંકડો એજન્સીઓ પેરિસમાં આ કાર્ય કરે છે. ભાષા જૂદી જૂદી હોય છે. આપણે ખાસ ટેક્સ્ટી કરીએ તે કરતાં આમાં ખર્ચ ઘણો એછો આવે છે અને પૂરતી સગવડ જળવાય છે.

‘ખોરાકાદિ.’ ખાવાની બાબતમાં પેરિસમાં પૂરતી સગવડ છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં જેવું જોઈએ તેવું ખાવાનું મળે છે. વેજિટેરીઅનને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. ભાષા ન આવડે તેની અગવડ થોમસ કુકવાળો દૂર કરે છે અને આપણે વેજિટેરીઅન છીએ એટલું કહેવાથી ખાવાનું શુદ્ધ મળે છે. અહીં ‘કોંસા’ નામની રૈટલી આવે છે તે સારી હોય છે. બટર, કીમ, શાકો અને ફ્રુટસ ઘણા ચોક્ખા અને સસતા મળે છે અને પીવામાં કોર્ડી, ચોકલેટ (કોકો) અને ચા જ્યાં જોઈએ ત્યાં પૂરતી સ્વચ્છતા સાથે મળે છે. અહીં તરસ લાગે ત્યારે ઓરેંજસ (નારંગીનો રસ) પીવાનો પ્રચાર ઘણો છે, તેમજ ચોક્ખા ખનીજનાં પાણી mineral waters વીટલનાં, વીચીનાં, એવીઆનાં અને બીજાં બહુ એછે આવે મળે છે. ખાવાની અગવડ કાંઈ પડતી નથી.

અહીંનાં હવાપાણી સારાં હોવાથી ખાવાનું પચી જાય છે. અહીં પૌષ્ટિક ખોરાક વધારે ખાવાની જરૂર રહે છે, નહિ તો શરદી સામે ટકી ન શકાય અને ક્ષયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

ક્રીમ અને દાળ તથા કઠોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેજીટેરીઅને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે.

‘એફીલ ટાવર’

આખી દુનિયામાંની એક અનન્યત્વી છે. એની ઊંચાઈ ૬૮૪ ફીટ છે. એ અહીં એકર જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર પ્રેશરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને દાદરેથી ચઢી શકાય છે. એ માળ ગયા પછી ફરવામાં બારે મળ આવે છે, આખું પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની રચના કેટલી મનોહર છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) ધડયું હોય તેવું દેખાય છે. એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ગુલીવરની મુસાફરીમાં વર્ચુવેલા લીલીપુટીઅન્સ જેવા નાના લાગે છે. ૮૦ માઇલ સુધી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફોટોગ્રાફ પાડે છે અને દશ મીનિટમાં તૈયાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફોટા, તુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માર્સેલ્સના નોટ્રેડામમાં ફોટા પડાવ્યા.

ત્રીજે ચોથે માળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૬૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોકો નંબરવાર ગોઠવાઈ જાય છે, અથડાઅથડી કે ધક્કાધકી થતી નથી. ચોથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે બીજા માળવાળી ઉપર જાય. એક બીજાના બારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણ જોયું એટલે આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. બાજુમાં સીન નદી ચાલી જાય, સુરમ્ય બાંધણી-વાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડામનું દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જોવા ચોખ્ખા છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આપું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્ભૂતતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોહાની પાટલી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પણ ગણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણા થોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. ચોથા માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની ભવ્યતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્પુરે છે અને પેરિસની સુંદર રચના અને દૂરનો હરિમાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફાંક શીના આપવા પડે છે. એના આંધનારનું નામ ગુસ્ટાવ ઇરીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ ઓળખાય છે. એને આંધવામાં પચાસ લાખ ફાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એરીલ ટાવર જોતાં ત્રણ કલાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જેવો છે. આટલો મોટો ટાવર ખીજે કોઈ જાણુવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં ઘણાં સુંદર પેઇન્ટિંગ્સ એકઠાં કર્યા છે. સારામાં સારા ચિતારાની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, ભાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકોમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવંતો ઇતિહાસ આપેલો છે. માથેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિતારાની પ્રખર

કલામયી ચિત્રામલા અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતાં કાંઈ પણ સહજ્યને દ્રાવ થયા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને સુંદર રીતે ભીંતમાં ગોઠવેલ છે અને દરરોજ હજારો લોકો શી આપી એ લુવ્રની બેઠ લે છે. લુવ્રની ગેલેરીમાં ચિત્રો ઉપરાંત ઘણી જાતનો સંગ્રહ છે. એમાં પુરાણી ચીજોનું મુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં જગવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે. એમાં ચીની કામના ચિત્રોનો સંગ્રહ (મોઝેઇક પીકચર્સ) છે. એ આખા પારિસનું નાક છે અને એનું બહુ જાળવણીથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે. પરદેશથી આવનાર કાંઈ પણ મુસાફર એ જોયા વગર રહેતો નથી, જુએ છે ત્યારે એને પ્રેમ થયા વગર રહેતો નથી અને જોવાનું પૂરું થઈ શકે તેમ નથી એવી અસંતુષ્ટ લાગણી વગર એ પાછો ફરી શકતો નથી. મેં ત્રણ કલાક ફરી ફરીથી જોઈને ભાગ જોયો. બાકીનો ભાગ જોવાની ઇચ્છા છે તે પાછા ફરતી વખત બર આવશે એવી ધારણા છે. મેં લુવ્રનું કાંઈ નથી જોયું એમ કહું તો ચાલે. એ જોવામાં સાત દિવસથી જોઈને વખત તો ચાલેજ નહિ એટલી એની વિશાળતા, અગાધતા છે.

એ લુવ્ર ત્રણ દિશાએ છે. સામે-વચ્ચે 'ટુલીએરી ગાર્ડન' (Tueries) છે. એ પણ બગિચાનો એક નમુનો છે. એમાં ફરતાં આનંદ આવે તેમ છે. લુવ્રમાં ૪૮ એકર જમીન રોકાય છે. એના ૭ વિભાગ છે: (૧) ગ્રીક અને રોમની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર કામ, પેન્ટિંગ્સ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળનાં શિલ્પો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) ઇજિપ્તની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની ચીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મ્હોં ધોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાળુમાં મ્હોં ધોવાની બેસીન હોય અને ટુવાલ હોય. લાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફાન્ક આપવો પડે. વિલાયતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઈ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટેક્સી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપવું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવાનો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રળથી આજીવી અથવા બહુ વૃદ્ધ બીક્ષા માંગી શકે છે, પણ તે કોઈ મોટા દેવળને નાકે ઉભા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માઈલ દૂર ‘ફ્રાન્કન બ્લો’ નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગિચો છે. બગિચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસલના શહેનશાહોનો મહેલ છે. એ ૪૦ માઈલ મોટરમાં ફરતું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ધુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સપાટાબધ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગામડા હોય તે તમે સમજો તેવી ભાષામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીશી બ્યાં જન્મ્યાં હોય, બ્યાં એ ઉછર્મી કે ફાલ્સા કુલ્યા હોય તેની યાદ રાખે છે, ત્યાં તખ્તી મૂકે છે અને એ

સ્થાનને તીર્થભૂમિ જેવું પવિત્ર ગણે છે. અમે એક નાનું ગામ રસ્તે જોયું. તે ચિત્રકાર મિલેટ (millet)નું સ્થાન હતું. એક નાનું ઝુંપડું અને બાજુમાં સ્ટુડીઓ, સામે સુંદર બગિચો, તેમાં આ પ્રખ્યાત ચિતારાએ જગજહેર Angelis ચિતર્યો. અહીં બતાવે છે કે આ રૂમમાં તે સુતો, અહીં બેસતો, અહીં ગત થયો વિગેરે. આ સર્વ બાબત એક પ્રખતો પોતાના આગેવાન કળાકાર તરફ કેવો ભાવ છે તે બતાવે છે.

ફ્રાન્સનું બ્લોના જંગલમાંથી જે રસ્તા કાઢ્યા છે તેમાં હદ કરી છે. મોટા ઝાડોની અંદર સુંદર રસ્તો અને તેમાં મોટર ચાલી જાય ત્યારે અજબ અસર થાય છે. રાજમહેલ આવે તે પહેલાં ઘરો અને રેસ્ટોરાં તથા હોટેલો આવે છે. સગવડ સારી છે. વનસ્પતિ આહાર મળી શકે છે.

ખૂદ રાજમહેલમાં ૬૦૦૦ ઓરડાઓ છે. મુખ્ય ઓરડાઓ કાણે અને ક્યારે બંધાયા તેની યાદિઓ છે. ફરનીયર અતિ સુંદર છે. એમાં નેપોલીઅન પહેરતો હતો તે ટોપી, તેની તરવાર વિગેરે જાળવી રાખ્યા છે. દરેક રૂમની વિગત ગાઈડ આપી શકે છે. મહેલ બહુ જોવા લાયક છે, કેટલોક વિભાગ છસો વર્ષનો જૂનો છે.

આ ચાલીશ માઈલ જવા આવવાની મુસાફરીમાં અને જોવામાં એક આખો દિવસ જાય છે પણ તે જરૂર પસાર કરવા જેવો છે.

‘આર્ક ડી ટ્રાયંફ.’ (Arc de Triomphe). શિલ્પશાસ્ત્રનો આ એક ધણોજ નાદર નમુનો છે. નેપોલીઅનના હુકમથી એને બાંધવાનું કામ ઇ.સ. ૧૮૦૬માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે વખતે ઓસ્ટ્રીયનમાં જે મહાન ફતેહ ફ્રાન્સને મળી હતી તેની યાદગીરી રાખવા માટે તેને બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી. વિજ-

યની કમાન તરીકે એ દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. (જાન્યારી ૧૪૮
શીટ, પહેલાં ૧૪૭ અને ઉડાણ ૭૨ શીટ) એની બાજુઓમાં
મહાન નેપોલીયનની લડાઈઓનાં દૃશ્યો છે. આ મોટી વિજયકમાન
નીચે ઇ.સ. ૧૮૭૧માં જર્મની આવેલા અને ઇ.સ. ૧૯૧૪માં ક્ષ
મીનિટે ત્યાં વિજયમાળા પહેરવી તેની બધી તૈયારી કૈસરે કરી રાખી
હતી અને લીજ અને નામુરમાં ગણતરી મોટી ન પડી હોત તો
જરૂર તેમ કરત. એ ૧૮૭૧ ની નામોશી ૧૯૧૬ ના જુલાઈમાં
મોટી કવાયદ (પેરેડ) કરાવી દૂર કરવામાં આવી. ફ્રાન્સના ‘અન્-
ફ્યા સિપાઈ’ને ત્યાં ૧૯૨૦ નવેંબરમાં લાવી દાટયો અને એ
મોટી કમાન નીચે ચોવીશે કલાક ચાલે તેવી બળતી લાઇટ રહે
છે. એ eternal flame or flame of remembrance
ફ્રાન્સની વીરપૂજા છે. એની ઉપર દરરોજ સેંકડો તુરાઓ અને
પુષ્પો ચઢે છે અને પરદેશથી આવનાર દરેક જણ ફ્રાન્સની પ્રજાનો
દેશ તરફ પ્રેમ-સ્વદેશાભિમાન કેવો છે તેનો અનુભવ કરે છે.
લડાઈમાં ભોગ આપનાર સર્વને એ દ્વારા માન અપાય છે અને
અવિધ્યની પ્રજાને એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનાર બધા
સ્મારક બની રહ્યું છે.

‘બુર્સ’ (Bourse) વ્યાપારનું સ્થાન. સ્ટોક એક્સચેન્જ.
સુંદર મકાન છે. બપોરે બે કલાક ત્યાં ગડબડ મુંબઈના સ્ટોક
એક્સચેન્જ જેવીજ થાય છે. વેપાર પગથીઆ ઉપર થાય છે.

જોવા યોગ્ય અન્ય સ્થળો.

‘મેડલીન ચર્ચ.’ બહુ વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.
એ દેવળમાં શાંતિ બધી દેખાય છે અને બેસવાની જગ્યાઓ
અને આખી બાંધણી ખાસ જોવા લાયક છે, આખું દેવળ પથ્થરનું

બાંધેલું છે અને માથે કાચતુ છાપફં છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્ટાઇલ ગ્રીકો રોમન છે. પેરિસનું સર્વથી વધારે મોહક દેવળ આ ગણાય છે.

‘ નોટ્રેડામ કથીડ્રલ. ’ ગોથીક સ્ટાઇલથી બાંધેલ આ ધણું મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું ઉચું છે. મોટા લેટીન કોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ધણું મોટું છે અને કોઇ વખત ત્યાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ સાંભળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ધણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઇ પણ દેવળમાં દાખલ થતી વખત હેટ-ટોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અંદર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ જનમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના ડોમ (ધુમટ) પાસે ધણો મોટો ધંટ છે.

‘ પ્લેસ ડી લા કોનકોર્ડ. ’ આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક્ક) જોવા લાયક છે. એની અંદર દરેક દીવો પણ હિસાબગણીને કર્યો છે, કળાની દૃષ્ટિએ આના જોવો ‘સ્કવેર’ આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં ત્યાં પંદરમા લુઇસિઅનું બાવલું વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી ‘સ્વતંત્રતા’ (Liberty) નું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દૃશ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજ સોળમા લુઇસે અહીં ફ્રાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાંસના આઠ મુખ્ય શહેરને રજુ કરતાં અભયથી ઉત્પન્ન કરે તેવાં આઠ પુતળાં છે.

‘મ્યુઝીયમ’ કહની મ્યુઝીયમમાં ઝવેરાત જોવા જેવું છે, કેટલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. એલેરીઆ મ્યુઝીયમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાલીયાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીશ લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

‘ઓપેરાહાઉસ’ સરકાર તરફથી ચાલે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલું છે. એ ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખરચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

‘પેલે ડી જસ્ટીસ અને કોન્સ્યુર્જરી’. ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. બહુ વિશાળ જગ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કોન્સ્યુર્જરી છે, તેમાં કેદખાનું છે. એમાં ઘણા મોટા માણસોને અગાઉ કેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ બહુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

‘પેન્થીઅન’ (Pantheon). અગાઉ એ સેન્ટ જોનીવીવનું દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામાં આવે છે. એ બુલ્લવાર્ડ સેન્ટ માઇકલની નજીક લક્ષ્મઅર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યાં હયુગો, વોલટેઇર વિગેરેને દાટ્યા છે.

પેરિસથી પચીસ માઇલ દૂર ‘વરસાધલિ’ના મહેલ છે. એ શહેનશાહોનું સ્થાન છે. ત્યાં છેલ્લા મહાવિપ્લવની સંધિના કોલકરારપર સહીઓ થઈ. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યાં બેસે છે. તેમાં ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે કુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામાં જોવામાં આવે એમ નથી. સેંકડો કુવારા જૂદી જૂદી રીતે ઉડે છે અને તેમની કારિગિરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. બગિચો પણ ઘણો મજાનો છે અને આખો દેખાવ આંખને ઠંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અંદરના બાગના કુવારામાંથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જેનો દેખાવ ધણો જોવા લાયક છે. વરસાદના જવા પહેલાં તે દિવસે કુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ કુવારા ઉડતા નથી. બાજુમાં ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે.

‘ઈનિવાલીડીસ અને નેપોલીઅન ટુઅ’ ધવાયલા અને ધરડા લડવેયાઓ માટે આ ગૃહની સ્થાપના ૧૪ મા લુધરાજાએ કરી હતી. હાલતો તે શસ્ત્રાગાર તરીકે વપરાય છે. અનેક જાતના શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સારો છે. ઉપરાંત દુશ્મનોના પડાવેલા વાવટાઓ કપડાં વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લડાઈના એવાં સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યાં છે. એની સાથેજ બાજુમાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની કબર જરૂર જોવા લાયક છે. મરણ પછી ઓગણીશ વર્ષે એનાં કબરને ફ્રાન્સમાં પાછું લાવી અહીં સ્થાપન કર્યું છે.

આ તો બહુજ મહત્ત્વની ચીજોનાં અને ખાસ આકર્ષક સ્થાનોનાં નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો. એ સિવાય અનેક સ્થાનો જોવા લાયક છે. આખું પેરિસ આંખો ઉઘાડી રાખી નીહાળવા લાયક છે. પેરિસમાં જોવા લાયક અનેક દેવળો છે, અનેક બગિચા છે, બહુ મજાના સંગ્રહસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. પેરિસનો મુખ્ય રેસકોર્સ શાં એલીસીની ઉપર લોંગશોપના નામથી જાણીતો છે, બહુ વિશાળ છે અને બુલોમાં થઈને ત્યાં જવાય છે. તે પણ એક વાર જોવા લાયક છે, રમવા લાયક નથી.

પેરિસમાં જતાં પેરિસનો એક સારો નકશો જરૂર લઈ લેવો અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવું. લાપાત્રી અગવડને અંગે ગોટાળો ન થઈ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે.

‘નાટક સીનેમા.’

ફ્રાન્સનાં નાટકોમાં ગીડદીનો પાર નથી. ખેલોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઇ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કાંઇ વાંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જેને ખરાય થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલાજ છે. ફ્રાન્સના રહેવાશીઓ વર્તનમાં ધણા સારા છે. કોઈ ખરાય પણ હેય. નાટકો ધણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતગમત અથવા જાદુના ખેલો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જોવું.

પેરિસ સંબંધી પ્રકીર્ણ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાય નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાય વાતો સંભળાય છે તે પરદેશથી રજવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે ઉતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રજા આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ ફરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડૉ. બોસનું ભાષણ સાંભળ્યું. એમણે પોતે કરેલી શોધખોળોનો ચિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજ ભાષણને એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર ફ્રેન્ચ ભાષામાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રજૂ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર વેલોન નામના ગામડામાં ડૉ. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાક

ઘેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લોભ નથી. એ પચીસ વર્ષથી સત્ય શોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં જૈનનું કાંઈ પુસ્તક નથી તે હાલ એક મોટું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમાં શું લખ્યું છે તે તેમણે સમજાવ્યું. તેમની સાથે બે કલાક વાત કરી. બહુ આનંદ થયો. પરદેશમાં પરભાષામાં પણ આવા વિદ્વાનો અથાગ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ઘણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમાં ડૉ. સીલ્વન લોવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ સરકાર સર શયાજીરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમયગ્ર છે. તેમની સાથે એક કલાક બહુ સારી વાતો થઈ. જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અનુરાગ જોવામાં આવ્યો. આવતી મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધું.

પેરિસમાં હલકા પ્રકારનાં નાચવાનાં ગૃહો ઘણાં છે. મધ્યાહન અને વ્યભિચારનાં તે ધામ છે. એ ખાસ કરીને ‘મોખેજ’ ના રસ્તા પર આવ્યા છે. ત્યાં લોકો લહેર કરવાજ આવે છે. એવા આવનારા ઘણા ખરા પરદેશી હોય છે.

‘ઝીઝો’ પેરિસમાં ઘણી આગળ વધી છે. લગાધના વખત પછી ઝીઝોની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલાં ચોટલા કાઢી નાખ્યા. અભારે દરેક ખાતામાં ઝીઝોનું સ્થાન છે. વેચનાર અને કલાઈ તરીકે તેઓનું કાર્ય સાફ ગણાય છે. તે નિયમસર કામ કરનારી અને ગૃહસંસાર ચલાવનારી છે. પેરિસની ઝીઝોનું વર્તન ઘણું વખણાય છે. ‘એલેરી લાફાયત’ જેમાં છ હજાર ઝીઝો કામ કરે

છે અને બ્યાં દરેક વસ્તુ મળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રો રેલવે છે જે જમીન નીચે ચાલે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લાંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી પુરસદ હોય તેટલું જોઈ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું આકી રહ્યું છે, તે આવતી વખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા ભાઈઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ઘણા ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ થાય તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં યોગ્ય છે. આપણા દેશની માફક મને તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દઈએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લઈને બની શકતું નથી. રૂમો પ્રમાણસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ બની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઓગણત્રીશ લાખની ગણાય છે. તેનો કિલ્લો તોડી નાખી તેનો વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડીગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફિરન) થાય છે, ઉન્હાળામાં ૬૫ ડીગ્રી થાય છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલ્વાર્ડો છે અને થીએટરો તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

હોટેલો સેંકડો છે. ઊંચી જાતના (ડી લક્સ) હોટેલોમાં બહુ સગવડો હોય છે. એવી હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાથ-રૂમ, ગરમ ઠંડું પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી હોટેલ હોય છતાં પણ સગવડ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી સગવડ કરી રાખવી-રખાવવી એ ડહાપણુની વાત છે.

પેરિસમાં સંદેશો મોકલવાની એક બહુ સારી રીત જોઈ લખેલો કાગળ આપણે માથે ન્યુમેટિક (Pneumatiques) એટલે શબ્દ લખી એક ફાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાતની પાઈપ-નળીમાં તુરત મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આસપાસ પચીસેક માઈલ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી અહીંથી પંપ કરે એટલે કાગળ આખો અંદર ચાલ્યો જાય છે અને જવાબના પૈસા ભર્યા હોય તો અરધા કલાકમાં જવાબ પણ લખાઈને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઈ માસની ગણાય છે. તે વખતે પેરિસ એના પુર બહારમાં હોય છે. એ વખતે દૂર દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે છે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોલો તથા રેસ્ટોરાંઓ ચાલુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસ્કારિક અને સામ્રાજિક આનંદપ્રસંગો એ અરસામાં આવે છે અને સર્વને માથે લોંગએપ ઉપર ગ્રાં પ્રી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો થતાં લોકો દરિયાની બાજુએ અને પર્વતના શિખરે ચાલ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દબદબાથી રહેનારને દરેકજનો અર્થ રખો

ફાંક આવે પણ અનુભવી મુસાફર ૮૫ ફાંક દરરોજના ખરચે તો ઘણુંખરું જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી ઓછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેક્સી, મોટરબસ, અંડરગ્રાઉન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેક્સીવાળા દશ ટકા ટીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે ઊભા રહેવાના રટેશન પર નંબરની ટીકીટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નંબર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેક્સીના ભાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) નો ૦.૧૧ ફાંક હોય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (૩ ફાંક) વધે. મેટ્રોના ભાવ ઘણા નામના હોય છે: ૪૫ સેન્ટીમ સેકન્ડ ક્લાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ ક્લાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો ભાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડ્યું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઈ બેસવું નથી. જગ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વચ્ચે બેવાર બદલવું પડે છે ત્યાં મજૂરી ઘણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉચકવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અમલદાર પણ ઝોલ્લી થાય.

‘ફર્સ્ટ’. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ઘણો રણીઆમણો છે. બન્ને બાજુએ ખેતરો લીલાકુન્બર છે. કેઈ પણ જગ્યા

ખાલી નથી અને કોઈ પણ સ્થળ પછી તે જીયુનીયું હોય તોપણ વાવણી વગર રહેવા દીધું નથી. ચારે તરફ આંખ ઠરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહીં થાય છે પણ આપણા દેશ જોવો ધોધમાર વરસાદ નહિ. પુના જોવો સાધારણ વરસાદ પડ્યા કરે છે. માત્ર શરદી લાગે તેની સંભાળ રાખી હરવા ફરવામાં વાંધો નથી. અહીં વરસાદને કારણે કામ-ધંધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે. અહીંના લોકો કુદરતની અવકૃપા હોવા છતાં એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમાં કે ઠંડીમાં તેઓ કામ કરતાંજ માલૂમ પડે.

‘કેલે’. (Calais) દરીઆ કઠિ છે. ઠંઠ સ્ટીમર મુખી રેલવે જાય છે. અહીં પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાલ છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ બતાવવાના. પણ અહીંના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે બીજાના હક્ક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર નંબરવાર ચાલ્યા જાય છે, ઘણાખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચકી લે છે.

સ્ટીમર. ‘કેલે’ ૧૧ વાગે પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાં એકા પછી સ્ટીમર ૨૧ વાગે ઉપડી. સ્ટીમરમાં બહુ પેસેન્જરો હતા. સ્ટીમરમાં બારેક કેબીન હોય છે અને કેકપર ખુરશીઓ હોય છે. જે એસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે. સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર. ઉપર અને તેની નીચે બેવડા કેક. તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મ્હોં ધોવાની જગ્યા. સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી. માત્ર પોણે કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમાં વિચારીને ફરવાનું એટલે ફરતાં કેકો દેવો પડે. દરિયા આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર ' રેલ ' તો થયાજ કરે, એટલે વગર વિચાર્યે ચાલતાં અથડાઇ જવાય, કોઈને અથડાઇએ તો અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે માફી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મોજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત થાય એટલે બધા જહ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ઘણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઇલની મુસાફરી આકરી પડી જાય છે.

' ડાવર '. દરિયા કાંઠે છે. ઇંગ્લીશ ચાનલ ત્યાં પૂરી થાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન બતાવવો પડે છે. સામાન બતાવી નંબર કરે તે લઇ પાસપોર્ટ બતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં બેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરવું પડે તેથી સામાન 'રજીસ્ટર' કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જેને ' લગેજ ' કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીંના લોકો ' રજીસ્ટર ' કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પુલમેનકાર લીધી હોય તો કાંઇ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફ્રાન્સ જેવો લીસો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડૂત કહેવાય છે. અંગરેજો વેપારી છે. ઇંગ્લાંડમાં લોહું અને કોલસા થાય છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોહા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજા રહ્યા એટલે આપણે એને બરાબર સમજવા જોઇએ. અંગરેજ ટ્રેનમાં સાથે બેઠો હોય તો તે વાત નહિ કરે, વાંચ્યા કરશે કે ઉંઘશે, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કહિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લાંડનાં ધરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જૂઠ્ઠાંજ પ્રકારનાં દેખાય છે. દરેક ધરમાંથી ચીમની (ધૂમાડિયાં) બહાર નીકળે છે અને ધરો દૂરથી ઝાંખા દેખાય છે. બરફને લાંબને કાળાં પડી જાય છે. માલતી ટ્રેને દેખાતાં ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને બાકીના રસ્તા પર લીલોતરી આછી દેખાય છે. ડાવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઈ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઈ સ્ટેશન જોઈ શકાતું નથી. ડાવરથી લાંડન પહોંચતાં ૨૧ કલાક લગભગ થાય છે.

સાંજે પાા વાગે લાંડનના ‘વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને’ પહોંચ્યો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેલા સામાનને નંબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુ’બઈ જેવી જરા પણ ગડબડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણા કલાક બેસું રહેવું પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલો સામાન બતાવવો પડે છે. ફેટલીકવાર ઉઘાડીને પેટીઓ જુઓ છે. રેશમ, સીમાર અને એવી વસ્તુઓપર જગાત લે છે.

ટેક્સી કરી મારી ઉતરવાની જગ્યાપર આવ્યો ત્યારે સાંજના સાત વાગ્યા. લાંડનમાં લાણું જોવાનું છે પણ આજે તો મુસાફરીનો થાક લાગ્યો હતો તેથી ઇંડિઅન હોટેલ (ક્વીન્સબરી ટેરેસમાં) ગુજરાતી ઢબનું ખાણું અંગરેજી રીતે ખાઈ સુઈ ગયો. રાતના નવ વાગ્યા પછી સૂઈ અસ્ત થયો.

લંડન.

‘ ઉતારો. ’ લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇડ પાર્કની બાજુમાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સબરો ટેરેસમાં) ‘ઇન્ડીઅન હોટેલ’માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ ઘણી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજિટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન પણ રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘ હાઇબ્રિઆ હાઉસ ’ (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં પણ વેજિટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબંધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખું વેજિટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળવું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને પણ એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસીટરને મળવું હતું તેને મળ્યો. અચોક્કસ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેવું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ધંધાની ઘણી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

‘ થોમસકુક. ’ બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. મંબરર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશિઆ તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બધી ખબર એ લોકો ત્યાં આપે છે અને ટીકિટો પણ આપે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે. અન્નપ્રજ્ઞા મુસાફરને મોટી સગવડ છે. મારે તો ત્યાં ખાતું ખોલવાનું હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા. ૨-૬-૨૬) કર્યું.

‘ડરખી.’ આજે ડરખીનો જન્મદિવસ હતો. ડરખીની શરત જીન માસના પહેલા યુધવારે રમાય છે. ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમાં દોડે છે. તેની ઉપર કરોડોનો જીગાર રમાય છે અને કયો ઘોડો પહેલો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમાં અને લોકોમાં પંદર દિવસથી ચાલે છે. એમાં એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી. ૧૯૨૪ ના કોષ્ટ પણ દિવસે જન્મેલા ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર દરેક ઘોડાને આ શરતમાં ઉતરવાનો સંભવ છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડાઉન્સ-એપ્સમમાં જાય છે; કમક ધૂતારા પણ ત્યાં આવે છે. આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ગિમા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું.

આખો દિવસ ખૂબ વર્ષાદ પડ્યો. ઠંડી ધણી, હું કેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો. પણ અન્નપ્રજ્ઞા હોવાથી આજે તો ટેક્સીની મદદ લેવી પડી. પેરિસની સોંધી ટેક્સી પાસે લાંડનની ટેક્સી બહુ મોંઘી લાગી.

‘વ્યવહાર.’ લાંડનના રસ્તા પેરિસનાં જેવા સુંદર ન લાગ્યા. અહીં જૂના મકાનો પણ ઘણાં છે. બાંધણી સારી તો ખરી પણ સામાન્ય રીતે પારિસ આગળ ટકી શકે નહિ.

લાંડન શહેરમાં ટેક્સી ઘણી છે, ટ્રામ મધ્ય શહેરમાં ખી-લકુલ નહિ. લાંડનની વસ્તી ૭૨ લાખની એટલે ટ્રામ રસ્તો શેકે તે બોજે નહિ, તેથી ત્યાં બસ ઘણી છે. ઘણી સગવડવાળી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની બહાર પરામાં માધલો સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે બહુ જાડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટયુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ જાડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માથુસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ ક્યાં છે તે ખરેખર અજાણ ચીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર ઊભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે ઊભા ઊભા ઠેઠ નીચે ઉતરી જઈએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરો હોય છે. આ એસ્કેલટર અને ટયુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવા-ધની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અંડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે બે મીનિટની અંદર બીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની ફી ૧ થી ૩ પેન્સ હોય છે. બેઠકો એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક બેઠક પર એકજ બેસે. વધારે બીડ થાય તો ઊભા રહેવાના ચામડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી ઊભા રહેવું. સ્ટેશન પર લોકો તૈયાર ઊભેલા હોય છે. ગાડી ઊભી રહે ત્યારે જ બારણું ઉઘડે છે. ઉતરનારા ઉતરી જાય અને બેસનારા બેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને જોઈવવા માટે સ્ટેશન પર એક પણ રેલવેનો માથુસ

હોતો નથી, માત્ર ડબ્બા વચ્ચે બારણું ઉઘાડનાર હોય છે. ટીકિટો તો ઉપરના ભાગમાં વેચાય છે.

અંડરગ્રાઉન્ડની પાંચ લાઇનો છે: મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લંડન રેલવે, ડીસ્ટ્રીક્ટ રેલવે અને ગ્રેટ નોર્થર્ન અને સીટિ સેક્શન. જંકશન સ્ટેશનોપર ઉતરી ગાઢી બદલી શકાય છે. ક્યાં જવું અને ક્યાંથી બહાર નીકળવું તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને લોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે. મેટ્રોમાંથી ટ્યુબમાં જવાનું હોય તો એસ્કેલેટરમાં ઉતરવું પડે છે. આ રેલવે ખરેખર જોવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાંબો પણ ચોક્કસ છે કે એનું વર્ણન લખવું મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સંખ્યા, ચોક્કેટ સીગારેટ વિગેરેના સંખ્યા (સ્ટોટ), પણ કાંઈ મફત નહિ અને કોઈ હાજર પણ નહિ. અંદર અરધી પેની કે પેની નાખો એટલે માલ મળે અથવા તોલ થઈ જાય અને માત્ર ખલાસ થઈ ગયો હોય તો નાખેલ સીકો પાછો આવે. દરેક સ્ટેશને સ્ટેશનના નામના બોર્ડ હોય છે. અંડર ગ્રાઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમાં મુસાફરી સોંધી અને જલ્દી થઈ શકે છે.

બપોરે પીકાડીલી સરકસ જોયું. એ લંડનનો મધ્યભાગ છે અને વ્યાપારનું મોટું સ્થળ છે. ત્યાં ચાર મોટા રસ્તા એકઠા થાય છે અને ધમાલ આખો દિવસ ધણી હોય છે.

‘રેસ્ટોરાં’-લંડનમાં લાયન અને એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાં સેંકડો છે, ત્યાં લોકો બપોરે લંચ અને ચા લે છે. અહીં કામ ધંધો ૯ અને ૯-૩૦ સવારે શરૂ થાય છે. બપોરે ૧ થી ૨ લંચનો ટાઇમ સર્વત્ર હોય છે. આવા મોટા રેસ્ટોરાંમાં હજારો

માણસ એક સાથે ખાય છે. આપણે વેજીટેરીઅન ખોરાક જોઇએ તો બરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઇ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર લાયન કોરનર હાઉસમાં લંચ લીધું. 'ત્યાં સેંકડો ખાનારા હતા. ત્યાં વાળું (બેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઇપણ ખાનાર પૈસા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં 'ટીપ' આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ છે અને તે સાંઝે તેઓ દશ ટકા વધારે ચાર્જ કરે છે.

'ઇન્સ' (Inns)

પછી હું લીન્કનઇન જોવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઇન છે: લીન્કન ઇન, ગ્રેઝ ઇન, ઇનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેમ્પલ. ચારે લંડનમાં જ છે અને બાહ્ય બાહ્યમાં છે. બાહ્યો વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઇનમાં ટીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં છમાં જરૂર હાજરી આપવી જોઇએ. ટીનરની શી સાથેજ લઇ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એલ એલ બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એલ એલ. બી. ને ચાર અથવા છ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેમ્બરમાં છ માસ વાંચ્યું છે એવું સર્ટિફિકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની શી ૫૦-૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇનની શી કુલ ૧૧૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ થઈ દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ધણી થયા. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. ભવિષ્યમાં કોઇને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મીડલ ટેમ્પલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ધણી

ગંજવર છે. લો લાઇબ્રેરીમાં સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અસ્ક્રીનનું આવડું છે. બહારના ભાગમાં બારિસ્ટરના એબરો છે. તે ધણીજ નાના હોય છે.

વરસાદ આજે ધણી હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિંદુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિલાયતમાં કોઇ છત્રીજ રાખતું નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતા જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે ગઈ સાલમાં પ્રીન્સ એડ્વ વેલ્સ જે ઈંગ્લાંડના ડારલીંગ કહેવાય છે તેમને કોઇએ છત્રી ભેટ આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રજા-સ્ત્રી અને પુરુષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક રિવાજ કેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાય છે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમાં ગયો. એ સ્ટોરમાં દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. ત્યાંથી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નક્કી કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરસાદથી તદ્દન બગડ્યો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળાય તેવું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુરી, દૂધ, વટાણા, દાળભાત, શાક ખાંધ સુધ રહ્યા. હું ઉતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો બનતી હતી.

‘મેલ.’ યુધવારની રાત્રી અને શુક્રવારની સવાર હિંદવાસી માટે અહીં ‘મેલ ડે’ છે. શુક્રવારે બપોરે પાંચ વાગે ટપાલ નીકળી જાય છે એટલે યુધવારની રાત્રી અને શુક્રવારની સવાર કાગળ લખવામાં જાય છે. દેશમાં પત્રો લખવાં એ ખાસ જરૂરી બાબત છે. એ એક લ્હાવો ગણવામાં આવે છે. પરદેશમાં પત્રો

આવેલાં વાંચવામાં શો આનંદ થાય છે અને લખતાં કેવી મન આવે છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી અપેરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent. Maïda Hill. w. 9). ત્યાં એકલા વેજિટેરીઅનોજ રહે છે. ઇંગ્લીશમેનોને જ્યારે કોઈ વ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જૂદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારબાદ વ્હીટનીનો મોટો સ્ટોર જોયો. એ સેલ્ફીજ જેવોજ મોટો સ્ટોર છે.

આવતી કાલ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગાડવી અને તેમાં એક અમદાવાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જોવાજોવી ચીજોની હકીકત સર થશે.

‘ કુકની મુસાફરી ’ (Itinerary).

બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની ઓફીસે (બર્કલી સ્ટ્રીટમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગલે દિવસે ૨૧ શીલીંગ લઈ ટીકિટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૬-૪૫ પહોંચવાનું હોય છે. જેમને આખો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લંચ આપે છે, જેને અમદાવાદ દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦૦ શીલીંગ આપવા પડે છે પણ લંચ મળતું નથી. કુકની ગાડી લાંબી, મોટી, ઉઘાડી પુલમેનકાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેન્જર બેસે છે. કુકનો એક ઘણો હુસિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી ઊભી રાખી બાષણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધું સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇતિહાસ અને કળાનું જ્ઞાન ઘણું સાફ હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ ચાલી. આ સહેલગાહ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇતિહાસ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે. તે ગાડીમાં ઊભો થઇ બાષણ કરે. મુજબમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી દુરમાં અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોંધી છે. (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૪)

‘ ગીલ્ડહોલ. ’ પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. ૯મી નવેમ્બરે ખાણું આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદારી બાબતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાબતમાં એ કાઉન્સિલ કાઉન્સિલો જે સંખ્યામાં ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ ‘ ગીલ્ડહોલ ’માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠા મળતા હતા એવી દંતકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કાઠ કાઠ ભાગ રહ્યો છે. કાઠ મોટા માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કાંઈ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેકસન અને નોરમન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જળવી રાખ્યાં છે. ‘મેન્શન હાઉસ’ નામનું વિશાળ ગૃહ બાળુમાં છે જે એક વર્ષ પર્થત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (dull) છે. મેન્શન હાઉસમાં મોટાં મોટાં ફૂડો થયાની હકીકત વાંચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં બાણજો વાંચેલાં; પણ અહીં કાંઈ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

‘બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ’ ‘રોયલ એક્સચેન્જ’. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેન્જ દૂરથી જોયા. મકાનની ભવ્યતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોનું ધણું છે એ વાતથી ધણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજી દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક ઊભું કર્યું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બેર્મોસેમ્યુ હાર્પીટલ પણ બહારથી જોઈ.

‘લંડન ટાવર.’ ત્યાંથી અમે લંડન ટાવર જોવા ગયા. રેમ્સ નદીના કાંઠા ઉપર અનેક ભયંકર અત્યાચાર, મનુષ્ય દોહ અને ખૂનના સાક્ષી આ ટાવર ઓફ લંડનને જોતાં ત્રાસ થાય તેમ છે. ખ્રીષ્ટીય લોકો અને લોકોનો લઙ્કાયક જુરસો જળવી રાખનાર તરીકે ઓળખે છે. ઇશવીસનના દશમા સૈકાથી એનો ચાલુ ઇતિહાસ છે. અહીં કેટલાયને મારી નાખ્યા, ઘણાને કેદ રાખ્યા અને કંઈકના જીવ લીધા છે. એની બાંધણી એવા પ્રકારની છે કે એમાં કેદ પડેલો કોઈ પણ માણસ બહાર નીકળી શકે નહિ, છતાં કાવાદાવાથી કેટલાએ બહાર નીકળી ગયા છે તેનો ઇતિહાસ ગાઇડ આપણને કહે છે. અહીં મહારાણી મરીઝા-એથને કેદ રાખવામાં આવી હતી. અગાઉ આ રાજ્યમહેલ હતો અને રાજા ગાદી ઉપર બેસે ત્યારે આ ટાવરમાંથી નીકળી વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એબીમાં જતા હતા, જ્યાં રાજ્યારોહણની ક્રિયા થતી હતી. અંદર નાના નાના ઓરડાઓ છે તેમાં કોને કોને કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા તે બહુ હોંસથી બતાવવામાં આવે છે. એક Bloody Tower કહેવાય છે તેમાં ડ્યુક ઓફ નોર્થઅરલાંડ પોતાને હાથે મરી ગયેલ છે. એને બે માળ છે. ચારે તરફ હથિયારો, બખતરો અને નાનાં મોટાં ભાલાં તરવાર વિગેરે આવી રહેલાં છે. અંદર એક નાનું ચેપલ (chapel) છે. એવા નાનાં દેવળો દરેક મોટા મહેલમાં હોય છે. તે ઘરદેરાસર જેવું ખાનગી મિલકતનું ગણાય છે અને તેનો ઉપયોગ મહેલમાં રહેનાર કરે છે અને ખાસ કરીને તે રાજાની પ્રાર્થના માટે ગણાય છે. બહાદુર ટાવર મોટો છે. ચાર્લ્સ બીજાએ ગાદી કંઈ જગ્યાએ બેસી છોડી દીધી તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. ઉપર ચઢવાનો દાદરો ગોળ છે. પગથીયાં નાનાં નાનાં છે. બહાર ફાંસી દેવાની અથવા મારી નાખવાની જગ્યા છે. લેડી

જેન ગ્રેનો અહીં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો. ટાવરમાં નવસો વર્ષના જૂનાં હથિયારો અને બખતરો જળવી રાખ્યાં છે. એક મોટા જમવાનો ખંડ છે. સાથે 'વેકરીલ્ડ ટાવર'માં રાજ્યનું ઝવેરાત ખાસ જોવા જેવું છે. અહીં રાજા રાણીનો મુગટ અને ખાસ કરીને Kohinoor કોહિનૂર જોવા જેવો છે. અત્યારે આફ્રિકાનો મોટો હીરો કુલીનન ડાયમન્ડ (Cullinan) લભ્ય થતાથી કોહિનૂરને શહેનશાહઆનુના મુગટમાં મૂક્યો છે પણ કિમત તો કોહિનૂરનીજ વધારે થાય છે. એ સિવાય રાજદંડ વિગેરે અનેક હીરામાણેકની ચીજો સર્વને દૂરથી બતાવવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ દાખલ થવાની શી હોય છે. કુકની સહેલગાહમાં જઇએ ત્યારે બંધી શી તે લોકો આપે છે. આ બાદશાહી ઝવેરાત બહુ સારી રીતે જળવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ચોકીપેરો પણ ધણો છે.

ઘટિહાસ પ્રસિદ્ધ કરકયુ બેલ (Curfew bell) અહીં છે તે રાત્રે વગાડવામાં આવે છે.

અહીંના ફુટગાર્ડના અને વારડરના પહેરવેશો જોવાલાયક હોય છે. તેઓ ઘણા જૂના વખતનો પોશાક પહેરે છે, અને તે ઘણા વિચિત્ર-જૂદી જાતના લાગે છે. તે બંનેમાંથી ફુટગાર્ડ તો પથ્થરની જેમ સીધા અને લગભગ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ગિભા રહે છે. તેઓ બ્રીક્ષટર્સ કહેવાય છે. છઠ્ઠા એડવર્ડે એને 'યોમન ઓફ માર્ડ એક્સ્ટ્રાઓર્ડીનરી'નું નામ આપ્યું. આ સિપાઇઓ અને વારડરોને જોતાં પૂર્વ કાળમાં અંગરેજોમાં કેટલી ભયંકરતા અને સહનશીલતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ હાલ્યા ચાલ્યા વગર કેટલાએ વખત સુધી સ્થિર ગિભા રહી શકે છે.

ઠાવર ઝોક લાંડન જેતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ધાત થયો છે. આ ભૂમિએ કંઈકને જમીનસરસા કરી દીધા છે, કંઈકને ફાંસીએ ચઢતાં જોયા છે, પાપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં ખેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જીરુસો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક ભૂમિને ખરાખર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જીરુસો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. કરતાને પણ અમુક અંશે જાળવી રાખે તોજ દેશ ખીજા સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોર્ડ કીચનર તેમને શીખવી ગયો છે અને લડાઈની તૈયારી તે સુલેહનું રણશીંગડું છે એમ મી. સ્ટેડ જેવો વિદ્વાન તેમને સમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સા-યનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મૂકાયાં છે. આપણે તે વાંચીને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે સારું વાંચીએ તો વખાણુ કરી બેસી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાંચવાથી કદિ સંતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રજાએ જીરુસો મેળવવો યોગ્ય ગણ્યામ કે નહિ તે નિર્માત્ર પ્રજાને ન માલૂમ પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે હારમાં પણ હથિયારો રખાતાં અને તાલીમ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્થપણું સમજાય છે. હિંદુમહાસભા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં રહસ્ય શું છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સંબંધમાં બન્નેમાંથી કોઈ પણ બાજુએ નિર્ણય કરતાં પહેલાં ધણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેન્ટપોલ કેથીડ્રલ.

ત્યાંથી સેન્ટપોલનું કેથીડ્રલ (મંદીર) જોવા ગયા. મને

આ મંદિર જોતાં બે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અંગ્રેજો પોતાના જૂનાં મંદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમાં દેશના આગેવાનોને આપેલાં સ્થાનને કારણે. ઈંગ્લાંડનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે. એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમાં બળી ગયા પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચી અત્યારે નવું મંદિર બનાવ્યું છે. એની નવી રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના દિકરાએ એ કામ પૂરું કર્યું. એમાં છ એકર જમીન રોકાયેલી છે. પ્રગ્નના પૈસાથીજ એ બંધાયલું છે. સને ૧૬૯૭ માં કામ પૂરું થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયેલો. એના શિલ્પી રેનને ત્યાંજ દાટવામાં આવ્યો છે. એમાં જે સ્મરણચિહ્નો-સ્મરણસ્તંભો છે તેમાં વેલીંગટન (ડ્યુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રૉબર્ટ્સને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમાં લડાઈમાં નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યાં હોય એમ લાગે છે. વાટસના બે ચિત્રો બીંતપર બહુ મળનાં લાગે છે. એકમાં ' સમય મરણ અને ચુકાદો ' છે અને બીજામાં ' સુલેહ અને બલાઈ ' છે. સમગ્ર વિચારીને જોવાલાયક આ ચિત્રો છે.

ગેલેરી પર જવાની શી ૬ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર જોવાલાયક છે. એ ' વીરપરીંગ ગેલરી ' અવાજના સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કુથીડૂલની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ધ્રુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયામીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું બધું છે. અહીં ઘણા મોટા પુરષોને દાટવામાં આવ્યા છે પણ તે બે સૈકાના જ છે. અહીં અધ્યાન વોરનું મેમોરીયલ છે.

એનો પાથો કાચો હોવાથી વારંવાર નુકસાન થાય છે. હમણાં લાખો રૂપીઆ એકઠા કરી આપ્યા બે મોટા પીલરો સમરાવે છે. ઉપરની ગેલેરી ૧૧૨ ફીટને અંતરે છે છતાં એક બાજુ બોલે તે સામે સંભળાય છે. અંદરનાં ચિત્રો પણ સારાં છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવી એની ભવ્ય ગોઠવણ છે.

આ દેવળની બહાર કબૂતર (પારેવાં) ઘણાં એકઠાં થાય છે. ઘણા શાખીન પ્રેમાળ આવનારા બે પેન્સના જુવારદાણા લઈ કબૂતરને હાથપર બેસાડી ખવરાવે છે. કબૂતરને વિશ્વાસ એટલો બેસી મરે છે કે તે માણસના હાથપર બેસી તેપરના દાણા ખાય છે. મેં પણ બે પેનીનું દાણાનું પેકેટ લઈ કબૂતરોને ઉગળણી કરાવી. આપણા ગામોમાં કબૂતરને ચણુ નખાય છે તે યાદ આવે તેવું છે.

સેંટ પોલના દેવળ ઉપરથી જૂની વસ્તુઓ જળવવા આપણે કેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. તીર્થસ્થાનો નવાં બની શકતાં નથી, હોય તેનો નાશ થાય તે ગયાંજ સમજવાં. નીચે કોપ્ટમાં નેલસન, વેલીંગ્ટન, રેન, રેનોલ્ડસ, ટરનર વિગેરેની કબજે છે અને હોર્ડ કિયનરની યાદગીરી (memorial) છે.

બપોરે સવા વાગે સવારની સહેલ પૂરી થઈ. કુક તરફથી સારા રેસ્ટોરાંમાં (Florence West End)માં લંચ મળ્યું. મારે તો વેજિટેબલ લેવાનાં હતાં, તે પણ સારી રીતે ત્યાં મળ્યાં. ખાજા ૨-૨૫ બપોરે બપોરની 'છટીનરરી' સર થઈ.

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

સેંટ પોલ્સ કેથીડ્રલ. (લંડન.)

[પૃ. ૧૦૪.]

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીઅમમાં ગયા. ખ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂદું છે. તેની બાબત આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખૂદ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મૂક્યા છે. ચિત્રકામો ઘણાં છે. વિક્ટોરીયા રાણી તથા અત્યારના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના રોબો મૂક્યા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ચીજોનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસલ રોમના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો-પેન્ટિંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઓરડા છે. જેતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણકાળથી વેશમાં કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દ્રશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જૂદા જૂદા સમયનાં ચિત્રો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે અને દરેક ઓરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ઘણાં સારાં સેંકડો પેન્ટિંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. બહુ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, મેન્સપરો, રોમની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબિયે એ છે કે દરેક પીકચરની નીચે તે કેનું છે, કયું સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કોણ છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવાં સુંદર છે કે

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે. લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાલાયક છે પણ અમે તો સારાં સારાં ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયાં. ગાંધડ સારાં ચિત્રોપર ધ્યાન ખેંચે, બાકી બધાં ઉપર ઉપરથી જોઇને ચાલ્યા જઈ એ.

બધા મળીને ૨૯ ઓરડા આ નેશનલ ગેલેરીમાં છે. એ શહેરની વચ્ચે ટ્રફાલગર સ્કવેરમાં આવેલ છે. એમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલ, બ્રિટિશ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, સ્પેનીશ સ્કૂલ, નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ—એમ દરેકના જૂદા જૂદા ઓરડા છે અને સંપૂર્ણ વિગત કેટલોગમાં મળી આવે છે. ચાર હજાર ઉપરાંત ચિત્રો છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક મને લાગ્યાં:—

- નં. ૨૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર—મોડીસેલી).
- નં. ૭૯૦ આપણા લોર્ડની કબર („ માઇકલ એન્જેલો)
- નં. ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડોના („ સેસોફેરેટો).
- નં. ૧૨ જમીનનો દેખાવ („ ટરનર).
- નં. ૨૯૪૩ કાઇસ્ટનું કોસપર ચઢવું („ રાફેલ).
- નં. ૧૧૭૨ ઘોડાપર પહેલો ચાર્લ્સ („ વાનડીક).
- નં. ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એન્જલ („ બોકાશીઓ).

કાઇસ્ટની માતાનાં—મેડોનાનાં ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે. બનતા સુધી કુદરતી દેખાવ અને બાઈબલના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીતરવાનું કામ વધારે જોવામાં આવે છે. અંગરેજોએ કાંઈ પણ સ્કૂલ છોડી નથી, સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અંદર થયો છે. એમાં પેસતાંજ લખ્યું છે કે “જે મહાન પુરુષોનાં કામો જમાનાની કસોટિમાં ઉતરી આવ્યાં છે તેના તરફ એવાં માન અને

બક્તિ ઘટે કે જેવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ.” આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી જેતાં તો દિવસો થાય અને કળાકારને તો એક ચિત્ર જેતાં પણ કલાકો થાય તેવો સધન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઇડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઇડપાર્ક અને કેન્સિંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઇડપાર્ક એ લંડનનું લંગ (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બંને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડોઅવળો ઝરો છે, તે ‘સરપન્ટાઇન’ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ કોન્સર્ટ આલ્બર્ટનું ભવ્ય બાવલું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાપાંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાહ પૂરી થઇ. આજે ધણું નવું ઉપર ટપકે જોયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાહની પણ ટીકિટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીજો દિવસ (તા. ૫-૬-૨૬). થોમસ કુકની ‘ઇટીનરરી’ માં ફરવાનો આ બીજો દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે શરૂ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર બાર્કલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીજા ૨૫ જોનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઇડ તરીકે કામ કરનાર મધ કાલવાળોજ અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઇડો બહુ ચતુર હોય છે અને ઇતિહાસ જૂગોળના તો

ધણાજ નાણીતા હોય છે. બધા સમજે તેવી રીતે અંગરેજીમાં બોલે છે.

પીકાડેલી વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઝાળંગી અમે ટેમ્સ નદીપર આવ્યા. તેનાપર મોટા પુલો છે. એક પૂલપર પસાર થઈ સામી બાજુએ ગયા. ટેમ્સ નદીનો પ્રભાતનો દેખાવ સુંદર લાગે છે અને આજે જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રળિયામણો લાગતો હતો.

“નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ” જે Tate Gallery ટેટ ગેલેરીના નામથી ઝાળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા. એક ખાંડના દલાલ મી. ટેટ અથવા ટાટે નામના ગૃહસ્થે એ ગેલેરી બંધીસ કરી છે અને એની માલેકી પ્રમુખીય છે. એમાં જૂદા જૂદા ૨૬ ઓરડામાં આર્ટ્સના નમુનાનાં સેંકડો ચિત્રો છે. એમાં વોટ અને રેનોલ્ડ્સ અને મીલેનાં અદ્ભુત ચિત્રો છે અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેઇન્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિત્રરનારનું નામ અને સંવત કેટલીક વાર એક્કસ અને કેટલીક વાર આશરે લખ્યા હોય છે. આ અર્વાચીન ચિત્ર-સંગ્રહ છે. ત્યાંની જૂદી ગાઇડ બુક મળે છે પણ મારી પાસે તો કુકની લાંડનની ગાઇડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાંચી લીધું હતું તેનાથી જ ચલાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે. લાંડનનો ચિત્રસંગ્રહ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું. પેરિસમાં લુવ્ર જોયા પછી એટલાં ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાનપર વહેંચાયેલાં છે તેથીજ એમ લાગે છે. ચિત્રો અહીં British Museum, ટેટગેલેરી, વોલેસ કલેક્શન વિગેરે ઘણી જગ્યાએ છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. અને તે

અંગરેજીમાં જેને ‘ફ્લાઈંગ વીઝીટ’ ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ કર્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું સુંદર બાવલું છે અને બહાર ચોગાનમાં Reynolds નું ગ્રાંજ બાવલું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ધણો સારો છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ સારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ઘડો લેવા લાયક છે. **લશ્કરી પાયદસ્ત.**

લડાઇના વખતમાં લશ્કરમાં સારું કામ કરનાર એક ડોક્ટર બાબુની હોસ્પિટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાબુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતાં. મરણ પછીની ક્રિયા કેટલી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. કુટ ગાર્ડોનો ભવ્ય પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી ચાલે કોર્સીન ચાલે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેષ્ઠીની દોડા-દોડ જરા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા-શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરેલાની કબર પર ફૂલ ચઢાવવાં, ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બાળવાની રીત તંદુરસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિંતામાં વાંસડા ખોસવા એ નિષ્કુરતાનો ભાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કેમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતનાં સંસ્મરણો કેવી રીતે રહે છે તે આજેજ આગળ અનુભવ્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવગત થશે.

હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લાં રહે છે અને

જોનારા અંદર જઈ શકે છે. કુકવાળાએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે શનિવારે બન્ને સભાગૃહો બતાવવાં, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલ્સ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર થવાય છે તે બતાવવાં. અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન અંગ્રવર છે. બન્ને સભાગૃહો એક બીજાની પાસે છે. પ્રથમ ઘણો મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉંચાઈ ૩૧૬ ફીટ છે. એનું ડાયલ ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કાંટો ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ઘંટ ૧૩૫ ટનનો છે. નીચેથી તો એ રાજબાઈ ટાવર જેટલોજ ઊંચો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ-દીવાને ખાસ છે. એમાં જતાં જમણી બાજુએ રાજનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રસંગે રાજ અંદર આવે છે. તેને કપડાં પહેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝંખો પહેરે છે. લોર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે. વચ્ચે રાજ રાણીને બેસવાની જગ્યા છે અને તેની અગાડી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કાથળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૬૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુંબાઈના ટાઉન હોલથી પણ ઘણો નાનો છે. બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર ચામડું મઢેલું છે. સામે ચામવર્ગને ઊભા રહેવાની જગ્યા છે. તેમાં પચીસેક સભાસદ ઊભા રહી શકે. બાકીના બહારના એન્ટી ચેંબરમાં ઊભા રહે છે. પાર્લામેન્ટ ખુલ્લી મૂકે ત્યારે રાજ બાપણુ કરે તે વખતે કોમન્સ અહીં ઊભા ઊભા સાંભળે છે. આખો હોલ ઘણો સાંકડો લાગે છે.

સભાગૃહની બાજુમાં પીયર્સ કોરીડર છે ત્યાં નાના નાના ઓરડાઓ છે. રોજ મૂકવા માટે એક સ્ટેન્ડ છે તેમાં પણ જગ્યાનો

સંકાય ધણો છે. કોરીડરમાં ફેટલાંક frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ ચિત્રો છે: પહેલાં ચાર્લ્સનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની સભામાં જવાય છે. વચ્ચે બીજા ચાર ફેરકો આવે છે. કોમન્સનો રૂમ તો ધણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઈને બેસી શકે. કુલ ૬૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની જગ્યા નથી. બહાર કોરીડરમાં ઊભા રહે. બાપણ બહારથી થાય નહિ. છ ગેલેરી ઉપર નીચે કરીને ૪૭૦ની ધણા સંકાયથી જગ્યા કરી છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટોની માતા માટે આવો નાનો રૂમ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી, કાંઈક નાસીપાસી પણ થઈ. હાઉસમાં બીજા નાના નાના રૂમો તો ધણા છે, પણ ખુદ હાઉસ ધણુંજ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ ‘સ્પીકર’ બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જે પાર્ટી સત્તામાં હોય તે બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હાલનો ઇતિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને અંગરેજો સ્થિતિયુક્ત હોવાથી એ હાલને છોડતા નથી અને બીજો બંધાવતા નથી. જ્યાં આખી દુનિયાનું રાજકારણ ચરચાય ત્યાં હાલવા ચાલવાની પૂરતી જગ્યા ન હોય તે આપણી પરદેશી નજરે તો બહુ નવાઈ જેવું લાગે.

સર્વની ઉપર લોર્ડ્સની નાની ગેલેરી છે. સુવિખ્યાત વીઝીટરોની ગેલેરી છે. અહીં કામ ચાલતું હોય ત્યારે આવવાનો પાસ મેળવવો પડે છે પણ વિઝીટરો માટે જગ્યા ધણી જ યોડી છે તેથી ચીઠ્ઠી નાખી હક પાર્લામેન્ટના અમુક મેંબરને અપાય છે અને તેની બલામણ વાળો વિઝીટર આવી શકે એમ ગોઠવણ છે. આવી ચીઠ્ઠીથી આવનારને દાખલ કરે ત્યારે તેની સહી લે છે. બેસવાની જગ્યા ચઢતી ઉતરતી છે. એક સાથે બસો વિઝીટરો

એસી શકે. વિઝીટરોને અવાજ કરવાની કે ચાળા કરવાની મનાઈ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ઘણી ગીચ હાજરી થાય છે.

બહારના ભાગમાં Westminster Hall છે. ત્યાં અગાઉ બંધી કોરટો ખેસતી. હાલ તે હોલ ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્લ્સ પહેલાની, વોરન હેસ્ટીન્સની અને બીજી અનેક તપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે ‘ડીવીઝન લોબી’ (Lobby) માં મેંબરો જાય છે. તે ભાગ કોઈને બતાવતા નથી. તે વખતે જેમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પણ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમાં જ્યાં trials તપાસો અગાઉ થતી ત્યાં તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પણ તે નીચેના ભાગમાં છે. એડસ્ટન મરી ગયા પછી તેના શબને લોકો માન આપે તે સાર અહીં બતાવવામાં આવ્યું હતું. આનું નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમાં વિશાળ છાપરું છે છતાં એક પણ ચાંબલો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં અપીલકોરટ એસે છે ત્યારે બારિસ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સિલને સ્થાન નથી. તેનું સ્થાન નજીકમાં જ છે જે હવે પછી જેવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ રાખે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ઘણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખર્ચ બપોરે બે વાગે મળે છે અને અરધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજો દિવસે સવારે તેનો કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અંડરમાઉન્ડ રેલવેમાં બસમાં અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીવાર જોવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શકવા ઉપર-પાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જોવા ગયા. અંગરેજ ઇતિહાસ વાંચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ધણી વિશાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઇંગ્લાંડ અથવા ગ્રેટબ્રીટનના સર્વ રાજ્યોની જીંદગીના મહત્વના બે પ્રસંગો અહીં બને છે: એને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યારોહણની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુતળાંઓ અને સ્મરણસ્તંભોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. કેટલીક વાતો તો તેથી પણ જૂની છે. આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીભૂત આ એબી હૃદયને અસર કરે તેવી છે અને અંગરેજોનાં હૃદયો તેને જોઈ દ્રવે તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી. સને ૧૦૬૬ થી એક સિવાય સર્વ રાજ્યોનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજ્યો બેસે છે. ખુરશી તદ્દન બેડોળ અને જૂની ઢાંચની છે અને તે બતાવે છે કે અંગરેજો કેટલા સ્થિતિયુક્ત છે. આ એબીમાં આર્યબીશપ ઓફ કેન્ટરબરીને હાથે રાજ્યારોહણની દબ્બાવાળી ક્રિયા થાય છે.

એક ખુણામાં બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)નાં સ્મરણો મૂક્યાં છે. તેમાં ડીઝરાયલી, ગ્લેડસ્ટન, સોલ્સબરી. બન્ને પીટા, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટાં પુતળાંઓ છે. ઘણા મુત્સદીઓને અહીં દાટવામાં આવ્યા છે અને કોઈ અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનું સ્મરણ અત્ર રાખ્યું છે. પુતળાંઓ ઘણાં મોટાં અને દેખાવડાં છે. એક બાજુ ખુણામાં સંગીતકારો Musiciansને મૂક્યા છે. એક ખુણામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મૂક્યા છે. કોઈ કોઈ ઓછી અગત્યવાળા પુરુષોને પણ દાખલ કરી દીધા જણાય છે. સારો વાયોલીન વગાડનાર પણ અહીં છે. ડીકન્સ, બેન જોન્સન, શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ઘણા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડસવર્થ અહીં દટાયા છે. સારા નાટક લખનારા પણ છે. ડો. જોન્સન પણ અહીં દટાયા છે. ગોલ્ડસ્મીથ, ટેનીસન, શેરીડન અહીં છે. સારો શિલ્પી, સારો લેખક, સારા અધિકારી-સર્વને અહીં સ્થાન છે. વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે. છેલ્લી લડાઈમાં ઘણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અજ્ઞાત સિપાઈ unknown soldierને અહીં દાટવામાં આવ્યો છે. તેના પર દરરોજ સેંકડો પુષ્પમાળાઓ અને તુરાઓ ચઢે છે. જેના સગાં લડાઈમાં મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અજ્ઞાત સિપાઈ મારફત આપે છે. એના ઉપર આરસની તખ્તી કરી મોટા લેખ લખ્યો છે. રાજા મહારાજાઓનાં સ્મરણોનો તો પાર નથી. અહીં જગ્યા ભરાઈ જવાથી હવે રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોને વીન્ડસર કેસલમાં દાટવામાં આવે છે પણ તેની અત્યેષ્ટી ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે. અંદર નાનાં નાનાં ચેપલો પણ છે અને તેમાં નામો છે.

જે પ્રજા પોતાનાં મરણ પામેલા મોટા માણસો તરફ આવે

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજાનો આદર્શ કેટલો જાણ્યો રહે ! અહીં ભાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં દટાવાની ભાવના બહુ બાલ્યકાળથી સેવે છે અને ત્યાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મધ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી થાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ધણા પછાત છીએ અને તેથી આપણાં આદર્શો લુપ્ત થતાં જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉન્નતિમાં આવાં આદર્શો મુખ્ય ભાગ બજવે છે.

વોલેસ કલેક્શન.

બપોરે વોલેસ કલેક્શન Wallace Collection જોયું. થેકરીની વેનિટિ ફરવાંચી હશે તે આ સંગ્રહની ખૂબી સમજશે. મારકીસ ઓફ હર્ટફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વારસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમાં અનેક હથિયારો, સુંદર પેઇન્ટિંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકઠા કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અંકાય છે. આખો સંગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોલ્ડ જોવા મોટા ચિતારાનાં અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી આઠસો પેઇન્ટિંગો છે. લરકરી બખતરો, ઘોડાનાં બખતરો, તેમજ હથિયારોનો પાર નથી. જવાહીર, દાબડીઓ વિગેરે અનેક ચીજો નંબરવાર ગોઠવી છે અને તેની સામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નહીંન પ્રજા જુએ ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું જ્ઞાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપીઆનું ભવ્ય મકાન પણ બેટમાં જ આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને !

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

વિજ્ઞાનનો સંગ્રહ અને ગ્રેટબ્રિટનની પ્રભુતાનું કારણ અને તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જળરજસ્ત સંસ્થા પ્રાચીન શોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્ભુત ખોરાક પૂરો પાડે તેવી છે. એનો બહારનો દેખાવ સારો છે પણ તેની અંદર ઠાંસી ઠાંસીને આટલું જ્ઞાન ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવે છે. દિવસો સુધી જોતાં ન ધરાઈએ એટલા એના ઓરડાઓ છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરલ હીસ્ટરી અને ઈન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ જૂદાં છે. અહીં મુખ્યત્વે કરીને જૂની પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ધરેણું અને મમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી છે અને દરેક ચીજ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે ખતાવવા માટે વિગતવાર કેટલગો મળી શકે છે. કેટલીક સુંદર ચીજોની હકીકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

‘રોમન ગેલેરી’માં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં આવલાં રોમન શહેનશાહો ઓરેલીયસ અને એન્ટોનીયસનાં છે. હેડ્રીઅનનું આવલું અને જુલીયસ સીઝરનું અર્ધ આવલું સાફ છે. સરદાર હેડ્રીઅન પણ જોવાલાયક છે.

‘ગ્રીક અને રોમન’ના એકંદર તથા રૂમો છે. તેમાં ગ્રીસની કળાકૌશલ્યના નમુના ગ્રીસની બહારથી મળી આવ્યા હોય તેનો

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવા-
લાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે.
'પુરાણા ગ્રીક બાવલાં' વાળા ઝોરડો ત્યાર પછી આવે છે. 'એલ્જીન-
રૂમ'માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું
મંદિર બહુ બારીકાઈથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ ગ્રીકના
પાર્થિવોનાનો છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઈંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને શીગાલીઅન રૂમમાં એપો-
લોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

' મુઝોલીઅમ રૂમ 'માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજમાં
જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકારનેસસનું મ્યુઝોલીયમ હતું,
તેનાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ.
પૂ. ૩૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મળ્યો છે
અને અસલની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી ' એસીરીઅન સલૂન ' આવે છે. આગળ જતાં
' ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી ' આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલી-
અનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્તમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ
સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. શરૂઆતમાં 'રોઝેટા
સ્ટોન' (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા
ટોલેમી તરફ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં બતાવેલા આભારનો ઉલ્લેખ
છે. અશોકના સ્તંભો અને શાસનપત્રો જેવા હિંદમાં
મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુલ્કમશહૂર છે.
સહર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું તેથી મહાધિકારીઓએ
દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ
ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક બાવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બ્રીજ રામેસીસનું નમન કરતું પૂતળું (નં. ૫૮૪), અને સાધુ અને તેની પત્નીનું પૂતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઇજિપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાજા અને ઉમરાવનાં શબોને (mummies) ખુશખોદાર પદાર્થ બરીને બહુ સારી રીતે જળવી રાખ્યા છે. સૈકાવાર એ કળા ધીમે ધીમે ફેટલી ઓછી થતી ગઈ તે તેમાં માલૂમ પડી આવે છે. ફેટલીક બિલાડીઓનાં મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઈ કોઈ તો ઇ. સ. પૂર્વે છ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાળુમાં ઇજિપ્તના બ્રીજ બે ખડો છે તેમાં ઇટ ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તર ગેલેરીમાં સીપ્રીઅન અને ફીનીશીઅન પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms). ગ્રીક લોકો માટીનું વાસણ કામ બહુ જિંચા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઓરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવતવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કબરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રક્ષાળી, ચલાણા વિગેરે અનેક ચીજો મૂકવામાં આવે છે. પછી પીતલકામનો રૂમ આવે છે એમાં બ્રોન્ઝના ઐતિહાસિક વાસણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પૂતળાં પણ છે.

રોમન અને ગ્રીકજીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં વપરાતી ચીજોનો સંગ્રહ ત્યારપછી આવે છે અને પછીના રૂમમાં સોના તથા હીરામાણિકના દાગીનાનો સંગ્રહ છે. ફેટલીક જીણવટથી દરેક પ્રજાનાં ઘરેણાં દરેક સૈકાના અહીં ગોઠવ્યાં છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે અને દરેકની પાસે નાની ચીજોમાં તેનું વર્ણન, પ્રજાનું

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્સકન પ્રજાનાં, ઇજિપ્તની પ્રજાના અને બીજા એશીઆની પ્રજાના ઉપયોગનાં ધરેણાં મૂક્યાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો સુધી જોવાલાયક છે.

‘ સીક્રાનું ખાતું ’ પછી આવે છે. ધણા સીક્રા અને ચાંદો જોવાલાયક છે. ‘ એશીઆટીક રૂમ ’માં જાપાન ચીન વિગેરેને સારું સ્થાન મળ્યું છે. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સમય પાશુ અહીં છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આવી રીતે પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીયમમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરી છે. સેંકડો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેંચાણકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં જાળવી રાખી છે તે છે. ‘ રોબીન-સન કુઝો ’ અને ‘ બનીઅન્સ પીલ્ગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં છે; કેકસટને પુસ્તક છાપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર છાપાકળામાં દર દસ વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા ગ્રંથ છાપણી-મુદ્રણનો અહીં શાલવાર સંગ્રહ બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની બાંધણી (બાઇન્ડીંગ)ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેવું જિયામાં જિયું બાઇન્ડીંગ પણ અહીં કમવાર-શાલવાર બતાવ્યું છે અને જિયામાં જિયું રોયલ બાઇન્ડીંગ કેવું થાય તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બેકન, ચેકરી વિગેરે મોટા કવિયો તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાનાં અહીં મેંકડો હજારોની સંખ્યામાં કાચના કપાટો અને કેસોમાં મૂક્યાં છે અને બાજુમાં તેનું વર્ણન આપ્યું છે. જુના વખતનાં વેશભ ઉપર લખેલાં પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ

કર્ચો છે. બાઇબલને તો એવા સારા ચીતરેલા છે અને લખેલા છે કે એનો સોનેરી ઝળકાટ એનું કદ અને એનો વિસ્તાર જોતાં આનંદ થાય. ઇટાલીઅન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ, સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ અહીં મૂક્યા છે. અબ્યાસીઓને માટે વાંચવાનો રૂમ પણ અલગ રાખ્યો છે. રંગ મેળવી ત્યાં વાંચવા આવી શકાય છે. આતો બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમની બહુ ઉપર ટપકેની વાત થઇ. બાકી આખો સંગ્રહ જોતાં કે તેની હકીકત વાંચનાં દિવસો જાય તેમ છે. બ્રીટીશ પ્રજા દુનિયાપર કેમ સામ્રાજ્ય મેળવી શકી છે, તેઓની ચીવટ અને ધીરજ કેટલી છે, તેઓ આપણાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાલ અહીં જરૂર આવે તેમ છે. વ્યવસ્થા અને ચીવટપૂર્વક કરેલો અને જળવેલો સંગ્રહ જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે પ્રખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ ક્યુરીઓસિટી શોપ.

Old Curiosity Shop. લીકન્સ ઇન્સ શીલ્ડસની બાજુમાં અમને એક દુકાન બતાવવામાં આવી. ડીકન્સના નોવેલ વાંચનારને આ નામ ઘણું પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે. કોઈ પણ દિવસ પાડી નાખશે એવી એની બાંધણી છે પણ સ્થિતિયુક્ત ઇતિહાસરસિક અંગરેજોએ ડીકન્સની આ યાદગીરી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યાં કાંઈ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

બપોરના ટાઇમે વોલેસ કલેક્શન જોયા પછી મોટર હેમ્પસ્ટેડ હીથ Hampstead heath તરફ લીધી. એ લંડનનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉંચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે. માથે બનાવટી

નાનું સરોવર છે. તેમાં છોકરાંઓ વહાણ તરાવે છે. બાળુના રસ્તાપર સેંઠડો બંગલા villas or parishes છે. આ ઘણા સારો અને તંદુરસ્ત ભાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક બંગલા સુંદર અને ઘણીઆતા હોય છે અને આખી હીથનો દેખાવ મળ્લનો છે. અહીંથી આખું લંડન જો ધુમસ ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચાલ્યા પછી બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની બીજ નંબરની “સહેલગાહ” પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ બંને દિવસમાં ઘણું જોવા-જાણવાનું મળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હીંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યુનીઅન ગાવર સ્ટ્રીટમાં છે ત્યાં ગયો. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ ‘ખુબસુરત બલા’નો હિંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર કેમ રહે છે તે જાણવાની મને ખાસ અભિલાષા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદ્દન જાણીતો હતો. ત્યાં લગભગ ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે બંગાળી અને મદરાસી છે. જોને વેજીટેરીઅન રહેવું હોય તેને યોગ્ય ખોરાક મળી શકે છે. જાડ રોટલા જેવી રોટલી જોને ‘ચપાટી’ કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ સાધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે. ફરકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાઉસ સીસોનીઝ કંપની ચલાવે છે. આ સમગ્ર સારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક અંગરેજ છોકરીઓ સાથે ખાતા હતા. નાટક જોવા સાથે ખેડા હતા. આ છોકરીઓ તેઓની સહાધ્યાયિની હશે એમ લાગે છે. સર્વના મુખપર આનંદ દેખાતો હતો. નાટક ૮૥ રાત્રે શરૂ થઈ ૧૧૥ સુધી ચાલ્યું. ધણાખરા એક્ટરોએ સાફ કામ કરી બતાવ્યું. એને માટે વખતનો ભોગ પણ ધણો આપ્યો હશે એમ લાગ્યું. સંગીત અને પહેરવેશ હિંદુસ્થાની હતો. સ્ત્રી-પાર્ટ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. જોવા આવનાર ધણા ખરા હિંદુસ્થાનનાજ વતની હતા. વિદ્યાર્થીઓ અવકાશે આવો આનંદ કરે તેમાં વાંધો ન લઈ શકાય પણ કેટલાકો ખાવાપીવામાં મર્યાદા મૂકે તે જોઈ મને ખેદ થયો. બંગાળી મદરાસીને તો અભક્ષ્ય ખોરાકનો હિંદુસ્થાનમાં પણ વાંધો નથી પણ ગુજરાતી એમાં ભજે તે મને ઠીક ન લાગ્યું. અહીં ભણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર કરવાની અને તેમને માટે રીતસરની વ્યવસ્થાની બહુ જરૂર છે. જે કે આ સ્વતંત્રતાપ્રિય જમાનામાં અને ખાસ કરીને આ દેશમાં કંઈ બનવું શક્ય નથી અને કદાચ કોઈ એ વાત શક્ય કરે તો તેને તાબે થાય તેવી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓની માનસિક પરિસ્થિતિ પણ જણાતી નથી. આ વાત માત્ર ખોરાકને અંગેજ નથી. એની સાથે અહીં હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓએ જે નામના (?) મેળવી છે તે ખરેખર ખેદ કરાવે તેવી છે. અત્યારે સારો અંગરેજ હિંદુસ્થાનના વતનીને પોતાના ઘરમાં રાખતો નથી, તે હિંદુસ્થાનના કાળા લોકોની સુગંધે લઈને નહિ પણ ચારિત્રહીનતાને લઈને છે. આ હકીકત સત્ય છે એમ અહીંના લોકો કહે છે અને તે સાંભળતાં આપણને ખેદ થાય છે. આ બાબતમાં પંજાબી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ વધારે જવાબદાર છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ધણી

ઝોછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી હોય તેમ, છટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાવું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિષ્ટાચાર.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સોલિસિટરને ત્યાં બપોરે મારે લંચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતું. તેઓ ડૉ. જોન વીલ્સન જેણે પહેલી સંસ્કૃત ડીકશનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગજ્ઞહેર કર્યા તેના પૌત્ર થાય છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લંચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિભાગલમાં એવો શિષ્ટાચાર છે કે કોઇને પાર્ટી સિવાય ઘરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઈએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકલા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અરસ્પરસ વિરૂદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લંચમાં મારે માટે ખાસ વેન્ટેબલો તૈયાર કર્યાં હતાં. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદરાસ બાબુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી બહુ આનંદદાયક વાતો થઈ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આયરલાંડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

અહીં જીવતાં આવડે છે અને તે બાબત પણ આપણા દેશમાં બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. ઘડપણ નકામું નથી, તેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે એની તૈયારી કરી હોય તો જીવનના ઉત્તમ દ્હાવા અનુભવ સાથે સારી રીતે લઈ શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ધણા દાખલા બને છે. અહીં કોઇને ‘ધરડો’ કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને બહુ ઓછી નગ્નત કરનાર હોઈ અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં આવ્યાથી બરાબર આવે છે. એ બન્ને વૃદ્ધ સિવિલિયન દંપતિને જોતાં મને ધણા આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ બહુ આનંદદાયક હતી.

કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન અને હાઈડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ બાગ અમારા ઉતરવાના મકાનની સામે જ આવેલ છે. ધણો વિશાળ છે. ત્યાં લોકો બહુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો બહુ જ મોટી સંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉઘાડ હોય એટલે વરસાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યાં આવે છે. કોઈ દડા ઉછાળે છે, કોઈ વાતો કરે છે, કોઈ ખાય છે, કોઈ અંદર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તરાવે છે, કોઈ કાંઠે ઊભા ઊભા જોયા કરે છે, કોઈ ન્હાય છે, કોઈ સરખંટાઈનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઈ હોડી તરાવે છે, કોઈ બેન્ડ પાસે ઊભા રહી લટાર મારે છે અને ‘બાન્ગ’ સાંભળે છે. આવી રીતે પૂરતી છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનંદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને બન્ને બાગને જુદા પાડનાર સરપન્ટાઇન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોકો બહુ મગ્ન કરે છે. બેન્ડ ચાલતું હોય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની શી ત્રણ પેની પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન કરવાનું આ સ્થાન છે. અંગરેજો ઓળખાણ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલચાલ જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ લીલોતરી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેંકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પુરૂષો સ્ત્રીઓ— એક વખત આ આનંદનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

હાઇડપાર્કમાં ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સારા માણસો ત્યાં જતા નથી. જાય તો કાંઈ વાંધો નહિ, પણ એવા સંસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકલા જવું ઠીક નહિ. હાઇડપાર્કમાં સાંજે ઘણીવાર ધણું સુંદર બેન્ડ વાગે છે.

કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમાં કેન્સીંગ્ટન પેલેસ છે. ત્યાં વિક્ટોરીઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યાં સુધી ત્યાં રહેતા હતા. મહેલ સારો છે પણ મોગલ શહેનશાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યાં નથી. સારા પેઇન્ટિંગો અહીં પણ છે. એની સામે એક સુંદર નાનો બગિચો છે તે બહુ સારો છે. વિવિધ પુષ્પો એમાં એવી સારી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે જોતાં સૃષ્ટિસાંકર્યનું ભાન થાય. વચ્ચે કુવારો અને ચોતરફ લીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ રાજમહેલ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ રાણીને રહેવા માટે વપરાતો હતો. એનું ચિત્રકામ બહુ જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં ફરતાં અનેક વાતો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ગ્રીવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂદી જૂદી રીતે કરી ગયા છે. ચોથો વિલિયમ મરી ગયો ત્યારે વિક્ટોરીઆ રાણીને આ મહેલમાં તેણીને ગાદી મળવાના સમાચાર આર્યબીશપ ઓફ કેન્ટર્બરીએ રાત્રે બે વાગે આપ્યા હતા. આદ્યર્પ્ટ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમાં પ્રીન્સ કોન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીઆ ખર્ચીને બનાવ્યું છે તે બહુ જોવાલાયક છે. એમાં એક બાજુ વ્યાપાર, Commerce, બીજી બાજુ ઇજનેરી Engineering, ત્રીજી બાજુ યંત્ર કામ Manufacture અને ચોથી બાજુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપકો (Personifications) સાથે તે દરેક લાઘનમાં કામ કરનાર-નામ કાઢનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂક્યાં છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક દેશ પોતાના આગેવાનેશ્રી કંઈ કંઈ રીતે સ્મરણ કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે તેવું છે. એમાં સારા ગાયક, કવિ, શીલ્પી, પુતળાં બનાવનાર અને ચિત્રકારને સ્થાન મળ્યાં છે. એનું નામ 'આદ્યર્પ્ટ મેમોરીઅલ' કહેવાય છે. આ યાદગિરી મહારાણી વિક્ટોરીઆના પતિ પ્રિન્સ કોન્સોર્ટની છે અને મોટે ભાગે ફંડ કરીને એકઠી કરેલ રકમનું પરિણામ છે. એમાં ઓઝનું પૂતળું આદ્યર્પ્ટનું છે તે જરા માપમાં ઠીક લાગતું નથી પણ દરેક વિજ્ઞાન વ્યાપારશાહના આગેવાન ક્ષીટિશને એમાં ફેવું સ્થાન મળ્યું છે તે જોવા લાયક છે. લંડન જનારે આ મેમોરીઅલ જરૂર જોવું.

બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ.

એક દિવસ બપોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના રાંધવાનાં પહેરવાનાં સામાનો ધરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેક્સિકો, ઇજિપ્ટ, આઝીલ, પેરુ, ખરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કેવી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરું થાય તેમ નથી. વાંચવા બેસીએ તો થાકી જાય. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ધરેણાં વિગેરે જોતાં બહુ મજા આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ધરેણાં તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાંક પહેરવેશો આપણને જંગલી જેવા લાગે-પણ એ સર્વનો સંયત્ત અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એનાં પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગાએ બતાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોતાં તો દિવસો થાય તેમ છે. તેના બાર ઓરડા છે તેમાંથી મેં બે જોયાં. બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં તો હજી ઘણું જોવાનું છે. વખત થઈ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનું કામ પૂર્ણ કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nettle નો નો નેનેટનો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા ગયો. એ ખેલ સવા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. ખુબ અને શનિવારે બપોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઠવાડિયા પહેલાથી ટિકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામાં તેર હજાર પૌંડ ખર્ચ્યા. અત્યાર સુધીમાં તેના માલિકોને એક લાખ દશ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોતે જ હમણા એક લાખબલના કેસમાં કહ્યું છે. દર રાત્રે જોનારાની ધમાલ પડે છે. એક સાથે આઠ દશ હજાર પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવું થીયેટર છે. આ મ્યુઝીકલ કોમેડી છે એટલે એમાં ગાયન અને સંવાદ આવ્યા કરે છે. દરેક પાત્રોના અભિનય બહુ સુંદર અને જોષએ તેવા હોય છે. અહીંનું સંગીત તો અજબ છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ કાનને સાઈ લાગે તેવું હોય છે અને સંગીત વગાડનારા લગભગ પોણાસો હોય છે. એના દરેક નાયમાં તો કમાલ કરે છે. અહીં ફ્રાન્સ જેવું જરાપણ ઉધાડું શરીર નહિ અને છતાં મર્યાદામાં રહી નાયનું કામ કળાની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું કરે છે. એમાં પણ જ્યારે ગાયન ગાવાનું અને સાથે નાય હોય છે ત્યારે વધારે સુંદર લાગે છે. આ આખા ખેલમાં એક ગાયન આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

I want to be happy,
But I cannot be happy;
Unless I make you happy—too.

એ ગાયન એવી સરસ પદ્ધતિથી જૂદી જૂદી રીતે ગાય છે અને એટલી વખત આખા નાટકમાં આવે છે કે આખું યુરોપ એની પછવાડે ઘેલું થયું છે. દરેક પાત્રોનું કામ કળાની નજરે બહુ ઊંચા પ્રકારનું છે. કસરતી શરીર બહુ મજબૂત કામ કરે છે, આ નાટક અત્યારે પહેલા નંબરનું ગણાય છે. ફ્રાન્સમાં ઉધાડી રીતે જે બીબતપણું દેખાયું—જે કે તેમના મત પ્રમાણે એમાં વાંધો નહિ, તેવું—ઈંગ્લાંડમાં જરા પણ નહિ. નાટકને કળા

તરીકે જોવું હોય તો ઇત્લાંડમાં જોવું. કળાવિધાનમાં તો ક્રન્સ પણ એટલું જ સુંદર છે પણ તે મર્યાદા ઓળંગી જાય છે એમ આપણી પૌર્વાત્ય આંખને લાગે છે.

નાટકની ટીકિટના ભાવો પણ ઘણા આકરા છે. ઓરચે-સ્ટ્રાની ટીકિટના શી. ૧૪ પેન્સ ૬ છે અને એ શિલ્પીંગ તેના ઉપર સરકારનો કર છે. પીટનો ભાવ એ શિલ્પીંગ હોય છે તેમાં જલ્દી ખેસવા માટે છ વાગ્યાથી સાંજે લોકો ક્યુ (હાર) માં ઊભા રહે છે. એક બીજાની અગાડી ધક્કામુક્કી કરીને તો કોઈ જાય જ નહિ. અહીં કેટલીક નાટકશાળામાં બીડી પીવા દેવામાં આવે છે. એ બહુ ખરાબ છે; કારણ કે એક તો અહીં ઠંડી હવાને કારણે બધું બંધ હોય છે અને તેમાં ધુત્રપાનના ગોટગોટા નીકળે તે ઠીક લાગતું નથી. અમેરિકનો આ નાટક બહુ જુએ છે.

નાટકમાં સીનસીનેરી સારા હોય છે પણ તે કરતાં પાત્રના એક્ટીંગ (અભિનય) ઉપર અહીં વધારે ધ્યાન અપાય છે. સારા એક્ટરના ફેટા આવે, તે વધારે વખણાય તો મોટા ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણી જાય અને મરે ત્યારે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં સ્થાન મળે એટલું અહીં વીરપૂજન છે. ગમે તે કાર્યપ્રદેશમાં કોઈ સારો થાય તેની અહીં જાહેર રીતે કીમત થાય છે અને તે વાત આપણા દેશમાં ખાસ અનુકરણ યોગ્ય છે. લાંડનમાં કોઈ પણ નાટક કે ડાન્સીંગ હોલ ૧૧૫ પછી ઉઘાડો રહી શકતો નથી. બધાં નાટકો તે પહેલાં પૂરાં થવાં જ જોઈએ અને લાંડનની પોલિસ જે આખી દુનિયામાં વખણાય છે તે આ નિયમોનો ખરાબર જામલ કરે છે. એમાં કોઈ ગફલત આવતી નથી. અહીં દરેક માણસ પોતાના

હકો સમજે છે અને સાથે પોતાની ફરજ પણ સમજે છે અને પોલિસની નકામી દરમ્યાનગિરિ વગર ધણાં કામો સરળતાથી ચાલે છે. લાંડનની વસ્તી ૭૦-૭૨ લાખ મનુષ્યની છે છતાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી તેનું કારણ ભોકોનો નિયમને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે.

નાટકના અંતરમાં (મ્યુઝિક) સંગીત ચાલે છે તે પણ બહુ સાંભળવા લાયક હોય છે. સાફ ગાયન ગાય કે સાફ વગાડે તેને જ્ઞાપાશી મળે છે. વન્સમોરનો રિવાજ નથી પણ તાળીઓ પડે તો એક્ટર વીંગમાંથી પાછો આવી નમન કરી અંદર ચાલ્યો જાય છે. એ નમન પણ પદ્ધતિસર અને સારી રીતે artistically કરે છે.

આલબર્ટ કોન્સર્ટ હોલ.

એક દિવસ બપોરે કેન્સોગ્ટન ગાર્ડનની સામે આવેલો Albert Concert Hall જોયો. એ હોલમાં ઉપર નીચે ગોળ બેઠકો ગોઠવી છે. એમાં લગભગ દશ હજાર માણસો એક સાથે બેસી શકે અને બધાં સાંભળી શકે તેવી રીતે એ હોલ બાંધ્યો છે. ત્યાં કોઈ વાર કોન્સર્ટ થાય છે તે બહુ જોવા જેવા-સાંભળવા જેવા હોય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. શીયાળાના કોન્સર્ટ બહુ વખણાય છે. એમાં પૈસા ભરનાર હમેશ્વરે માટે બેસવાની જગ્યા ખરીદી શકે છે. એનો ગોળ વિષ્કંભ ૮૧૦ ફીટ છે. એમાં જે વાજિત્ર (ઓર્ગન) છે તેમાં ૬૦૦૦ પાઇપો છે. હોલની રચના જોવા લાયક છે.

ઇન્ડિઅન મ્યુઝીઅમ.

એની સાથે નજીકમાં Albert Museum છે તે ધણું મોટું છે અને એના ધણા વિભાગ છે. એમાંનાં India Mu-

સ્થાન વાળા વિભાગમાં હું ગયો. એને જોતાં પણ દિવસો થાય એવું છે. અંદર દાખલ થતાં પ્રથમ પાર્શ્વનાથની કાળી સુંદર (જૈન) પ્રતિમા છે. પછી મુંબઈના ધરના નમુના, તાજમહાલનો નાનો ઘાટ અને ખીજી સુંદર ચીજો ગોઠવી છે. દરેક વસ્તુ હિંદુ-સ્થાનનીજ ત્યાં ગોઠવી છે અને એ જોતાં આપણે હિંદમાં હોઈએ તેવું આખો વખત લાગ્યા કરે છે. બીંતપર અજન્તાના ફ્રેસ્કો સંખ્યાબંધ ચીતરેલા છે. મોગલ સમયની કળાનાં સેંકડો અસલ ચિત્રો બહુ સારી રીતે જળવી રાખ્યાં છે. દેવ દેવાલયોના સંગ્રહનો પાર નથી. એકજ જગ્યાએ ત્રણ જૈન મૂર્તિઓ જોવામાં આવી. ઉપરને માળે હિંદુસ્થાનનાં હથિયારોનો સંગ્રહ છે. અનેક જરીપુરાણાં હથિયારો, ઢાલો, તરવારો, બખતરો, બંદુક વિગેરે સેંકડોની સંખ્યામાં ગોઠવ્યાં છે. પછી હિંદુસ્થાનનાં નકશી કામ, હાથીદાંતનું કામ, ચિત્રો, રંગો વિગેરેનો પાર નથી. એક વિભાગમાં શેતરંજીઓ ગોઠવી છે, લખનૌના દરેક ધંધાદારીનાં રમકડાં ગોઠવ્યાં છે, એક ધમણ સાથે લુહારને ઝબો કરી દીધો છે. હિંદુસ્થાનની અત્યારની અને પૂર્વ કાળની બધી કળાઓને અત્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની મોટી એટલી વસ્તુઓ છે કે એનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. કેટલી ચીવટથી અને ક્યાં ક્યાંથી લાવીને આ સંગ્રહ કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે અંગરેજોની ચીવટ અને આપણી વર્તમાન અધોદશા માટે આનંદ અને શોક થાય તેવી આ બાબત છે.

સાયન્સ મ્યુઝીઅમ.

સાઈન્સ કેન્સીઝનમાં આ બહુ જોવા લાયક સંગ્રહ છે. એ નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ અને ઈંપીરીયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટની વચ્ચે

આવેલું છે. એના બે મોટા વિભાગ છે: એકને 'દક્ષિણ ગેલેરી (સધર્ન ગેલેરીઝ)' કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને 'પાશ્ચાત્ય ગેલેરીઝ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં 'સાંચાક્રમ અને શોધખોળ' (Machinery and Inventions) આવે છે. હાઇડ્રોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દાખતાં અંદર કેસમાં રહેલ (યંત્રો) કામ કરવા માંડે છે અને વિગતો જોઈ શકાય છે. શોધખોળમાં, સર હંફી ડેવીનો કોલસાની ખાણમાં ઉપયોગી સલામતીનો દીવો (સેફ્ટી લેંપ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાંચા, ટાઇપ રાઇટર અને શાળ-વણાટ કામનાં જૂનાં યંત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઈંજિનોના નમુના બહુ જોવા લાયક છે. એમાંથી ઈંજિનનો ઇતિહાસ ક્રમવાર સમજાઈ જાય છે. અસલ બોલ્ટન અને વોટે સ્ટીમ પાવર ઈંજિન બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાળવી રાખ્યાં છે. અનેક જાતનાં ઈંજિનો જેતાં અંગરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના જીવતા દાખલા નજરે દેખાય છે. ઈંજિનો પણ જોવા લાયક છે. વહાણોના નમુના ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં અસલી ઢબના વહાણથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી મોટી લાઇનરો કેમ થવા પામી તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આકાશનાં વિમાનોના નમુના 'એકઝી-બીશન રોડ' પર હાલમાં નવા મકાનમાં ગોઠવ્યા છે તે પણ જોવા લાયક છે.

ઉપરના માળમાં કોલસાની ખાણ અને ધાતુની ખાણનાં એન્જીન કામ બતાવ્યાં છે અને બીજા માળમાં ગણિતનાં એન્જીનો, ગણતરીનાં એન્જીનો, વીજળીનાં યંત્રો અને દરિયાઈ ગણતરીનાં

અનેક યંત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક પ્રજાની જૂદા જૂદા કાળની વહાણુ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ઘડિયાળો અને કોનોમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાલ આ આખો વિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અંગ-રેજ પ્રજા અત્યારની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી છે તેનો ઉડા અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં થાય છે. એમાં દૂરબિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાનાં યંત્રો, સાધનો અને હથિયારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સામેલ છે.

ઇન્ફીરીયલ વોર મ્યુઝીઅમ.

છેલ્લા મહાવિગ્રહની અનેક પ્રકારની વિગતોવાળાં ચિત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ફીસ્ટલ પેલેસમાંથી સાઉથ કેન્સીંગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લગભગ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રાફોનો અહીં મોટો સંગ્રહ છે અને વહાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટોઓ છે.

નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સંગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકામો છે. એ સંગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં નાછડી, બહેલ જાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શંખના સંગ્રહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીદાંતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. બાટનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વર્ણી જૂદો વિભાગ છે.

લંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જોવાં છે. એતું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રસ વધારે પડે એ ઉઘાડી વાત છે. એકંદરે આ સર્વ સંગ્રહસ્થાનો જરૂર મુલાકાત લેવા લાયક છે.

કોમવેલથેડ સ્ટુડન્ટસ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી કોમવેલ રોડ પર ગયા. ત્યાં સરકાર તરફથી, હિંદુસ્થાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ કરી દેવાનું સ્થાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના ઠેકાણે પ્રથમ ખબર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એક માસ રહી શકાય છે. હાલ બે પાઉન્ડ દર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે. સરકાર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરજી નામના વાર્ડન હાલ છે તેમની સાથે બહુ આનંદથી મેં કલાક સુધી વાત કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનતું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં બલામણુ કરી મોકલી આપે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ઇરાદાથી આ ખાતું સ્થાપ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાતાને જમસુસ તરીકે ગણે છે અને ઇંડીઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા સરકારની આ યુક્તિ છે એમ માને છે. તેમની સાથે મારે બણી વાત થઈ. વિદ્યાર્થીઓ કેમ ખરાબ લતમાં પડે છે તે તેમણે સમજાવ્યું. અભ્યાસ માટેની સગવડ કરવાનું કાર્ય હાઇકમીશનરની ઓફીસમાંનું ફળવણીખાતું કરે છે. હાલ એ ખાતાના ઉપરિ મી. સેન છે અને તેમને જરૂર મળવા મને કહ્યું.

મોટા સ્ટોરો. સલ્ફ્રીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છે: હેરડસનો, સલ્ફ્રીજનો અને વ્હાઇટલીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridge સલ્ફ્રીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબું છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પેત્રીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાનું નામ અથવા ચીજનું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું બતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નંબર અને સ્ટોલનો નંબર આપશે. એ મકાનમાં ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાતામાં જઈ તમે અરધો કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઈ ન લો તો જરા પણ વાંધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઈથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છોકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઓઢવાની ચીજો, ફેકરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કાલર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી-કેટલી ચીજોનાં નામ લખવાં ? નાની કે મોટી કોઈ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. હેતરાવાનો પણ એમાં પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઈ જરા પણ ગુસ્સે ન થાય. ખરીદેલી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમારે પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઈ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે ગમે તેટલી ઓછી કિંમતની હશે તો પણ

મોકલી આપશે. તમે મકાને પહોંચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આવું અસાધારણ ‘ઓરગેનીઝેશન’ અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ગ્રાહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આઈસ્ક્રીમ અને તાજી કરેલી અને થતી મીઠાઈઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમાં ‘સંગીત’ પણ ચાલતું હોય છે. આ મોટા સ્ટોરવાળા ખરીદીખાતું અને બનાવવાનું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે; એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ બનાવે છે અને કારખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુંજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂડું છે. તેનો ઉપરના પાંચહજાર વેચનારમાં સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરના પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીશ હજાર પાઉન્ડનો છે એટલે લગભગ ચારલાખ રૂપિયાનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો થાય છે. બારે હલકાં સર્વ જાતનાં કપડાં તથા મશીનરી-સાંચાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રમાલ વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાનું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કાંઈ પણ ચીજ મળી શકે છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસે અઠવાડિયાના બે શિલીંગના પગારથી જીંદગી શરૂ કરી હતી. અત્યારે એ મકાન પણ હજી વધારે મોટું કરતો જાય છે અને જે ત્યાં ખરીદનારની સંખ્યા જેઠાંએ તો અકલ કામ કરે તેમ નથી. જ્યારે જઈએ ત્યારે હજારો લોકો ખરીદવા માટે આવતાં દેખાય છે. બપોરના સ્ત્રીઓની મોટી મેદની જામે છે અને તે વખતે બસનાં બાઈ પણ અરધા લેવાય છે, કારણ બપોરના ટાઈમે પુરેષો તો કામપર

હોય છે અને શોપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી ભાડાં ઓછાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવાર practical ધણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લલચાવવાની જરૂર છે તો તુરત ભાડાં ઓછાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અનુસરવામાં પણ અક્કલનો ધણો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માલ લઇ જવાની વૃત્તિ રાખતા નથી. તેમનામાં ઘણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડીટેક્ટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું. પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ જાંચો એટલે કોઇ બદલનતવાળા થોડાજ હશે એમ જણાય છે.

બ્રાઇટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પર એ સ્ટોર ભરખજરમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર ‘બ્રાઇટલી’ નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ થઇ શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખલો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, બોલવાનું ચાતુર્ય, ધરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માલ ગોઠવવાનો યુક્તિ, બતાવવાની ચપળતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના હુકાનદારો.

• જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમાં જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ ભાવ તો એકજ. માલ ખતાવવાનો ઉત્સાહ, વેચવાની કુશળતા, ખોલવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને ધરાકનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ધરાકને દુકાને ચઢ્યા પછી ઉતરવાનું મન થાય નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં window-dressing માલને રસ્તા ઉપર ખતાવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કંઈ ચીજ મળે છે તે રસ્તા ઉપરથી જ જોઈ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર થોડી દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો શણગાર જોઈએ છીએ એવો અહીં પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અંદર ગયા પછી તમે માલ જુઓ ત્યારે એક માગો તો પચીશ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી પણ ભાવમાં ફેરફાર તો નજ થાય, પણ તમે વ્યાપારી હો તો કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઈ શકે છે એટલા પૂરતી જૂદી વાત, બાકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ ખતાવી તેના બે પાઉન્ડ ઓગણીશ શીલીંગ લે નહિ. તમને પાલવે તો લો, નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બોલેલ ભાવમાં ફેરફાર કરશે નહિ. અંમરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું આ વ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ અમત્યની વાત એ છે કે તમે માલ લઈ તમારો કાર્ડ આપી પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારોબાર આવેલો માલ મેળવી જુઓ તો કદિ પણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા બળતી આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણું આખા દેશમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ધરાકને ચીરવાની વૃત્તિ નથી જણાતી પણ ધરાકી જમાવવાની આવડતના પદાર્થપાડો દેખાય છે. રાજ ચએલો ધરાક બીજા ધણા ધરાક મેળવી આપ છે એ સ્ત્ર તેઓ સમજે છે અને નફો મને તેટલા ટકા ખાશે પણ પુકનો

ધા મારવાની વૃત્તિ કદિ નહિ કરે. અહીંના નાનો વેપારી વીશ ટકાથી ઓછે નફે વેપાર કરતો નથી અને કરે તો તેને પાલવે પણ નહિ. અહીં બાડા અને નોકરનો પગાર પાઉન્ડમાં અને દર અઠવાડિયે અપાય છે એટલે નાને નફે વેપાર બોળે જ નહિ.

લડાઇ પછી વેચનાર તરીકે ઘણી ખરી જગ્યાએ હવે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. તેઓ બોલવામાં કુશળ હોય છે. તેમનો શરૂઆતનો પગાર અઠવાડિયે બે પાઉન્ડ હોય છે, છ માસે પાંચ શિલીંગ વધતો જાય છે. આ કેટલું ઊંચું ધોરણ છે તે વિચારવાનું છે. જ્યાંના મજૂર પણ દર અઠવાડિયે ત્રણ પાઉન્ડ રળે તે દેશ કેમ ઊંચો આવ્યા વગર રહે. મજૂર કે કામ કરનારી બાઇ પણ પગાર લે તેટલુંજ કામ આપે છે. આપણે ઘેર બે ઘાટી, રસોયો, માણી અને લાવનાર મૂકનાર એમ પાંચ માણસ રાખીએ અને છતાં જરૂર વખતે એક પણ ચીજ વ્યવસ્થિત હોતી નથી એમ અહીં ખતરું નથી. પાંચે માણસનું કામ એક 'મેડ' maid કરે છે, પણ એની ફરજમાં વાંધા આવતો નથી. વખતસર હાજર થાય અને ઠરાવ પ્રમાણે વખત પૂરો થાય એટલે ચાલવા માંડે; નોકરીના વખત દરમ્યાન બીજી પંચાત નહિ. એની વ્યવસ્થાની વાત લખી જાય તેમ નથી. સર્વ બાબત નિયમસર કરે છે અને તમે જે હુકમ કર્યો હોય તેનો બરાબર અમલ થાય છે. બોલવામાં વિનય અને પ્રેમ દેખાય છે અને 'થેક્ચું' કે 'સેરી' નો પાર નહિ. આ સર્વ વિચારવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

લંડનનાં પરાંઓ.

તા. ૧૬ મીએ ફીરટલ પેલેસ Crystal Palace કાચનો મહેલ બનેલો ગયો. એ લગભગ સાત માઈલ દૂર છે. બસમાં અને

અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઝોળખાય છે. એ પેલેસમાં અમે બસમાં ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બંગલાની હારો આવી રહેલી છે. આ બંગલા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ છે. એ બહુ સુંદર અને એક સરખા દેખાવવાળા હોય છે. અંદર જઈએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતાં એક સારો ડ્રૅઈંગ રૂમ, રસોડું અને સ્ટોર રૂમ, બાજુમાં નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રૂમ, નીચે ઉપર પાંચખાના, એક બાળકને સુવાનો રૂમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું બાહુ દર અડવાડિયે બેથી ત્રણ ગીતી હોય છે. પછવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડિંગ સોસાયટી એવા બંગલા બાંધે છે. દરેક બંગલાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાંચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટગ્રાઉન્ડ તથા મોટો બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામાં સગવડ હોય છે. અહીંની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગલા ભરેલા હોય છે. પોતાનો બંગલો પણ નંબર વગર જડે નહિ એટલા એકસરખા દેખાવમાં હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઈફ ધણી વખણાય છે. ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ઘરમાં પિયાનો જરૂર હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ. (Crystal palace).

આવા અનેક બંગલા વટાવી અમે સીડનહામમાં આવેલા ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બાંધણીમાં માત્ર કાચ અને લોહનો ઉપયોગ કર્યો છે. બંગલો ધણો ઉંચો અને મોટો છે. અંદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો કેન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ નાજનાં પુતળાં અને ચિત્રો છે. ગુરુવારે ધણી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મફત દાખલ કરે છે. અમે ગયા ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રમે, ફરે, કાંઈ દોડાદોડી કરે—ગમે તેમ કરે. અને ચારે બાજુનું સૌંદર્ય એવું કે મગજને શાંત કરી નાખે. મેળો હતો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જૂઠા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે. તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીન પર વિધાનાં અનેક સાધનો છે. ઊંચાઈ પણ ઘણી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જળરજસ્ત ધડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુંદર થીએટર (નાટ્યગૃહ) છે. આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણવા જેવું મળે તેવું લાગ્યું. અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજુ કેટલા પછાત છીએ તેનો કાંઈક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓનાં, ફૂલોનાં અને કુતરાનાં પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે. ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિલોરી કાચનો મહેલ છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગરીનો નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે.

દાખલ થવાની ૨૧ એક શિલીંગ ત્રણ પેન્સ છે. ગુરુવારે બે શિલીંગ અને છ પેન્સ હોય છે. કોઈપણ મકાન જાહેર હોય છે તેમાં દાખલ થવાની ૨૧ જરૂર રાખે છે. મોટા બગિચામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. ૨૧ની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લડાઈના વખતમાં અહીં સિપાઈઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. લંડન આવનારે આ મહાલય જરૂર જોવા જેવો છે. જતાં આવતાં પરંતોનાં મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીહાળી લેવી. બસમાં

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીઅબ્ડનમાં એવાં મકાન
જોધ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લાંડનની
તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને
અડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે.
ઉધાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે
છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ
પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે એલીપીયા પર ઘોડાનો
show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ
પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરૂષ કાર્ડ-
નલ વુલ્ફિસ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના
મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં
પહેલાં લાંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે
ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી,
બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આગુબાગુ
ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને
હારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો
ગાલિયો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો પુવારો ઘણો આકર્ષક
જણાય છે. એ વુલ્ફિસએ આવો સારો બગલો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને
ઘણીવાર નોતર્યા અને અંતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો
લઈ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો
તેની અર્ધાં પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઇશ્વરને ભજ્યા હોત

◡ યુરોપનાં સંસ્મરણો. ◡

હેમ્પ્ટન કોર્ટ. લંડન (ઇંગ્લાંડ).

[પ. ૧૪૨.

તો ઘડપણમાં એ મારો ત્યાગ ન કરત.' ત્યાર પછી ત્યાં ઘણા રાજાઓ આવ્યા અને ગયા. ત્યાં આઠમા હેન્રીનો ચેમ્બર, રાજાનો દાદરો King's Staircase, રાજાનો દરબાર હોલ, સુવાનો હોલ, જમવાનો હોલ, વિગેરે ઘણી જગ્યાઓ છે. સર્વ જગ્યા સાથે ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. હાલ તો ત્યાં રાજાનાં પેઇન્ટિંગો ગોઠવેલાં છે. તે બહુ સારાં છે એમાં ઇલીઝાબેથનાં ચિત્રો ઘણાં છે. આવા સર્વ રાજમહાલયોમાં ચર્ચ-મંદિર, નાનું ચેપલ જરૂર સાથે હોય છેજ અને રવિવારે ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા એમ કહેવાય છે. આખા મહેલમાં ચિત્રો-પેઇન્ટિંગો ખાસ જોવા લાયક છે.

એની બાજુમાં મોટા બગિચામાં એક 'લાયનગેટ' છે તેની અંદર ખાવા પીવાનું રેસ્ટોરાં છે. ઉઘાડ હોય ત્યારે લોકો અહીં બેસી ચા વિગેરે લે છે. ખાવા પીવાનું તો દરેક સ્થાન સાથે જરૂર હોય છે.

એની બાજુમાં maze બૂલબૂલામણી છે. એ નાના છોડવાની બનાવેલી છે. એમાં જવાની શી એક પેની છે. અંદર ગયા પછી ફર્યાજ કરીએ, પણ પત્તો લાગે નહિ. અમે બહુ વિચાર કરી વીશ મીનિટ ફર્યા પણ બહાર નીકળી શકીએજ નહિ. ઘણા સાહેબો અને મડો સામે મળે, અમને રસ્તો પૂછે, પણ બધા હસ્યાજ કરે. કોઈને બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડે જ નહિ. અંતે એક છોકરાએ અમને રસ્તો બતાવ્યો. આ મેઝમાં ફરવાની ઘણી મજા પડે છે.

ટેઇમ્સમાં સહેલ-(એક્સકર્ઝન).

ત્યાંથી બહાર આવ્યા. હેમ્પનકોર્ટ આવતાં રસ્તે હેમસ્મીથ,

રીચમંડ અને કીંગ્સ્ટન શહેરમાં થઈને આવ્યા. એ સર્વ લંડનનાં પરાં છે. અહીંથી પાછા જતાં ટેમ્સ નદીમાં થઈને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીચમંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બલામડી જેવી ધણી બોટો ભાડે મળે છે. શનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ઘણે ભાગે સ્ત્રીપુરુષ હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઈ આમોફિન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઈ અંદર કાંઠા ઉપર પડ્યા રહે અને કોઈ સુતા હોય. જેને જેમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી રેસ્ટોરાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીલો પ્રદેશ અને કાંઠા ઉપર મકાનો-નાનાં લાકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેલ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતાં જઈએ અને સ્ટીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક કલમો અને પાર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને દુરસદના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધધા વખતે ધધાનીજ વાત અને અવકાશનાં

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાલ સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગળોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઈ અમને જોવાની ઘણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે ક્રીસ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જખરો આવે છે તેથી ત્યાં ખોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. ખોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઈ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખલાસ કરી તેને છ શીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે ખોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સિપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઈ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની ખોટો બલામડીઓ અને મજલા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઈ શકાય છે, સ્થૂળ ગિયા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઈ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય સ્થૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાંછામાં બન્નેને ગુમાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ સાધનોનો કેટલો લાભ આ ભવમાં લઈ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઈ ગયો છે અને શોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સંપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો બધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

સ્ટીમર આવાં અનેક દૃશ્યો જોતી રીચમંડ આવી. ત્યાંથી બસમાં બેસી અમે મુકામ પર આવ્યા. રીચમંડ પણ નાનું ગામ છે, બધી વસ્તુઓ મજે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી કાલે જવાનું છે.

કચુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીચમંડ પાસે આ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ છે. બસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં બસ ત્યાં પહોંચાડે છે. એ બગિચો ટેઈમ્સ નદીના કિનારા પર છે અને ઘણો વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતનાં છોડવાંઓ અને ઝાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખાસ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતાં બે કલાક લાગે છે. દરેક જાતનાં છોડ કે ઝાડ પાસે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની બુક પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો શોખ હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લંડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું શહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય ભાગમાં પણ ઠામ ઠામ બગિચાઓ ઘણા રાખ્યા છે. ત્યાં બાળકો રમે છે અને અવકાશે માણસો હવા ખાય છે. અહીં ધરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની હવા અંદર આવવા દઈ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ઘણાં;

પણ અધખોલાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાયલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો જોઈએ. કુદરતની આ વિરક્તતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉધાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠંડાણે ઠંડાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ધણા છે. કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની શી છે, બોટેનીના અભ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની શી હોય છે. કોઈ ઠંડાણે એક પેની અને કોઈ ઠંડાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જેવામાં દશેક હજાર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને શનિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુશ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ધણા ખરા ફરતાં જ જેવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝુલોજીકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકમાં 'ઝૂ' ના નામથી લોકો ઓળખે છે. ઓક્સફર્ડ રફીટની નજીકમાં—શહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની શી એક શિર્ડીએ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અમે અહીં ધણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિશેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વર, રીંછ-ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગી તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેત હાથી જોયો. વાંચ્યો હતો પણ જોયેલો નહિ. ચામડી તદ્દન સફેત. બીજા ચાર હાથી કાળા રંગના છે તેના ઉપર ત્રણ પેની લઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ઊરાંગઉટાંગ વાંદરો જોયો. બીજા દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે. એ સિવાય શહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલાં પણ જોયેલાં નહિ તે જોયાં.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હશે. એ લોકો વાંદરાને જોઈને કે હાથીને ડાલતો જોઈ ગાંડાધેલા થઈ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપશો નહિ એમ લખ્યું હોય ત્યાં હુકમ બરાબર પાળે છે. અહીંના લોકોનું નિયંત્રણ (ડિસીપ્લીન) તો અજબ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. માથે સિપાઈના હુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. ચાનો ટાઇમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાતસો માણસો આ પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભાવતાલ) છાપેલ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાંધો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. સારપછી ત્યાં એક ઘણી નવીન ચીજ જોઈ. એને aquarium કહે છે. એમાં દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે જિંચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે-માછલીઓ

ક્યા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે—તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી ચાલ્યું જાય છે. અંદર એ જે પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને છોડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેલ કરતી ફર્યા કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે—કાંઈ નાની અને કાંઈ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઈ. એનો દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એકવેરીયમમાં દાખલ થવાની શી એક શિર્દીગ પણ સોમવારે જ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇલેક્ટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વોલ્ટના પાવરના વીજળીનો ઝાટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઈ, લોખંડર જાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

જૂમાં જાંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ છોકરાઓ સ્વારી કરી અંદર ફરે છે. એસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. જ્યાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલ્વીંગ-કોર્સ કરેલો હોય છે એટલે કાંઈને જોખમ થાય નહિ. કયું જનાવર કાણું અને ક્યારે બેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે—તેનો પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંબરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજો રસ નથી એવો તેમના ઉપર આલેખ છે; છતાં તેઓએ પણ અદળક પૈસા એકઠા કરી આનં-

હનાં અનેક સાધનો ગોઠવ્યાં છે અને તે દરેકમાં ઓછું વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ હોય છે. આ જૂ બગિચામાં ઘોળું રીંછ Polar bear પણ જોવામાં આવ્યું. એકવેરીયમના દરેક પોન્ડમાં જોધએ તેટલી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામાં આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી. આ સર્વની રક્ષા માટે મોટો ખર્ચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટી છે અને તેના મેંબરો તે નભાવે છે.

ઓક્સફર્ડ.

તા. ૨૫-૬-૨૬ ને ગેજ ઓક્સફર્ડ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. વિધાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપાસકોના આ માનીતા સ્થાનને જોવાની ધણા વખતથી ઉત્કંઠા થયા કરતી તે એક ત્રિધાર્થી મિત્રનો પરિચય થતાં પૂર્ણ થઈ. જોકે આ સમયે કોલેજને બંધ હતી છતાં અન્ય ધણું જોવાનું છે અને મુલાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ઠરાવ્યું. પેડીંગ્ટન સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું થયું. ઓક્સફર્ડની ટ્રેન સવારે ૯-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યું કે કાંઈ જૂલ થઈ. અહીં ઓળખાણ વગર પેસેંજરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિક્ષાચારને આ મુશ્કેલીમાં બાબુએ મૂકી બાબુવાળાને પૂછ્યું કે આ ગાડી ઓક્સફર્ડ જશે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રિસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcot) ડીડકટ સુધી રસ્તો એકજ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમાં આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતાં અને વારનવાર કાંઈક વાંચતાં ડીડકટ પહોંચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછતાં જણાવ્યું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧૫ કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઑક્સફર્ડ જવાની ફાસ્ટ ગાડી તો હું જોઈ રહ્યો ને ચાલી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને બારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ડીકકટ સ્ટેશને વેપર્ટીંગરૂમમાં બેઠો. સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઑક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલો વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી સ્ટેશન બહાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દૂર હતી. ત્યાં જઈને પૂછ્યું તો ધરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા સ્ટેશને ગયા છે, હજી આવ્યા નથી. ત્યારે મેં કરેલી બીજી બૂલ ધ્યાનમાં આવી.

૫૫ કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે સ્ટેશનને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઈ ત્યાંસુધી બેસી રહેવા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

‘ ખાનગી વાસગૃહો. ’ મારા એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીને અંગે એવા ખાનગી આયરદાર ધરાવતું લીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટી) જે ધરામાં રહેવાની રજા આપે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થી રહી શકાય છે. કોઈ લેન્ડલેડી બરાબર સંભાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિષે ફરિયાદ જાય તો પછી તેનું ઘર નામાવલિમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકતો નથી. આવાં ખાનગી ગૃહોમાં વિદ્યાર્થી રહેવા સારૂ બે ઓરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સુવા માટે અને બીજાનો

ઉપયોગ વાંચવા કે મળવા માટે કરવામાં આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સાઈ ફરનીયર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિમાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડલેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અઠવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં સવારનો નાસ્તો (એક ફાસ્ટ) બપોરનું બોજન (લંચ) અને રાતનાં જમણુ (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોવરાવવાનું ખીલ આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડલેડી બહુ બધી બાંધ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જેવામાં આવી. પેલો વિદ્યાર્થી જે સ્ટેશને રાહ જોયા કરતો હતો તેને તેડવા પોતે સાપ્તકલ પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાય કે બેચેન જણાય તો પોતે અધીરી પડી ધણી ચિંતા કરે. બે વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહે તેમાં તેનો ધણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

‘કોલેજ.’ ઓક્સફર્ડમાં ૨૨ કોલેજો છે. દરેક કોલેજમાં પ્રથમ મોટો દરવાજો, અંદર મોટો લીલોતરીથી બરપૂર ચોક, આરે બાજુ રૂમો અને તેની પછવાડે તેજોજ બીજો ચોક અને રૂમો. આ બધામાં તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. વિદ્યાર્થી ૨૨ કોલેજમાંથી ગમે તે કોલેજમાં દાખલ થાય એટલે તે યુનિવર્સિટીનો ‘અંડર ગ્રેજ્યુએટ’ અને મેંબર-સભ્ય ગણાય છે. સ્ત્રી વિદ્યાર્થી પણ અંડર ગ્રેજ્યુએટ કહેવાય છે પણ તેની જોડણી Gradulette લખાય છે. અત્ર કોલેજમાં આપણા હિન્દુસ્તાનની જેમ બાપણુ સાંભળવાનાં નહિ, માત્ર રહેવાનું અને જમવાનું જ હોય છે. બાપણુ યુનિવર્સિટી તરફથી થાય છે અને જેને

વિષયમાં જોને શોખ હોય તે તે ભાષણો સાંભળે. ફરજિયાત ટર્મ ભરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કોલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કટલીકમાં ઓછે ખર્ચે નભે છે અને કટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અકવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨-૪ પાઉન્ડ આવે છે, બે પાઉન્ડથી ઓછો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે થતો નથી. એ ઉપરાંત લોન્ડ્રી-(ધોલાઈ)નું ખીલ થાય તે આખું ટર્મ પૂરું થયે આપવાનું હોય છે. શી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

‘ યુનિવર્સિટિ. ’ કોલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને માટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનું હોય છે. આ સર્વ residential colleges કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનું કાર્ય યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઊંચા પ્રકારનાં હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડો અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી પડે, સલાહ જોઈએ-તે સર્વ પ્રોફેસરો આપે છે. તેઓ સર્વ યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાયેલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયંત્રણ પણ આકરું છે. તેઓએ અમુક જાતનો ડ્રેસ પહેરવોજ જોઈએ, દરેક કોલેજના કેસ્ટ અથવા બેન્ડ હોય છે તે લગાડવાં જોઈએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો માથે અંડર ગ્રેન્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કાચુ રાખવા માટે ત્યાં proctors હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો વૃદ્ધ હોય છે

પણ સાથે બે મજબૂત bulls ને રાખે છે. આ બુલ્સ-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થીને પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને સજા થાય છે. A student is liable to be procted. આ પ્રોક્ટરો ઘણા મજબૂત મનના મક્કમ અને માયાળુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ઘણી હોય છે. ઓક્સફર્ડમાં છ સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયંત્રણામાંથી બરાબર પસાર થવું પડે છે. લાંડનમાં કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અંકુશ રાખે તેવું કોઈ ખાતું ત્યાં નથી અને લાંડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવું બની શકે તેમ પણ નથી.

‘રમતો-બોટીંગ.’ અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રીકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બહુ રમે છે અને તેમાં ખાસ પ્રવીણ થાય છે. જોને જોને શાખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનંદ તો નદીમાં ‘બોટીંગ’-હોડી ચલાવવાનો છે. દરેક કોલેજની બાર્જ Barje નદીમાં હોય છે. બાર્જ એટલે કાંઠા ઉપર તરતું રેસ્ટોરાં. તેમાં ખાવા પીવાનું મળે છે. બાવીશ કોલેજની બાર્જો નદીમાં હોય છે. નાની નાની બોટોમાં વિદ્યાર્થીઓ હાથે હલેસાં ચલાવી કસરત કરે છે. એનાં punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. પન્ટીંગમાં મોટા વાંસડાને રેતીમાં દબાવી મછવો ચલાવવો, પેડલીંગમાં ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમાં મોટા હોય છે. બધી કોલેજો વચ્ચે બોટીંગની હરીફાઈ થાય છે. એક દિવસ ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજ વચ્ચે લાંડનમાં બોટીંગની રેસ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દોઢ

માઈલની રેસ હોય છે, પણ લંડન બ્રીજથી દોઢ માઈલ સુધીમાં નદીની બંને બાજુએ ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. ઓર્ટોગમાં તેમને કાંઈક અનેરો આનંદ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી ઓર્ટોગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટી કરે છે. તેમાં ઓક્સફર્ડના આઠ અને કેંબ્રીજના આઠ હોય છે. કોલેજોની અંદર અંદરની હરિફાઈ થાય છે તેની પસંદગી કોલેજો કરે છે. આ ઓર્ટોગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ધણો લાભ લે છે. મુંબઈ જેવો સુંદર દરિયો હોય તો તેનો બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોઈએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બદલે આપણને લેતાં આવડતું નથી.

‘ડિનર’

દરેક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કોલેજની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઈ છે. જે કોઈ વિદ્યાર્થી બૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે દિવસનું ડીન્ક (પીણા) નું ખીલ તેને ચુકવવું પડે છે અને આ નિયમનો બરાબર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ-એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખતે ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત કોઈ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણા આવે તો તેની સાથે વાત કરવીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડવી એ એક હાંશિયારી ગણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઈ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોલતાં શીખવુંજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાંસી થાય છે અને તેને બોલતાં શીખવાની ફરજ પડે છે.

‘સગવડ’

વાંચવાની સગવડ દરેક રૂમમાં પૂરતી હોય છે. ડાક્ટરી મદદ બરાબર મળે છે. કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને પરદેશમાં છીએ એમ લાગતું નથી, અરસ્પરસ બાધચારો ધણો રહે છે, જેઓ અંડર ગ્રેન્ડ્યુએટ ન હોય અને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હોય તેમને જ ખાનગી ઘરોમાં રહેવા જવું પડે છે. બાકી જેટલી જગ્યા હોય તેટલાનેજ કોલેજમાં લે છે. આપણા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં એક વર્ષ રહે તોપણ કોલેજમાં જગ્યા મળતી નથી એટલી ત્યાં અભ્યાસ કરનારની ભરતી છે. કોઈ પણ કોલેજમાં દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી તે અંડર ગ્રેન્ડ્યુએટ ગણાતો નથી. જો મુંબાઈનો ગ્રેન્ડ્યુએટ ન હોય તો અહીં તેને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતાં છ માસ જાય છે.

‘કોલેજ’

દરેક કોલેજના મકાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે, અને તેજ બેજને નાના આકારમાં છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા બેજ બજારમાં વેચાતી મળી શકે છે. બેજના કેટલાક નમુના મેં લીધા છે તે કાર્ડો જોવા લાયક છે. કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે. દરેક કોલેજ કંઈ શાલમાં સ્થપાઈ વિગેરેનો ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાંથી બહુ ગએલામાંથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરુષોની યાદગીરિ તે બહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કોલેજ ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ કોલેજ (Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક ઘણો વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કોલેજ બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કોલેજમાં રાજઓ અને ખાનદાનના નખીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdalen College, વિગેરે ઘણી કોલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મેં ઘણીખરી કોલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું બની શકત. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

‘લાઇબ્રેરી’

એક બોડલીન લાઇબ્રેરી નામની Oxford માં લાઇબ્રેરી છે. તેમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે તેના વેપ્સ્ટર ડીકશનેરી જેવડાં, એ-થી ઝેડ સુધીના, લીસ્ટનાં ૪૨ વોલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામાં બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમથી બીજો નંબર આ લાઇબ્રેરી છે. અમાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યાં વાંચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનું નામ નંબર આપે તે લાવી આપે છે, પુસ્તક ધરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઇબ્રેરી જોઈએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખબનો કેટલો મોટો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાંચવા માટે લાઇબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હાલ છે. જોવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ કરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર હરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ધણું વિશાળ છે.

‘ વીરપૂજન. ’

કોલેજોના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય બીજું કંઇ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કોલેજમાં કયા વિદ્યાર્થી નામાંકિત થયા, કોણે નામ કાઢ્યાં, તેનો ઇતિહાસ રહે છે અને બીંતપર તખ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon બણ્યા હતા, અહીં Birkenhead બણ્યા હતા, અહીં Prince of Wales-એમ બતાવે. કોલેજના ઇતિહાસ લખેલા-છાપેલા હોય છે. સો વરષી-છસો વરષી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅલ કોલેજની છસોમી વરષી હમણાં ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે શહેનશાહ જઈ શક્યા નહોતા પણ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

‘ નાની પાર્લામેન્ટ. ’

અહીંની ડીમેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ઘણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તરવો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. ઠરાવો મુક્તાં, સુધારા મુક્તાં, ઓરડરના, ઇનુનના સલાહ ઉઘાવતાં તેઓ અહીંથી શીખે છે. શહેરમાં પેસતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાત બીશપને ફાંસીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા શહેરમાં મોટર બસ ટક્સી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ઘણી છે. ખાવાની જગ્યાનો પાર નથી; છતાં અહીં લંડન જેવી ખમાચકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંડર ગ્રેજ્યુએટને યુનિફોર્મમાં ટોપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંડરગ્રેજ્યુએટની ટોપીએ બહુ સુંદર હોય છે.

‘યુનિવર્સિટી.’

ઑક્સફર્ડમાં માત્ર પાંચ કલાક રહ્યો. ધણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સપ્તજો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે સ્થળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી સારાં અને લાલચના પ્રસંગો ઓછા. ઑક્સફર્ડમાં ખાસ કરીને બાષા સાહિત્ય (લીટરચેર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. બાષણો તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત વિષય ઉપર અહીંનાં બાષણો ઊંચા પ્રકારનાં ગણાય છે, જ્યારે કેંબ્રીજ ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદો અને ડાક્ટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઈંગ્લાંડ સ્કોટ-લાંડમાં ચેંકડો યુનિવર્સિટીઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટી જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કંઈ કંઈ વિશિષ્ટતા (Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઈ યુનિવર્સિટી પરીક્ષા લેવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિ. છે; બાકી ખીજે તો residen-
tial Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર ચાલે છે તે ખરેખર બહુ ઇચ્છવા જોગ છે. હિંદુસ્થાનના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી એક હજાર યુનિ. જોઈએ. કહે છે કે યુનાઇટેડ કીંગડમમાં ૨૦૦-૨૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે. યુનિ. કાઢવા પહેલા તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઈએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિ. નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

‘સારદાનું કાવ્ય.’

મોટી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ સારદા-સ્થાનને જોતાં નેત્રને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઈ. એની વિશાળ વન-વાટિકાઓ, સુરમ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની બાજે અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કોલેજો જોતાં ન લાગ્યો થાક કે ન જણાયો સમય, એને છોડતાં હિંદુસ્થાનને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થશે એ વિચારથી ક્ષોભ થયો અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખદ ભાન થયું. ઓક્સફર્ડથી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીલોકુંગર દેખાય છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજી સુવાસમાં તરખોળ થતો સાંજે પાછો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં લંડનમાં પેડીંગ્ટન સ્ટેશને આવ્યો. બન્ને વચ્ચેનો અંતર ૭૨ માઈલ લગભગ છે. રિટર્ન ટિકીટનો ભાવ ૧૫૫ શિલીંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ ક્લાસ તો છેજ નહિ. અંડર-ગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ટયુબમાં તો એકજ ક્લાસ અને બસમાં પણ એકજ ક્લાસ. માત્ર રેલવે ડીસ્ટ્રીક્ટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ એવા બે ક્લાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાખેન્ક-મોટી ઉઘાડી ગાડી)માં બેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ ભાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં યુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ ભાવનાનાં સ્થૂળ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ જાણુવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઈલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી. રસ્તે રાયેસ્ટર નામનું શહેર આવે છે તે ધણું મોટું છે અને કુંગર પર ઉપર નીચે બાંધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રાયેસ્ટરમાં તો દૂધ તથા ટ્રેવીકિન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો. એ દેવળ ધણું ભવ્ય છે. એમાં વિજેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્યખ્રીષ્ઠોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-બેકેટને અહીં જે સ્થળે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે બતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ધણું પુરાતન લાગે છે.

પ્રભુના ધામમાં, પ્રભુના સંતાનોનો ધોર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ઘટના પણ કેવી વિચિત્ર! આવો અન્યાય, જેને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને ભાગ્યેજ થતો હશે. પણ એતો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો થઈ. હાલ તો જે જોયું તે લખી લેવું, તે પર વિચાર આગળ ઉપર થઈ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ. મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ ઠીક લાગ્યું, બાકી સેન્ટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ.

અહીંથી પંદર માઈલ દૂર મારગેટ Murgate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યાં જવા માટે બસ

લીધી. કેટરબરીથી ધણે સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને બાકું સાધારણ હોય છે. બે શિલીંગની બસમાં બેઠા અને મારગેટ (Murgate) ગયા. ત્યાં જે જોયું તે આ જાંદગીમાં જૂલી શકાશે નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કલાક રહેવાનું હતું અને તેમાં બધું જોઈ લેવાનું હતું; કારણ અમારી બસ સાંજે ૫-૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ધણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને શનિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડ્યું હતું. દરિયાપર જુઘના દરિયા જેવી મોટી ખીચ (સુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો ન્હાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદપણે કરતા હતા. ખાવાની ચીજો પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમાંથી ખાય, નહિ તો સામેની સડક મૂક્યા પછી અનેક દુકાનો હતી ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

દરિયો ધણો વિશાળ અને બરપૂર હતો. કેટલાક છોકરાઓ ગંધેડા ઉપર બેસી આનંદથી ફરતા હતા. કિનારાની લંબાઈ લગભગ દોઢ માઇલ હશે. તેની ઉપર બાજુમાં નીચે સડક અને તે પર ટ્રામ અને મોટરો ફર્યા કરતી હતી. દરિયામાં જેને હોડીમાં ફરવું હોય તેને તે બાડે મળી શકતી હતી. તેની આગળ શરૂઆતમાં promanade હતું. તે દરિયામાં બાંધેલ લાકડાનો મહેલ, જિંચાઈમાં ચાલીશ શીટ હશે. તેમાં ખાવાની ચીજો મળે છે. એની લંબાઈ ૧૦૦ શીટ અને પહોળાઈ પચાસ શીટની છે. અંદર જવાની શી નથી. અંદર જઈને બેસવાની, તેમજ હરવા ફરવાની કે ગાવાની છૂટ હોય છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં બીચ પૂરી થઇ અને બાંધેલો દરિયો આવ્યો. તેમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ અંદર પાયર Pier કરી છે. તે દરિયાપર બાંધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમાં ટ્રામ પણ જઇ શકે. તે પૂરી થવા આવે તેની અંદર જવાની ૧-૨ પેની છે. અંદર ૧ ખરચી સેંકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મગ્નનું બેન્ડ વાગે અને પડખે સાફ રેસ્ટોરાં આવેલું છે ત્યાં ખાવા પીવાનું મળે. દરિયાપર હવા ખાવામાં મજા ઓરજ છે. સેંકડો લોકો આનંદથી ફરે અને જોને સાંભળવું હોય તે બેન્ડ સાંભળે. આ પાયરની રચના અને તેમાં આવેલા સેંકડો લોકોનો આનંદ નિહાળવા જવો છે. પાયરમાંથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં સેંકડો હોટેલો છે. એક રાત રહેવું હોય તો સુવાના દશ શિલ્ડીંગ પડે છે. ધણા માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને વીકએન્ડ-શનિ રવિવારે તો ધણો મોટો મેજો થાય છે. વરસાદ ન હોવાથી આખો દેખાવ ધણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો દેખાવ તંદુરસ્તીથી ભરપૂર અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. અહીં કાંઈના ચહેરામાં ૧૧કાશ તો દેખાતીજ નથી. આપણે જોને ખુબસુરત મુખાકૃતિ કહીએ તે ઇંગ્લંડમાં લગભગ છેજ નહિ, હોય તો બહુજ થોડી છે; પણ તેઓમાં તંદુરસ્તી ધણી દેખાય છે. અંગરેજ સ્ત્રીઓના પગ ચાંબલા જેવા હોય છે અને ધણા મજબૂત દેખાય છે. (અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રંબોર થોડી પણ સ્તંભોર વિશેષ હોય છે.)

ઉપરાંત એ પાયરમાં ફોટો પડાવી શકાય, ચિત્ર કોરાંવી (હાથનું ફોર્મિંગ કરાવી) શકાય અને કેટલાક રટોલો છે તેમાં નસીબ જેવું હોય તો તે પણ અજમાવી શકાય. એક પેની નાંખીએ એટલે નસીબનો લખેલો ટીકિટ જેવો કાગળ નીકળે.

આ તો બધા પૈસા કમાવાના ધંધા છે. ખાસ તો ચારે તરફનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, ગંભીર ગર્જન કરતા ઉદ્ધિની અનંતતા, ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવનનો ઉલ્લાસ અને મનુષ્યકૃત કળાલેખન જેવા લાયક છે. અહીંની આહારનિહારની સગવડો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીંના સુંદર બેન્ડ સાંભળતાં અને હસતા ચહેરા જેતાં માણસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ છે. આપણે ત્યાં જીવ ઉપર આથી પણ વધારે સગવડ થઈ શકે તેમ છે. એ કિનારાનો લાભ લેવાતો નથી, એમાં સરકારની સહાય અને લોકોના ઉત્સાહની ખામી છે. કુદરતની અનુકૂળતાનો આપણે તો વિલાયત કરતાં પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં બચ કે અગવડ કાંઈ પણ ન થાય એ આર્યબૂમિની વિશેષતા છે; પરંતુ વિલાયતના લોકો જીવનનો ઉલ્લાસ મેળવવા પ્રતિકુળ કુદરતને પણ અનુકુળ બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે તત્વજ્ઞાનમાંજ ગર્ક થએલાં આપણે અનુકુળ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. પાયરની બહાર અને ખીચ ઉપર સેંકડો દુકાનોમાં ભાતભાતની ચીજો વેચાય છે. નાનાં રમકડાંથી માંડીને મોટી જે ચીજો જોઈએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે શણગારેલી દુકાનો જોઈ આનંદ થાય છે. અહીં લોકો હજારોની સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે. અનેક બસો અને ગાડીઓ ભરીને રેલવેની ખાસ ગાડીઓ (સ્પેશીયલો) અહીં આવે છે. આવાં સ્થાનમાં લાંબો વખત રહેવામાં આવે તો શારીરિક તંદુરસ્તી ઉપરાંત મગજની શાંતિ પણ વિશેષ મળે.

પાયરમાં અમે ઢાઢ કલાક રહ્યા અને સર્વ સારી રીતે જોયું, જોવા કરતાં અન્યનો આનંદ જોઈ આનંદ પામ્યા અને આર્યદેશ આ સ્થિતિએ જસ્ટી આવે એવી ઉત્કટ ભાવના થઈ આવી.

અહીં અકસ્માત આવવું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાસીનો બદલો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫-૧૫ સાંજે અમે ઉપડ્યા. પાછા આવતી વખત ઢાળ ધણી ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઇ ૧૫૦ માઇલની બસમાં મુસાફરી કરી અને તેમાં બહુ આનંદ થયો. ઘડીઆલમાં સાંજ પડી પણ આકાશમાં સાંજ ન હતી. હાલમાં અહીં સવારે ૪-૪૫ સુર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯-૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય તો હતોજ. અત્યારે લગભગ સાડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામઘંઘાનો આધાર સૂર્યના ઉદયારત ઉપર હોતો નથી; લોકો તો વખતસર કામ પર ચઢે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓપ્રીસ બંધ થાય. દિવસ બ્યારે છ કલાકનો થઈ જાય છે ત્યારે પણ એમજ. ઉલ્લટું લોકો શિયાળાની અગવડમાં વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે બહાર જવાનું ઓછું થાય છે. ઘરમાં બેસી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વળી નવા હુન્નરો શોધવામાં, અને વાંચવામાં વખત પસાર થાય. બ્યાપારી અને ઉઘમી પ્રજા રહી એટલે એ તો વ્યવસાય કેમ વધે એનીજ ઘટના કરે છે. દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે જાહેર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે; બાકી જીવનની ઘટમાળતો એક સરખી ફર્યાજ કરે છે. હવામાં ચતા ફેરફારની અસર પણ તેમના ધંધાદારી કાર્યક્રમને લાગતી નથી; દશ મીનિટ વરસાદ પડે ત્યારે જરા જિભા રહે, પણ વરસાદ બંધ થતાં પાછી ફરી અસલની ઘટમાળા શરૂ થઇ જાય છે.

અમે રાત્રે સવા નવ વાગે લંડન પહોંચ્યા. આજનો આખો દિવસ ઘણું નવું જોયું જાણ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

આદર્શાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોજ હેન્ડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના સંબંધમાં ચાલુ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તે જાહેર પ્રજાને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટો જલસો હતો. એ જલસામાં દોઢ લાખ માણસો એસે તેવી સગવડ કરી હતી. શ્રી એ, પાંચ અને દશ શિલોંગ રાખી હતી. ચારે તરફથી જાળી કરી લઈ અંદર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) ગોઠવ્યાં હતાં.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લંડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ જાય છે. સેંકડો લોકો ત્યાં જતા હતા. મેં ઘણા દિવસ અગાઉથી જલસાની ટિકિટ ખરીદી હતી. આજે સદ્માગ્યે ઉઘાડ અને તડકો હતો, નહિ તો લીધેલી ટિકિટ નકામી થાત.

હજારો લોકો માટે બધી સગવડ હતી. પોલીસનો બંદોબસ્ત ઘણો સારો હતો. એટલા લોકો આવે તેને માટે ખાવાનાં રેસ્ટોરાં વિગેરે સગવડો હમણે મુજબ બહુ ઊંચા પ્રકારની કરેલી હતી.

તમાસો (દિખાવ કરવાનો કાર્યક્રમ) બાર વાગ્યે શરૂ થવાનો હતો તેથી સારી જગ્યા લેવા અમે વહેલા ગયા હતા. છોટા હાજરી કરીને ગયા હતા. અહીં એક્ઝાસ્ટ બહુ સારો લેવાય છે. એમાં

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લઇએ તો બરાબર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીજો બને છે પણ ધઉંનીજ. સાથે ચા અને બ્રેડ, કાંઈક શાખ લઇએ એટલે સવારથીજ પેટ ઉણું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તાંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ૮૧૧ વાગ્યાનો હોય છે. નાસ્તો લઇને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લગભગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના યુપમાં ૫૪ એરોપ્લેનો ઉડ્યા. તેમની ૩૫૦ માઇલની શરત હતી અને સાંજના સાડા છ વાગ્યે પાછા આવવાના હતા. બધા થઇને જૂદા જૂદા ૧૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય બરાબર શરૂ થતું હતું. સમયપાલકતા રાખવામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા ગણાય છે.

એરોપ્લેનો ધણી જાતનાં હતાં: કોઈ ધણું મોટાં, તો કોઇ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંધાં ચત્તાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાયરલેસથી જમીન સાથે સંદેશાચલાની શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશાના કાગળો લઇ જઈ શકે, દુસ્મનની હીલચાલ બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લડાઈ પણ બતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત બતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાલતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણતરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ બતાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામ-સામી ઉડવાના અને શરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જૂદી જૂદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

ખીજો પ્રયોગ શરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી દોઢ કલાક બંધ રહ્યું. જેને જેમ ફાવે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સગવડ એવી કે દરેક જણ હારમાં ચાલી પાંચ શિલોંગની ટીકિટ લઈ અંદર ગય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં ટેવાયલા એટલે કોઈને કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઈ ખાવું નહોતું એટલે ફર્યા અને એક છૂટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુંબઈના પ્રેસિડેન્સી માજિસ્ટ્રેટ મી. પી. એલ. દક્ટર હતા.

નં. ૩ માં ટેકસી સાથેના એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્યા અને પ્રયોગો કર્યા. નં. ૪ માં બેંગ્લો ફેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફીથી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓચીંતા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેનો પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. દિવસના બેંગ્લ ફેંકનારાનો પ્રયોગ નં. ૭ માં અને નંબર આઠમાં લડાઈના પ્રયોગો બતાવ્યા.

આ બધાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વિજ્ઞાન શું કરી શકે છે તે જોયું અને વિજ્ઞાનનો મનુષ્યના સંહારમાં તેમજ મનુષ્યના રક્ષણમાં કેવો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનાં જ્વલંત દૃષ્ટાંતો જોયાં.

બપોરે ૨૥ વાગે રાજરાણી આવ્યા. લોકોએ તેમને વધાવી લીધા. તેમણે કેટલાકને ધનામે વિગેરે આપ્યાં. એરોપ્લેનોના આકાર, રંગ, ગતિ, ઉપડવાની રીત વિગેરે અનેક ચીજો જોઈ.

વર્ષો સુધીમાં ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયું. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એરોપ્લેનની અંદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણાં ભેટ આપ્યા. કેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતું હતું.

કયો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો ઘડેલાં હતાં તે પૈસા ખર્ચીને લેવાનાં હોય છે. ઉપરાંત પ્રોડક્ટ્સ ટીંગથી વખતોવખત જણાવ્યા કરે. શરૂઆતમાં નીકળેલો રેસવાળો સ્કેવોડન ક્યાં પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જણાવ્યા કરે.

બપોરે ચા પીવી હોય તો બે શિર્લીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમાં ઊભા રહીને લેવાની. અંદર ગયા પછી ગમે તેટલું ખાઓ. ત્યાં જોઈએ તેવી બીસ્કીટ, કેક અને ચા મળે. ચા પીવાની બે શિર્લીંગ ધણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાંડ એકંદરે ધણું મોઢું છે તેનો આ દાખલો છે. પાછા ફરવામાં સાડા છ વાગે સર્વ લોકો સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનું સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો ક્યુ (queue) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ક્યુ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરવા જવો છે. પણ પા કલાકમાં વગર ગીરદીએ બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઈ ટ્રેનમાં બેસી ચાલ્યા મયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર-એની સગવડનું વર્ણન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેવું પડે તો પણ કોઈ કોઈનો વિનય ન ચૂકે અને કોઈની સાથે, ગાડીની એક ચઢતા, અચડાઈ જવાય તો માણી હસતે મુખે માંગે. અરસ્પરસનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સંયમ સર્વત્ર બહુ સારો જોવામાં આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ધણો ખેદ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજી સ્થાન નથી. બચવાની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લડાઈને અટકાવનાર અદ્ભુત યંત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિજ્ઞાન-સ્થૂળવાદ ઉપર આખો કારભાર ચાલે છે. પ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એજ સાચો સંયમ છે, અપ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એ અશક્તિમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડતા લાવે છે.

વાયુયાનના આ અસાધારણ મોટા જલસામાં અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયું તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ચીવટ હતી. વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ થયો, હવાપર અંકુશ આવતાં અનેક પ્રજાજનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રજા એથી હતાશ ન થઈ ગઈ; એમણે આગળ પ્રગતિ ચાલુ રાખી અને હજી એમાં દીનપ્રતિદીન ધણો વધારો કરતાંજ જાય છે. આનંદમાં મગ્ન રહેનાર અને આનંદના પ્રસંગો ન ચૂકનાર એ પ્રજાના સંયમ અને નિયંત્રણ અસાધારણ જોવામાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત આનંદનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખીનજરૂરી ગંભીરતાનો સરલ ત્યાગ જોવામાં આવ્યો. આખા મંડળમાં ભવ્ય આનંદ અને ઉત્સવની રેલમછેલ ચારે તરફ દેખાતી હતી. એ પ્રજાના ક્યા ગુણો એને દુનિયાપર સર્વોપરી બનાવે છે તે આવે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. એ પ્રજાના લાક્ષણિક ગુણો સમજવા-વિચારવા જેવા છે.

સ્કોટલાંડ.

એડીન્બરોને માર્ગે.

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ બાકું ત્રણ રસ્તે સરખું છે. એડીન્બરો ૩૯૩ માઇલ થાય છે. તેની ૨૧ થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ ક્લાસ છે જ નહિ) ૪૯ શિલ્ડિંગ થાય છે એટલે માઇલે ૧૧૧ પેની થઇ એટલે હિંદુસ્થાન કરતાં અહીં બાકું વધારે છે. એલ. એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને એ રસ્તા છે: એક પ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. ત્યાંથી જઇએ તો તે રસ્તે બહુજ થોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે. ત્યાં જવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે. એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે. એ લાઇનને બીજો રસ્તો ઇંગ્લંડની વચ્ચેથી જાય છે. તેમાં માર્ગમાં ઇંગ્લીશ લેક્સ-ઇંગ્લંડનાં સરોવરો આવે છે. ત્રીજો રસ્તો એલ. એની. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસલ રસ્તે પૂર્વમાં થઇને આખા કોલસાની ખાણના મુલકમાં થઇને જાય છે. હું પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજો માર્ગે પાછો આવ્યો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેલ જેવી હોય છે. રસ્તે ઘણું ઓછું સ્ટેશને ઊભી રહે છે. થર્ડ ક્લાસમાં બેસવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા ઘણી રહે છે. આખી લાઇન કોરીડરની હોય છે અને ડાઇનીંગ કાર સાથે હોય છે એટલે પેસેન્જરોની આવ-જા થયા કરે છે. ગાડીમાં સામાન નાની સુટ કેસ કે ઓવર કેસ કે બેગ રહે, બીજા સામાન 'રજીસ્ટર' કરી દઇ ગાર્ડને સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. પાણી પેસાળની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસમાં હોય છે તેવી હોય છે પણ સાચું અને ટુવાલ વધારામાં હોય છે. દરેક ડયામાં ગરમીનાં સાધનો હોય છે પણ ઉન્હાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

રવિવારે સવારે (તા. ૪-૭-૨૬) અગીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમાં આગળ વધ્યો. ઉપડતી વખતે મારા એક સ્નેહીતે એડીન્બરો તાર કરવા માટે પૈસા આપી દીધા હતા. આખો રસ્તો ઘણો રળીઆમણો છે. રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે છાપા વેચનારા સ્ટેશને બહુ ઓછા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનીંગકારમાં ખાવાનું બધું મળી શકે છે. આપણે વેજીટેબલ ટુ ટોસ્ટ બટર લઈ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને બાવ ઓછો પડે છે. રીતસર ખાધને બેઠા હોઈએ તો તો પછી માત્ર આ બીસ્કીટ લેવાનીજ જરૂર પડે છે. રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગારેટવાળાની દુકાનો અને અન્નગૃહો (રેસ્ટોરાં)જ ખુલાં રહે છે. રવિવારે નાટકસિનેમા પણ બંધ હોય છે. વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે સોદા કર્યો હોય તો તે ગેર-કાયદાસર ગણાય છે.

‘તારનો ગોટાળો.’ હજી કોલસાની ખાણના મજૂરોની હડ-

તાળ ચાલે છે તેથી ગાડીઓ ઘણી ઓછી છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કોઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માણસે ગોટાળો કર્યો. તેણે તારઓથીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચ્યાડશે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે છા વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્નેહીને સ્ટેશને શોધ્યો પણ કાંઈ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે સ્ટેશને આવેલ નહિ.

ટેક્સીમાં સામાન મૂકી તેને મકાને ગયો. તે સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ દૂર બંદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે ત્યાં ગયો. તે ઘેર હતા એટલે સુભાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે દશ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળેલો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને રવિવાર અને મોડી રાત એટલે કાંઈ પત્તો લાગે નહિ. દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉન્હાળાને લઇને બધી હોટેલો ચીકાર હતી. પાછા આવી તેની લેન્ડલેડીની દીકરીને લઈ એક જગ્યા શોધી કાઢી. રાત્રે સાડા-બાર વાગ્યે ઠેકાણું પડ્યો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે ઉડી કુકનું ઠેકાણું શોધી કાઢ્યું અને તેની સહેલ-ગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલ-ગાહના ૧૭૫ શીર્લીંગ છે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એડીન્બરો મોટું બંદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ઘણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલેન્ડની રાજધાની છે. ત્યાં ડાકટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. કોઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે. ગ્લાસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દસ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે. એડીન્બરોમાં બહુ ચીજો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને ગ્લાસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયું. તેનું વર્ણન થોડા સ્થાને અનુક્રમ પ્રમાણે થશે.

મોટી સેરામેન્ક ગાડીમાં એડીન્બરો જોવા ઉપડયા. સાથે ઘણા અમેરિકન ટુરિસ્ટો-મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણવાજ આવ્યા હતા. મેં પણ એડીન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત વાંચી રાખી હતી. એડીન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

ટાવર ઓફ એડીન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિલ્લો ઘણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે. અંદર મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ઘણા હોલો છે. જૂનાં હથિયારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી બારણું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપટો થઈ હતી. એનો દિકરો ઈંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલેન્ડનો એક રાજ થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલેન્ડ ઈંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું.

ટાવરનો દરેક વિભાગ ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઇંગ્લાંડના જેટલો રસ ન પડે પણ સ્કોટલેન્ડ લોકો પણ અંગરેજ લોકોના જેટલા જ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણવાર માટેનો ખંડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોકી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઈ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સાફ દેખાય છે. અહીં દરેક ધરોને ઇંગ્લાંડની માફક ધુમાડાની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના ચુલા પણ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જેટલો ધુમાડો નથી થતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ બપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ઘડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માણસ તેમાં દાફ ગોળો ભરી રાખે છે, પણ બીજે દિવસે ફૂટે તો યંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ-દંત્યાઓ જોવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી બહુ રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કાર નાનપણથીજ નાંખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ધણા કુશળ માણસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ધણી વિગતો માલુમ પડે છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral સેંટ ગર્થ્સ કેથીડ્રલ આવે છે. એ દેવળ ધણું વિશાળ છે, જેકે સેંટપૌલ જેટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની અંદર હજારો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર પ્રાર્થના ખુરશી ઉપર બેસીને કરે છે. લગ્ન પણ અહીંજ થાય છે. વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જૂદા જૂદા માર્ગો હોય છે. દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાઇટને—સરદારોને—બેસવાની જગ્યા જગ્યા છે. અસલ રાજ ગાદીપર બેસે ત્યારે નાઇટો બાજુમાં બેસતા. એ નાઇટોને બેસવાની જગ્યા ધણી સુંદર છે. તેમના છોકરાઓ જે જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણ જોઇ. નાનો રૂમ ધણો ભવ્ય દેખાય છે. કેથીડ્રલમાં ભીંત સાથે કાચ ઉપર સ્કોટલાંડના નાના મોટા બનાવો બહુ સારા આકારમાં કોર્પા છે. એ કાચ આરપાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી શોભામાં ધણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનાસ્થાનની જગ્યા ધણી ધણી છે.

John Knox's house. જોન નોક્સનું ઘર.

જોન નોક્સનું રહેવાનું નાનું ઘર જોયું. એણે ઘણાં પુસ્તકો અને કવિતાઓ લખ્યાં છે. સર વોલ્ટર સ્કોટ પછી સ્કોટલાંડમાં એનો બીજો નંબર આવે છે. એના ઘરમાં એ ક્યાં બેસતો, ક્યાં લખતો—વિગેરે સ્થળો અને વસ્તુઓ જાળવી રાખ્યાં છે. એની બેસવાની ખુરશી પણ જાળવી રાખી છે. નાનું ઘર મજબૂત છે. એક વચ્ચેની એક ભીંત તો સાડાચાર ફીટ જડી છે.

મકીર્ણ સ્થાનો.

ત્યાંથી પાર્લામેન્ટ હાલ વાળું સ્થાન જોયું. બાજુમાં

રાખ્યોને હાટવાની બધા Abbey જોઇ. જો કે એ બીસ્માર હાલતમાં છે છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાથુમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ધણો બધો છે, સુંદર છે; જોમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્કોટલાંડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને બોલાવવામાં આવે છે. એ બગિચાને બહુ સંભાળથી લીલો રાખવામાં આવે છે. સ્કોટલાંડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ ભાવથી યાદ રાખે છે. લોર્ડ રોઝબરી સ્કોટલાંડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઇ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ શિર ઝુકાવે છે. વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઇ જાય છે.

આ સિવાય વોલ્ટરલ્પેસ, પોસ્ટ ઓફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં બધાં મકાનો આવે છે.

બપોરના ખાણા (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. રાષ્ટ્રીય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઇંગ્લાંડની ૭૮ ગેલેરી (૫. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારાં છે. કુરસદ હોય તો કલાકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ્ર જેવી ગેલેરી તો બીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો ધણી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરોષોને હટેલા છે. સર

વોલ્ટર સ્કેટની કબર અહીં છે. બીજા ધણા કવિઓ, મોટા માણસો અને ચિત્રકારોને અહીં સ્થાન મળેલ છે. એક ધણી સરસ વાત અહીં સાંભળી. એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે. એક મરીબ માણસનો નીમકહલાલ કુતરો તેના રોડગુજરી તથા જહી તેની કબર આસપાસ સાત વર્ષ રહ્યો, ઉદાસીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરવો કલાક ખાવા જમ આવે. સાત વર્ષે એ મરી ગયો. તેને ત્યાં દાટયો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનાવરના ચિત્ર સાથે એની નીમકહલાલીની સ્તુતિ કરી છે. આ કબરસ્થાન ધણું વિશાળ છે, અનેકનાં સ્મરણસ્તંભો તેમાં આવ્યાં છે.

પછી બસમાં બાર માઇલની મોટી સહેલ (બેય રાઇડ) કરી. એડીન્બરોની બહારની લીલીછમ ધરતી જોઇ. એ પ્રદેશ પેરિસના બુલવાર્ડ જેવો લાગે છે. બન્ને બાજુની વૃક્ષવૃક્ષમાંથી માડો પસાર થાય અને સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ આ દેશમાં અદ્ભુત લાગે છે.

ફેર્ય નદીનો જળરેા પુલ.

ફેર્ય નદી ઉપર એક મજબૂત પુલ બાંધ્યો છે. પાણીની સપાટિથી એની ઊંચાઈ ૨૦૦ ફીટથી વધારે છે. એ પુલની લંબાઈ દોઢ માઇલ છે. એ પુલ બાંધતાં ૨૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો કહેવાય છે. પાંચ હજાર માણસોએ સાત વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે એ બાંધાયો. એમાં પચાસ લાખ બોલ્ટ વપરાયાં છે અને પચાસ હજાર ટન લોહું વપરાયું છે. એ પુલ એટલો લાંબો અને મોટો છે કે એક બાજુ રંગવાનું કામ શરૂ કરે તે બીજી બાજુએ પહોંચે એટલામાં ત્રણ વર્ષ થઈ જાય છે અને પાછા આગલી બાજુએ રંગ શરૂ કરવો પડે છે. દુનિયાની એક નવાઇ જેવો આ પુલ મણાય છે.

ગમે તેવું લડાયક કે વેપારી બારકસ એની નીચેથી પસાર થઇ શકે એટલી તેની ઊંચાઈ છે. લડાઇના વખતમાં બહુ સંભાળથી એની ચોકી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાઇલના સુલેહનામાની રૂએ અંગરેજોને પોતાનાં બારકસો આ જગ્યાએજ સોંપ્યાં હતાં.

આ પુલનો ફૅટો પણ જોવા લાયક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે બે મોટી નિશાળો આવે છે. તે લાંડનની ઇટન અને હેરોની નિશાળો જેટલી વખણાય છે.

એડીન્બરોમાં ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાંના ડાક્ટરો વખણાય છે. આખું એડીન્બરો શહેર જોવા લાયક છે. નાની મુંબઈ જેવી ટ્રામગાડીઓ પુષ્કળ ચાલે છે. ટેક્સી પણ ઘણી મળે છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો લત્તા ધણો વખણાય છે અને તે સ્ટેશનની નજીક છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરલી સ્ટેશનથી જૂદે જૂદે રસ્તે લાંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે. એડીન્બરો દરિયાને કાંઠે આવેલું છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. લોકો ઉઘમી છે પણ લાંડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરાબર વચ્ચે બાગીચામાં સર વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણું બધું બાવલું મૂક્યું છે; એ સ્કોટ લોકો પોતાના દેશના અગ્ર લેખક અને કવિને કેવું માન આપે છે તેની જ્વલંત સાક્ષી આપી રહ્યું છે. કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મકાનો જોયાં પણ તેનું વર્ણન લખવું આવશ્યક નથી ધાર્યું.

સ્કોટલાંડમાં સર્વથી વધારે જોવા લાયક જગ્યા તે તેના સરોવરોનો પ્રદેશ છે. તે આવતી કાલે જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની સહેલમાઠ પૂરી કરી મારા ઉતારાના સ્થાને આવી નિદ્રાધીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

ભેડી ઝાંઝ ધી લેકની ભૂમિકા.

રોડ્ડીંગ ધૂનું ભ્રમણસ્થાન.

Scottish Lakes. સ્કોટલેન્ડનાં સરોવરો.

ઝેડીન્બરોના પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ સ્ટેશનેથી સવારે ૯-૨૫ માડી ઉપડી. આખી કુકની પાર્ટી સાથે હતી. આજની શી પા. ૧-૧૩ શી. ૮. પે. હતી. નીચેનું વર્ષુન વાંચ્યા પછી એ રકમ વ્યાજખી હતી એમ લાગશે. એમાં રેલવેની ટિકિટ, મોટરનું બાકું, ગાડીનું બાકું, સ્ટીમરનું બાકું તથા હોટેલનાં લગ્નના ખીલનો સમાવેશ થાય છે.

દોઢ કલાકે સ્ટરલીંગ Stirling નું સ્ટેશન આપ્યું. એ સ્ટરલીંગ શહેર અને તેનો કિલ્લો લડાઈના અદ્ભુત બનાવોથી ભરપૂર છે. કિલ્લો ધણો મોટો છે. તેની સામે ખીજી બાજુએ સ્ટરલીંગ સ્ટેશન આપ્યું છે તે સ્કોટલેન્ડની ચાવી ગણાય છે અને તે પણ ઘણું વિશાળ છે. અહીં આજની સહેલગાહનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો થયો. એક વિગ્રહસ્મારકસ્તંભ (Warrick Memorial) ૧૫૦ ફીટ ઊંચો છે, ધણો પુરાણો છે. સ્ટરલીંગ સ્ટેશને ઉતર્યા એટલે સ્ટેશનની સામે મોટી સારાખેન્ક-ઉપાડી મોટર માડીઓ ઊભી હતી. સાંથી અમે ટ્રોસાક્સ (Trossachs) ના મુલકમાં

આત્મા. આને આકાશ ધેરાયલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ધણુ અમેરિકનો તથા ઇંગ્લીશ્ચીઅન હતા. ધણુને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઈ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાતો કરી. સાત માઈલ પર એક મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું નામ લોક કેટ્રીન (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં ટ્રોસાકસ હોટેલ (Trossachs Hotel) આવી. એ જંગલમાં આવી રહેલી હતી. હોટેલનું મકાન ધણું વિશાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો સુધી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધું. લંચમાં જેને જે અનુકૂળ હોય તે તે લે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને માખણ મળે એટલે કોઈ જગ્યાએ વાંધા આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ જીવી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી જીંદગી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઈ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ સાનંદત્વ થાય છે. ટ્રોસેક્સ હોટેલમાં ખાણ લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાઇમ તો મુસાફરીમાં પણ એ લોકો બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉતાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

ટ્રોસેક્સ હોટેલમાંથી પાછા સારાખેન્ક ગાડીમાં બેઠા. એક માઈલ ગયા ત્યાં લોક કેટ્રીન આવ્યું. Lock શબ્દનો અર્થ સરોવર થાય છે. આ આખો વિભાગ સર વોલ્ટર સ્કોટના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય લેડી ઓફ ધી લેક (Lady of the Lake) માં વર્ણવેલો પ્રદેશ છે. એને કાઠિ આવી. ગાડીમાંથી ઉતરી સ્ટીમરમાં

બેઠા. સ્ટીમર તુરત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સામા નાકા યુધી સ્ટીમરમાં ગયા. સરોવર લગભગ આઠ માઇલ લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટીમર પર બેસવાની પૂરતી સગવડ છે. એમાં લેડી ઓફ ધી લેકમાં વર્ષુવેલા એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળા પર્વતો લીલાકુંગર અને વચ્ચે સ્ફટિક સરખું નીતરું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટીમરો આવતી દેખાય છે. બન્ને કીનારા વચ્ચેનું અંતર કોઈ સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઈ સ્થાને તેથી જમણું ત્રણગણું દેખાય છે. જમી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડ્રીગ ધૂ (Rodrigue Dhu) અને ફીટ્ઝ જેમ્સ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકરાતું વર્ષુન સર વોલ્ટર રકોટની સદર કવિતામાં છે. કુદરતનો આ રમ્ય દેખાવ અભ્યાસ-કાળને સારી રીતે યાદ કરાવે તેવો છે. આખી કુદરત હસતી દેખાય છે અને મન બહેલાવી નાંખે તેવું આ આનંદજનક સ્થાન છે એમ આખો વખત લાગતું હતું. સાથેના દૂર દૂરના મુસાફરોની મીઠાશ અને વાતો કરવાની અને સાંભળવાની શક્તિ બહુ આનંદપ્રદ લાગતી હતી. માથે સૂર્ય વાદળામાં હતો, નીચે પાણી અને બે બાજુ કુંગરની નાની નાની ટેકરીઓ. એનું વર્ષુન કોઈ કવિ બરાબર કરી શકે. સદર કાવ્યનો અભ્યાસકાળ યાદ આવે, તે વખતે બાંધેલી કલ્પિત ઘટનાઓ અવનવા રૂપે તરંગો આપ્યા કરે અને કલ્પના અને વસ્તુસ્થિતિમાં તફાવતો કેટલા છે તેની અંદર વાટાઘાટ ચાલે.

લગભગ એક કલાક સ્ટીમરમાં બેસી 'લેક ફેલીન' જોયું અને

લેડી ઝોફ ધિ લેકનાં સંસ્મરણે તાળાં કર્યાં. પછી સ્ટીમરમાંથી ઉતરી. ત્યાં ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ધણા મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય છે અને જમીનથી બાર ફીટ ઉંચે બેસવાનું હોય છે. ઉપર વીશ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાદર હોય છે. હાંકનાર “લીવરી” પહેરીને બેસે છે.

લોક એચરે Loch Achray ની બાજુમાં થઇને ગાડી ચાલી જાય છે. એક બાજુ સરોવર, વચ્ચે સડક અને બીજી બાજુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્ભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યની વચ્ચે થઇને ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences
that unrivalled mingling of purple crag, sil-
very-grey birch, oak coppice and green
herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

આમાં જરા પણ અતિશયોકિત નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતા હોઇએ તેવો આ દેખાવ છે. ઉપર નિરજ શાન્ત આકાશ, મંદ મંદ શીતલ વાયુ લહરીઓ અને ચોતરફની નીરવ શાંતિ બહુ હૃદયંગમ થાય તેવાં છે અને સૃષ્ટિની અનંતતા અને ભવ્યતાનું બાન કરાવે છે.

પાંચ માસ ચાર થોડાની ગાડીમાં ગયા પછી ઇન્વર્સ-
નેઇ હોટેલ (Invernaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક
કલાક જેટલો વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમાં
Rob Roy રોય રોયના અનેક પરાક્રમે ગવાય છે. હોટેલમાં
ચા લીધી. ચાના બે શીર્ષીંગ આપવા પડે છે, બાકી કોઇ પણ
ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર-બધાનાં ભાડાં કુક
ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે;
સ્કોટલેન્ડના સર્વથી મોટા લોક લોમોન્ડની એક બાજુના કાંઠાપર આવેલી
છે. એ સરોવરનું વર્ષન હવે આવશે. હોટેલમાં ચા સાથે
બીસ્કીટ વિગેરે જે લેવું હોય તે લઇ શકાય છે.

હોટેલની બાજુમાં મોટો પાણીનો ધોધ પડે છે. તે જોતાં
નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાફાલ્સ બરાબર માદ આવે તેમ છે. એ
ધોધ જોઇ થોડો વખત ફર્યા. સ્ટીમરનો ટાઇમ બપોરના ૪-૪૫ નો
હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને લોક લોમોન્ડ
(Loch Lomond) માં ઘખલ થયા. સ્કોટલેન્ડનું આ સર્વથી
મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ઘણી સુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમાં
ચાંચ્યા. દેખાવ અત્યંત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને
માથે વાઢળાં આવી રહ્યાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ
વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર
જોયાં. નેત્રનું સુખ મળ્યું. સ્કોટલેન્ડના સર્વ સરોવરોનો આ
epitome કહેવાય છે. બધા સરોવરે ન જઇ શકે તે આ
એક સરોવર જુએ તો તેને સર્વ જરૂરી બાજતો સમજાઈ જાય
છે. એમાં વચ્ચે ઘણા ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીલોતરી
અને ઝાડો ઉગેલાં હોય છે અને સુષ્ટિસાંદર્ભ એના પૂર બહારમાં

પૂજવા જમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્ટીટઅર-લાંડમાં આથી પણ વધારે સારાં સરોવરો છે એટલે તે જોવા જવાનું છે તે વાતનું સ્મરણ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેન્જરો ચઢે ઉતરે છે; એવાં છ સ્ટેશનો આવ્યાં. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી સગવડ હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લંડન (અપીલ માટે) દોડવાનું હતું એટલે ખોટી થઈ શકવાનો સવાલ જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર રસ્તો દેખાય છે તે પર ગાડી તથા મોટર ચાલે છે. તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેલવે ચાલે છે. કોઈને એમ ફરીને આનંદ મેળવવો હોય તો તે રીતે મેળવે છે. સ્ટીમર પર ચઢવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે બસ અને ટ્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. ખોટી ધમાધમ અહીં કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. સ્ટીમરમાં લગભગ અગીઆર માઈલ દૂર્યા અને કુદરતનું અવલોકન કર્યું. બેલ્લોચ (Balloch) કરીને સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાંજના છ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી ગ્લાસગો Glasgow આવ્યા. ગ્લાસગોમાં દસ લાખની વસ્તી છે. સ્કોટલાંડનું પાટનગર તો એડિન્બરો છે, પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો છે. તેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયા. લોકો અનેક પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ ઊંચા હીંચકા અને રમતગમતનાં સાધનો પરથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને જતાં દસ

મીનિટ થાય છે. તેમાં શહેરનો મોટો રસ્તો આવી જાય છે. એટલે ધ્વાસગોમાં જોવા જેવું સ્થાન આવી ગયું. સ્ટેશન પર ૪૦ મીનિટ ખોટી થવાનું હતું. તેમાં હોટેલ અને શહેર ઉપર ઉપરથી જોઈ લીધું.

ટ્રેનમાં ખેસી રાત્રે સાડા નવ વાગે એડીન્બરો આવ્યો. રસ્તામાં મુસાફરોએ અનેક વાત હિંદુસ્થાન સંબંધી જાણી. તેમની પાસેથી અમેરિકા તથા ઇંગ્લિશની ઘણી વાતો સાંભળી. ખાસ કરીને એક ડોક્ટર હતા તેણે હિંદીવાનો અમેરિકામાં ડોક્ટરી લાઈનનો અભ્યાસ કરવા આવે એમ ઇચ્છા બતાવી. હિંદુસ્તાનની હવાના વ્યાધિઓ (tropical diseases) નો અભ્યાસ અમેરિકામાં જ થઈ શકે તેમ છે એમ તેનો મત હતો. ખીજા અનેક વાતો થઈ. હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનું શું સ્થાન છે તે સંબંધી તેની સાથે ચર્ચા વાર્તા કરી આખો દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યો.

ખીજો દિવસે ખાણોવાળા જીલ્લાઓમાંથી પસાર થઈ એલ એન ઈ આર લાઈનમાં લંડન આવ્યો.

રસ્તે કાંઈ ખાસ નોંધવા લાયક હતું નહિ. મારે હાઇલેન્ડ અને બે શહેરો જોવા જવાનો વિચાર હતો અને પાછા ફરતાં, ઇંગ્લીશ સરોવરો અને લીવરપુલ તથા માન્ચેસ્ટર જવું હતું. પણ અપીલ બોર્ડ પર આવી ગયાનો તાર આવવાથી તુરત લંડન જવાનું થયું.

લંડન-પ્રશ્નો.

લંડનમાં કેટલુંક ખાસ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટ:—

હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઇડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેંબર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેંબરો ધણા અને ખેસવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેંબરને અમુક દિવસ માટે બે પાસ મળે છે. પાસ લઈને જઈએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં—હરોળમાં—થોડો વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાજુની ગેલેરીમાં થઈ ઉપર ચઢવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં ઊભા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં રાખેલ રજીસ્ટરમાં સહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે *demonstrations by visitors are prohibited* પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો—ચેનચાળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરારી સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ થયો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આમળ વધતા જઈએ. સહી કર્યા પછી લાંબી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુંદર બાંકડાઓ ઉપર ચામડાની ગાદી ધણી સારી મઢેલી હોય છે. ઉપર બેસી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની

ધણી મળ આવે છે. સ્પીકર-ચેરમેન વચ્ચે બેસે છે. તેની જમણી બાજુ આમની સભામાં જે પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે બેસે છે. તેની પછવાડે લગભગ દશ હારો ચઢતી ઉતરતી હોય છે. તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો બેસે છે. ડાબી બાજુ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. બોલનાર સ્પીકરની બાજુએ અગાડી આવી બોલે છે અને તેની સામે ટેબલ પર ડેસ્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, બુકો 'રેકર્ડ્સ' માટેનાં હોય છે તે મૂકે છે. પછવાડેની હારમાં મેંબરો બેસે છે. મિનિસ્ટરો પૈકી જે લોર્ડસમાં હોય તેને બેસવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે. ઉપર માનવંતા પરાયણી, ઉમરાવોની, છાપાના અખરખત્રીઓની અને ઉમરાવજાદીઓની ગેલેરીઓ જૂદી હોય છે. એ સર્વ ધણું જોવા જેવું છે.

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જોવી જગ્યા છે. ઓછી જગ્યામાં ધણી સગવડ કરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે. જ્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં હોય ત્યારે જ સભાગૃહ ચીકાર હોય છે, બાકી તો સભ્યો છૂટા છૂટા બેસે છે. કોઈ ઉદ્વેગ પણ હોય છે. મેં સર ચાક્લીન મેંબરેનને બોલતાં સાંભળ્યા. એ બહુ સારી રીતે બોલે છે, અચ્છો વક્તા છે.

નેશનલ લિબરલ ક્લબ.

આ ક્લબમાં આફ્રિકાવાળા મી. પોલોક સોલીસીટરના આ-મંત્રણથી લંચ લેવા ગયો હતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ક્લબનું મકાન બાંધ્યું છે. એને ત્રણ માળ છે. મોટા હોલો છે તેમાં બાષણો થાય અને જમણવાર થાય. ધૂત્રપાન કરવાનો ખંડ તમા દીવાનખાનું પણ અત્રે છે. સ્ત્રીઓનો સ્મોક રૂમ જૂદો છે. એક ધણી સારી લાઇબ્રેરી પણ છે. આ ક્લબના ૭૦૦૦ હજાર સભ્યો છે.

એ સેનકલર મકાન ફક્ત સ્કવેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીપરલ પક્ષના બે મહાન નેતાઓ લોર્ડ બેરોન્ડ અને લોર્ડ આર્સ્કોટ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુબેશ ચાલી રહી છે તેમાં લીપરલોની આ મોટામાં મોટી કલ્પ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોર્ડ બેરોન્ડમાં જેવું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે, ધમાલ કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અલભ્ય છે. આ કલ્પનું આખું મકાન જોવા જેવું છે. કોઈ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું ફાવે છે. કલ્પનું મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ સારાં અને સમજવા યોગ્ય છે.

ત્રિવિ કાઉન્સિલ.

જુડિશિયલ કમિટી. હિંદુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા, અને બ્રિટન સંસ્થાનો અને ડોમીનીઅન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની તેમજ ફોજદારી અદાલત આ છે. એમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડસના-અમીર-સભાના જે મેંબરો જુડિશિયલ કમિટીમાં નિમાય તે બેસે છે. ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલેન્ડની અપીલો હાઉસ ઓફ લોર્ડસ સાંભળે છે તેમાં પણ આ જુડિશિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જળવનારા ગણાય છે અને તેઓને હુકમ રાજને ભલામણરૂપે હોય છે અને તે રાજ્યે કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જુડિશિયલ કમિટીનું સ્થાન બહાદુર હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેંટ્રલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેંટ્રલ હોલ ધણે વિશાળ છે. અંદરના ભાગમાં ગ્રુથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાઠ વર્ષથી ઓછી વયનો કોઈ ન્યુ. કમિટીમાં આવતો નથી. બોર્ડ હોલને કે બોર્ડ શીફ્ટિંગર કે બોર્ડ ડરહોંગને જોયા હોય.

તો ન્યાયમૂર્તિજ લાગે. બોર્ડના રૂમમાં ઘણું ખર્ચ હીન્દની અપીલો લેવાય છે. બારની સામે-ઢોરાની સામે-બારીસ્ટર બિમા રહી બોલે છે, તેને ચોપડી વિગેરે મૂકવા નાનું ટેબલ તેની સામે હોય છે. સાંમળવાની મળ બહુ આવે છે. બન્ને પક્ષના સોલિસિટરોને બેસવા બાંકડા હોય છે. બાકીના ઓત્તા માટે વિષ્કંભની બહાર બાંકડા હોય છે.

બારિસ્ટરો વીગ (બાલની ઝુલતી બોયલા જેવી ટોપી) પહેરે છે એટલે ઘણા ગંભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ હોલ બહુ મજબો લાગે છે. બોર્ડ રૂમ નાનો છે. બારિસ્ટરોને માટે જૂદો રૂમ હોય છે. જજો આવીને બેસી જાય પછી બારિસ્ટરોને બોલાવે છે. તેઓ બહારથી આવે છે. રજીસ્ટ્રારની ઓફીસ નીચે છે.

જે સોલિસિટરો પ્રીવી કાઉન્સિલનુંજ કામ કરનારા હોય છે તેમની ઓફિસો ઘણી નાની હોય છે. ફક્ત એક બે ટાઇપીસ્ટ અને બે ત્રણ કારકુનથી ચલાવે છે. બાકી સ્થાનિક કામ કરનાર સોલિસિટરોની ઓફિસો ઘણી મોટી હોય છે અને ત્યાં ધમાલ પણ જમરી હોય છે.

સેવન ઓક્સ.

ડૉ. થોમસને ઘેર જમવાનું મને નિમંત્રણ હતું. તે 'સેવન ઓક્સ' નામના સ્ટેશનથી ૭ મિનિટને રસ્તે રહે છે. એ સ્ટેશન લંડનથી લગભગ ૨૬ માઇલ દૂર છે. ચેરિંગક્રોસ સ્ટેશનથી જવાય છે. ફાસ્ટ ટ્રેન ચાલોશ મિનિટમાં લઈ જાય છે. જમવા બેસવામાં ગૃહસ્થામિની hostesses ને મુખ્ય સ્થાન હોય છે. તેની સામે host ગૃહસ્થામી બેસે છે. વચ્ચેની ગાળુમાં મેમાનને બેસાડે છે. તેમાં

પણુ પણુ ખરૂં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરોણાને ગૃહસ્વામિનીની જમણી બાજુએ સ્થાન આપે છે. ખાતાં ખાતાં વાતો કરતાં આવડવીજ જોઈએ. ગૃહસ્વામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જમવા આવનારે પણુ ફક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણુ નવી નવી વાતો ઉપાડવી જોઈએ એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ડૉ. થોમસને ત્યાં મારા ઉપરાંત એક બીજા પરોણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ખાતાં ખાતાં કંઈક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી સુંદર લાયબ્રેરી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (ફાયર પ્લેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (ફ્યુરીઓઝ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ઘણું ખરૂં અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે: નાનો તાજમહાલ મોકલીએ તો ગાંડા થઈ જાય. ઈંટોણી, મોતીની રચના, ગલ્લેયા, ચાકળા અને એવી કોઈ પણુ કળાવાળી ચીજ તેઓ સંગ્રહી રાખે છે અને કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે બહુ રસથી બતાવે છે. અંગરેજો સાથે સંબંધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમાં આવે છે.

વિધારસિક ડૉ. થોમસ ઈંટીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ઘરમાં ઘણી સ્વચ્છતા અને સાદાઈથી રહે છે અને સરળ જીવન ગુજારે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિધારસના કોડ પૂરે તેવા છે.

લંડનનાં નાટકો.

લંડનનાં નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં જોયું તે તેમની કળા છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાદ બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે. નીચ શૃંગાર કે અસભ્ય રચિને તે

જરા પણ મમક આપતો નથી અને પોતાની કળાનો ખાસ શોખીન હોય છે. એમાં નાટકોમાં Musical Comedy મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એનાં લગભગ ત્રીશ થીએટરો છે. એમાં વસ્તુ-સંકલના કરતાં શબ્દચત્વરનો ખેલ, અને નાચ તથા ગાયનની વિશિષ્ટતા વધારે હોય છે. એના પ્રત્યેક નાચ મુખ્ય કરે તેવા હોય છે અને સાથે સંજીતની લય તો અદ્ભુત હોય છે. એક્ટરને પ્રશંસાની તાળીઓ મળે ત્યારે ફક્ત આવીને નમન કરીને ચાલ્યો જાય. વધારે તાળીઓ મળે તો બીજીવાર આવે પણ એકની એક ચીજ ફરીવાર ગાતો નથી.

સીનેમાને અહીં પીકચર્સ કહે છે. તેમાં વચ્ચે નાચ, નૃત્ય તથા બીજા સીનો પણ આવે છે. સીનેમા બપોરે ૧ વાગ્યાથી શરૂ થાય છે તે રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહે છે. અંદર આવ્યા પછી ગમે તેટલો વખત બેસો તેમાં વધે નહિ. પ્રોગ્રામ ૨૫ કલાકનું હોય છે. સીનેમાની શીલ્પો બહુ સારી હોય છે. દરેક નાટકશાળામાં ખાવા પીવાની અને કુદરતી હાજતની પૂરતી સગવડ હોય છે.

નાટકોમાં છ પેની ખરચીએ તો પ્રોગ્રામ મળે છે. પણ તે નકામા હોય છે. ગાયનની યુક કે નાટકનો ટુંક સાર મળતા નથી. નાટકમાં સીન સીનેરીવાળા નાટકો હોય તેમાં મળા પછી આવે છે. કેટલાંક સાદાં પણ હોય છે. ફેરીલેન થીએટર એવું મોટું છે કે એક પાઠ ચાલતો હોય ત્યાં બાજુમાં બીજો સીન ગોઠવાઈ જાય અને એક પડકો પડતાં બીજો હથકાય ત્યાં તદ્દન નવોજ સીન હોય. તે નીચે વીજળાથી ચમક ફેરવી નવો સીન રજૂ કરે છે. કેટલાંક નાટકો સેંકડો સતો સુધી એક સરખા ચાલે છે. બપોરે ૨-૧૫

થી ૭ વાગ્યા સુધી 'મેટીની' હોય છે. તેમાં જઈએ તો પથુ રાત જેવુંજ લાગે છે.

કીનોટાફ (Cenotaph).

હોમ ઓફિસની બરાબર સામે, પ્રિવિ કાઉન્સિલની પછવાડે, વેસ્ટમીન્સ્ટરની નજીક વીરપૂજનનું આ ઉત્તમ દૃશ્ય છે. આખા રસ્તાની બરાબર વચ્ચે એક તદ્દન સાદો સ્મરણસ્તંભ કર્યો છે, મથાળે કેશીન (Sarcophagus) નો આકાર છે અને છેલ્લા મહાન વિઝહના અજ્ઞપયા સિપાઈ (Unknown Soldier) ની એ યાદગીરિ છે. એના ઉપર દરરોજ સેંકડો પુષ્પહાર અને ગજરા ચઢે છે અને ગમે તે માણસ ગાડીમાં, મોટરમાં કે ચાલતાં એ રસ્તે નીકળે તે ત્યાં પોતાની હેટ (ટાપી) ઉતારી, નમન કરી આગળ વધે છે. લડવા જતા ત્યારે માન મળતું, મરી ગયા તેને મળ્યા કરે છે. આ વીરપૂજન ધણી ધડો લેવા લાયક છે. એ મહા વિઝહના સ્મરણસ્તંભનું સ્થાન પસંદ કરવામાં ધણું ડહાપણ વાપર્યું છે. એ બહુ સુંદર અને જાણીતી જગ્યા છે. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૨૦ ને રોજ એને પંચમ જ્યોર્જ ખુલ્લું મૂકેલ છે. આ કીનોટાફ જોતાં દેશ કંઈ દિશા તરફ દોરવાય છે એનો કેટલોક ખ્યાલ આવે છે.

લંડન સંજ્ઞાથી સામાન્ય.

અનેક બનાવોથી બરપૂર, અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયલા અને મોટી ધમાલવાળા લંડન શહેરનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવા માટે નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

લંડનને જોવા માટે ઓમ્નીબસને માથે બેસવાથી બહુ આનંદ આવે તેમ છે. ઓમ્નીબસમાં બેસી લંડનની વિશાળતા જરૂર જોવી.

ઉતાવળથી એક છેડેથી બીજે છેડે અમુક સ્થાનેજ જવું હોય તો અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ઝોઢો સમય લાગશે, પણ તેમાં લંડન જેવાશે નહિ. ધણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો ઝોગ્નીયસ ખૂબ ટાઈમ લે છે; પણ અંડરગ્રાઉન્ડમાં ધારેલ વખતે પહોંચાય છે.

લંડનમાં ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકાડીલી, ટ્રફાલ્ગર સ્ક્વર, સ્ટ્રાન્ડ, વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોબર્ન-એટલા લતા એકવાર જોઈ લેવા, બનતા સુધી કશા ઉદ્દેશ વગર આ લતાઓ ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને વ્યાપારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે અને લંડનની મહત્તા, વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો આછો પણ પાકો ખ્યાલ આવશે.

લંડન જેવા માટે ઝોઢામાં ઝોઢા દશ દિવસ તો જરૂર રાખવા અને ક્યાં જવું છે અને કેટલું જોવું છે તેનો પ્રથમથી નિર્ણય કરી રાખવો. સારી ગાંધડ બુક લંડન જેવા માટે જરૂર પાસે રાખવી, લંડનનો નકશો જરૂર પાસે રાખવો અને બસના તથા અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે તે જરૂર રાખી લેવા, એટલે ક્યાંથી ક્યાં જવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. લંડનમાં બૂલા પડ્યા હોઈએ તો પોલિસને પૂછવું. તે તુરત તમને કહેશે કે-એ ગલ્લીઓ મૂકી જમણે રસ્તે જઈ ચાર ગલ્લી મૂકી ડાબે જવું-પછી વિગેરે વિગેરે. આટલી લાંબી વાત માફ ન રહે, તો પ્રથમ કહે તે માફ રાખી લેવી, પછી બીજા પોલિસને પૂછવું. લંડનની પોલિસ ધણી ચાલાક અને અત્યંત સખ્ય છે અને અગત્યના માણસને પૂરતી મદદ કરે છે. વાહનોનો અસાધારણ મોટો વ્યવહાર અંકુશમાં રાખી જે યુક્તિથી તે ચલાવે છે તે ખરેખર જેવા લાયક છે.

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામાં છે. બપોરનું લંચ લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવું મુશ્કેલ છે. સારા લાયનના ટ્રે એ. ખી. સી. ના રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેવું.

લંડનથી એકાદ શનિવારે કે રવિવારે, બ્રાઈટન જોવા બંદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોય એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાળે છે તે જરૂર અભ્યાસ કરીને જોવા લાયક છે. આઈલિ એક વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરનાં સ્થાનો ધણાં જોવા અને રહેવા લાયક છે. એની ગાઈડ બુકો વિના મૂલ્યે થોમસ કુકને ત્યાં મળે છે. આ સર્વ ઉન્હાળાનાં સ્થળો છે; શિયાળામાં ત્યાં જવું આકર્ષક છે અને ત્યાં લોકોની હાજરી અને ખીજાં આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતાં નથી. શિયાળામાં લોકો ફ્રાન્સના રીવીયેરાના વિભાગમાં અથવા ઇટાલીઅન રીવીયેરામાં જાય છે. ફ્રાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડોવીલ વિગેરે ઉન્હાળાનાં સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જોવા લાયક છે.

લંડનની ગાઈડ બુકો ધણી આવે છે. થોમસ કુકની એછી કિંમતની સારી છે. સંપૂર્ણ વિગતવાળી ગાઈડ બુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિલીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમાં નાની સ્ટીમરમાં ફરવા જવા જોવું છે. એમાં ઓનીય સુધી અથવા ચેત્સી સુધી જવામાં એક જૂઠ્ઠાજ પ્રકારના જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો ખીજા બાબુનો દેખાવ સ્ટીમરમાંથીજ જોઈ શકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેંકડો બગિચાઓ છે. આ બગિચા-ઓમાંના સેંટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, બેટરસી પાર્ક અને વીક્ટોરીઆ પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે.

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશાળોની પછવાડે લાંબો ઇતિહાસ છે. ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ ઇચ્છવા જોગ છે કે નહિ એ સવાલ બાળુ ઉપર રાખી ત્યાં કેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બ્રીગ્હામ પેલેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડસર કેસલ પણ એકવાર જોઈ આવવો. ત્યાંથી ઇટનની કેલેજ નદીની સામી બાજુએજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનું વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાનાં છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાયેલો છે. ત્યાં એક વખત હું કુકની સહેલગાહમાં ગયો હતો. તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કંગાળ દશામાં છે તે દેખાય છે. આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે. નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે. માથે પાણી અને નીચે ઊંડાઈએ મોટર જાય-એ કંપના પણ ભવ્ય છે.

લંડન આંખો ખુલી રાખીને જોવા જેવું છે. આપણે અંગ્રેજી ભાષા સમજીએ એટલે પ્રકૃતિનો અભ્યાસ અને અવલોકન

આપણે ઈંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજી જગ્યાએ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાષાના અભણપણથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો સારો વિભાગ લંડન અને ઈંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીનો જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ માફ માનવું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી સદર ઠારણે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલ્સે-ડોવર (Calais-Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઇલ થાય છે. લંડન જવાનો એ ટુંકામાં ટુંકો અને મોંઘામાં મોંઘો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઇલની ચેનલ ઓળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭-૭-૨૬ ને રોજ છોડ્યું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલો-ફોલ્કસ્ટન (Boulogne-folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોથી પેરિસ ૧૫૮ માઇલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો પણ સારો છે. કેલ્સેડોવરને માર્ગે ચેનલ ઓળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને સ્ટીમર વધારે સારી મળી હતી. લંડનના વીક્ટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોલ્કસ્ટન જોઈ રહે છે અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી બુલો આવીએ. ત્યાંથી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ જોઈ રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં બરાબર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (૫. ૮૭ થી ચાલુ).

પેરિસમાં અગાઉ કેટલુંક જોયું હતું. આ વખતે કેટલુંક નવું જોયું તે લખી નાખું છું.

વરસાદલ. Versailles. એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટા રાજમહેલ છે, જે અનેક ઓરડાવાળો છે અને ચિત્રકામોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો પુવારા અને બાગની છે. ઉન્હાળામાં દર માસના ત્રીજા રવિવારે પુવારા ઉડે છે અને બીજા દિવસોએ ઉડવાના હોય તેની જાહેરાત થાય છે. એ પુવારાના રંગબેરંગી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. પુવારાને એવી સુંદર રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એનાં ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરુષો શું શું કરી શકે તેનો આ જીવતો પુરાવો છે. એ પુવારા જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. પુવારા મોટી સંખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અનેરા પ્રકારની જ હોય છે. બાગ પણ ઘણો સુખદ હોય એનાં પ્રત્યેક ઝાડ અને ઝાંઝરીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોતાં તમિ થાય નહિ. ત્યાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો ફરતાં હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતાં હોય છે. એની સુખદ યોજના, બાગુની સુંદર નદી, પડખે સુંદર સરોવર અને એક બાગુ ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન પુવારા અને વચ્ચે વચ્ચે લીસોતરી જોતાં અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ધટના છે. પુવારાની યોજના કરતાં કેટલું પાણી વપરાશે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાણી પણ મજાતરી

પૂર્વક આશુ ઝય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે. આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાંત અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમાં દેવગતિનું ભાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વરસાઈલનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર ભવ્ય છે અને અનેક ઐતિહાસિક બનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની 'ગેલેરીઆ ડે ગ્લાસીઝ' છે. એનું કદ ૨૪૦'x૩૫' ફીટ છે અને ઊંચાઈ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીલિયમ ઑફ પ્રુશીઆને 'શહેનશાહ' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિગ્રહને અંતે એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'વરસાઈલનું તહનામું' (Treaty of Versailles) તૈયાર થયું તે પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. વરસાઈલથી પાછા વળતાં સાં ક્લુ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમાં સેવ્રમાં ચીનીકામ જેવા જેવું છે. વરસાઈલ માટે કેંપબેલનું પુસ્તક 'વરસાઈલ એન્ડ ઓલ એપાઉટ ઇટ' જોઈ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર 'વરસેલ્સ' કરીએ છીએ તે સાચો નથી. નોટ્રેડમનું દેવળ.

આ મોટું દેવળ ધણું ભવ્ય છે. એમાં રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે. (જુઓ પૃ. ૮૦). અમે બપોરે ગયા ત્યારે સંગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી. એની શાંતિ અને દેવસ્થાનનું ગાંભીર્ય જોઈએ તો કંપના થાકી જાય. હજારો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, ઊભા થવાનું હોય ત્યારે બધા ઊભા થાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કેથલીક મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખુબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિત્ર (ઓરગન) ના શાંત સૂર જડ હૃદયને પથ્થુ ડોલાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે સમજાવે તેવા હોય છે, અસ્ખ-લિત વૃત્તિને પોષણ આપે તેવા હોય છે. એનાં બજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાફરતી બોલે છે અને પછવાડે ઓરગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉછળે છે. બહુ વિચારવા જેવો-અનુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસંગ જોયો. આપણી ધર્માલ એકાગ્રતા થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. મંદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમાં 'શીમ'માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થયા કરે છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની બબ્બતા હૃદયગમ થાય તેવી હોય છે. કીમિટોરીયમ.

પેરિસનું સ્મશાન લગભગ નવ માઈલ દૂર છે. એક સંબંધીના મરણને અંગે ત્યાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ધણું ગંભીર છે. ત્યાં અંદર હાથલ ચતાં કુટુંબવાર છાટવાની સેંકડો જગ્યાઓ છે; તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલાં હોય છે. એ જગ્યાના હજારો ફાંક આપેલા હોય છે. એની અંદર થઈને મોટર પસાર થઈ. સર્વથી અમાઉ મરનારના શબને લઈ જનાર મોટર ચાલે અને પછવાડે બીજા સંબંધીઓની મોટર ચાલે. એની બન્ને બાજુએ સેંકડો કૌટુંબિક

કચ્છ અને સ્મરણસ્તંભો હોય છે. ઉપર નાની દરીઓ અને અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી બિભા રહે છે. મોટર-માંથી કોશીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઇ જાય છે. એ સર્વ બાબતોની શી પ્રથમથીજ આપેલ હોય છે. અંદર લઇ જઇ કોશીન ઉઘાડી મરનારના ધરના ચાર માથુસને અંદર બોલાવે છે અને શબને ઓળખાવી રજા મેળવે છે. પછી એક બઠ્ઠી પર તેને મૂકે છે. ૪૫ મીનિટમાં તદ્દન રાખ થઇ જાય છે. જેસથી શબને કોશીન સાથે બાળી નાંખે છે.

દરમ્યાન સર્વ સંબંધીઓ બહાર બેસે છે. તેમની નજરે જેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ. બહાર બાંકડા સ્કૂલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. ગંબીર શાંતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે. પોણા કલાકે અંદર બે સગાને બોલાવી અવશેષ હડ્ડીઓ આપે છે. સામે યાદગીરીના ગોખમાં તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે. વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે શી ભે છે. ગોખની લંબાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઇ જવાથી માંડી ઠેઠ સુધીનો ખર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફાંક થાય છે. આ ક્રિયાની ગંબીરતાનો પાર નથી. સર્વ હિંદુસ્થાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા સુધી જરૂર આવે છે અને પરદેશમાં કેટલો બ્રાતૃભાવ રહે છે તે બતાવે છે. શોકનો દેખાવ ગંબીરતાથી બરપૂર હોય છે. રડવા કુટવાની તો વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી જીંદગીમાં ન બૂલાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ઘરમાં રાખે છે. રજા મળે અને વારો આવે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર થાય છે.

અમિ સરકારની સર્વ સગવડો પેરિસમાં છે. અગવડ માત્ર એકજ છે કે એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે.

૨મ્મ મુસાફરીની ગોઠવણ.

અહીંથી અમે થોમસકુક મારફતે દશ દિવસની સ્વીટઝર-લાંડની દુર ગોઠવી. હોટેલ અને રેલવેની ટીકિટો કુકવાળા આપે છે. ફાન્કના ભાવ બહુ અનુકૂળ હતા: અમને એક પાઉન્ડના ૨૨૪ નો ભાવ મળ્યો અને મીલાન સુધીની મુસાફરી મુકરર કરી સર્વ ટીકિટો અને કુપનો અમે લઈ લીધાં.

સ્વીટઝરલાંડને માર્ગ.

સવારે આઠ વાગે (તા. ૨૨-૭-૨૬) માર ૬' લીયો સ્ટેશ-શનેથી હું અને મારા મિત્ર શ્રીયુત નંદલાલ મા. અમરશી ટ્રેનમાં બેઠા. આ ગાડી જીનેવ (Geneva-સ્વીટઝરલાંડ)ની હતી અને એ કુદરતનાં સૌંદર્યથી ભરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ધણી વખ-તની મુરાદ આજે બર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ થતો હતો. ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી ધણી રીતે અનુકૂળ પડે છે. ઈંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલો અને ત્રીજો એમ વર્ગ નથી પણ હિંદુસ્થાનની માફક ત્રણે વર્ગ છે. ગાડીઓ ધણી સારી અને રેસ્ટોરાંકાર સાથે હોય એટલે ખાવા પીવાની પણ સગવડ પૂરતી હોય છે. ફ્રાન્સનાં લગભગ દરેક રેલ્વેન, સૌંદર્યથી ભરપૂર હોય છે. એક તો લીક્ષેતરીવાળો પ્રદેશ અને વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલો એટલે દરેક સ્થાને વૃક્ષ, વેલી, વનખટા, અને કાપેલા ચાસો આંખને ઠંડક આપે છે. આજે તદ્દન ઉષ્ણ હતો એટલે શાંતિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ વધ્યા. ફ્રાન્સના લીક્ષેતરીવાળા, મખમલ પાથરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઓળંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મજા આવે છે. તેઓ અંગરેજની જેમ ચૂપ બેસી રહેનારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોં રેલવે છે. સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાજ્યની હદ મૂકી બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ઘણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમ-ગામમાં જેવા સંસ્કાર અગાઉ થતા હતા તેનાથી પણ વધારે અડચણો અહીં થાય છે. ફ્રાન્સનું છેલ્લું સરહદનું સ્ટેશન ‘બેલગાર્ડ’ Bellgarde આવ્યું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક દૂર કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઈ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીકકો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુઓ, પણ ફ્રાન્સવાળા તો માત્ર એટલુંજ જુઓ છે કે કાંઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી મુદાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માઇલની આ પ્રમાણે હલામણુ કરવાની અને પાછા ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન ગોઠવાવવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ સાંજે છ વાગે આવે છે. ટ્રેનમાં રેસ્ટોરાંદારમાં બધું ખાવાનું મળે. આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એમ કોઈ અંગરેજ જાણનાર મારફત જણાવીએ એટલે પૂરતાં ફળ, શાકભાજી, પાંઉ, બ્રેડ, તથા મરકો મળે. આ પ્રદેશમાં આ કરતાં કોરીનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની જરા પણ અમલડ પડતી નથી.

સ્વીટઝરલેન્ડ.

બેલગાર્ડનું સ્ટેશન છોડ્યું એટલે સ્વીટઝરલેન્ડનો રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા ડુંગરો, નદી, નાળાં અને કુદરતની વિવિધ રમ્યતાની એકદમ શરૂઆત થઈ ગઈ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એકદમ લીલો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય, બાજુમાં ધોધમાર નદી જોસથી વહ્યા કરે અને માથેલો સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીલો ડુંગર દેખાયાં કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhône) નદી હતી અને તે બહુ જોસથી વહેતી હતી, કારણકે જાણે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પણ તેનાં શીણ દેખાતાં હતાં. એ નદી એક મોટા લેમન નામના સરોવરમાંથી નીકળે છે તે જોનેવ સુધી ચાલે છે. તેનું આગળ વર્ણન આવશે. એ નદીમાં એક જગ્યાએ બંધ બાંધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ ચાલતી ગાડીએ જોવામાં આવ્યું.

લગભગ એક કલાક સુધી નદીને કાંઠે લીલોતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે બે ધણી મોટી ટનેલ (બુગડાઓ) આવી અને આખરે લગભગ જા વાગે રાત્રે જોનેવ (Geneva) આવી પહોંચ્યા. જોનેવ એ સ્વીટઝરલેન્ડનું ફ્રાન્સની બાજુનું મુખ છે અને અહીં લીગ ઓફ નેશન્સ બેસે છે તે વાંચ્યું હતું તેથી આ પ્રદેશમાં ધણે આનંદ પડશે એમ પ્રથમથીજ ધાર્યું.

જીનેવ (Geneva).

કુકનો માણસ સ્ટેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટઝર-લાંડની કસ્ટમ્સ (જકાત) આવી. બધા ઉતારોનો સામાન જોવાનો તેને હક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોધને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હાંદવાસીને કદિ સામાન ઉઘાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માણસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિશાનો કરાવ્યાં. ગાડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માણસે લીધો અને અમે ગાડીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ધણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, દશેક કોલર અને ટાઇ અને હળમત તથા દાતણનો સામાન અને બે ઓવરકોટ અને પાઇનમા સુટ બે હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને વાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડમેગ બસ થઈ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં ટુવાલ, બેડોંગ, ખાવાનું કે કુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતું નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોધએ ત્યારે મળે છે અને ખપ પૂરો થાય ત્યારે લઈ જાય છે. જીનેવના સ્ટેશનનું નામ ગાર ડી કોરનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો સ્થાનિક જિન્યાર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. જૂમધ્ય સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) બંદર છે તે તદ્દન જૂઠું છે અને તે ઇટલીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેળભેળ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટેલ ડ' એંગ્લીટર (Hotel D' Angleterre)માં આવ્યા. એ હોટેલમાં અંગ્રેજી ભાષા જાણનારા અને બોલનારા ધણા હોય છે. એ હોટેલ સુપ્રસિદ્ધ લોક

લેમન (Lake Lemman) ની બરાબર ઉપર આવેલ છે. લેકલેમન અથવા લેક ઓફ જીનેવ સ્વીટઝરલૅન્ડના બધા સરોવરોમાં સાથી મોટામાં મોટું છે. એ જીનેવથી શરૂ થાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે જીનેવ આવેલું છે. એ ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં દોઢ લાખ માણસની વસ્તી છે અને સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઝુરીચથી બીજો નંબરે એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ઘણો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં હોડીઓ ચાલ્યા કરે છે અને નાની સ્ટીમરો પણ ઘણી ચાલે છે. કાંઠા ઉપર હોટેલોની હાર આવી રહી છે. એ હોટેલો છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની અને ઘણી સુંદર હોય છે. આ આંગ્લેટર હોટેલ ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. એમાં સગવડ સંપૂર્ણ પ્રકારની છે. અમને જૂદો બાથ--હાવાનો ઝોરડો આપ્યો હતો. ફરનીયર, ટુવાલ, લાઇટ બધું ઊંચા પ્રકારનું પૂરું પાડવામાં આવે છે. અમે થોમસ કુકવાળા સાથે જો ગોઠવણ કરી હતી તેમાં આ હોટેલનો સમાવેશ થતો હતો એટલે અમારે તો માત્ર વેજેટરીઅન તરીકેની સગવડો મેળવવાનું જ કહેવાનું હતું. અમે પહોંચ્યા એટલે તુરત અન્નફળ શાકની બધી સગવડ કરી આપી. અમને એ ઝોરડાઓ આપ્યા. ઉપરાંત બાથ વિગેરેનો ઝોરડો જૂદો. અમારા કુશાદે ઝોરડામાં બેઠા બેઠા મોં બ્લાં (Mount Blanc) પરનો બરફ જોઇ શકતો હતો અને આજે દિવસ ખુશનુમા હતો એટલે બરફના ડુંગર બહુ સારી રીતે દેખાતા હતા. એ દેખાવ જોવા હજારો લોકો કિનારા ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા અને અમે તો રૂમમાં બેઠા બેઠા જ એ અનુપમ દેખાવ નિહાળી રહ્યા હતા. રાત્રે સરોવર ઉપર લટાર મારી. અનેક હોટેલો અને તેની આસપાસની કુદરતની શોભા જોઇ. આ સરોવરની ખૂબી એ છે કે તે અહીં જીનેવમાં પૂરું થાય છે અને

પછી તેમાંથી Rhone રહોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે છે. રેલ્વેમાંથી જે નદીનાં જળ પૂરજોસમાં વહેતાં દેખાતાં હતાં તે આ રહોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખબર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ મૂકીને અને સુંદર કિનારો બાંધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યાં નદી શરૂ થાય છે ત્યાંથી તેના ઉપર પુલ બાંધી દીધો છે અને તે ઉપર થઇને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ઘણીખરી આ બાજુએ આવેલી છે જ્યારે શહેર સામી બાજુએ છે.

આ હોટેલમાં ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટો જમવાનો ઝોરડો છે. અમને ૫૬-૫૮ નંબરના બે ઘણા વિશાળ ખંડો મળ્યા હતા. રૂમમાં બે ટેબલ, કમાટ, સુંદર પલંગ, ટ્રંક મૂકવાની ચારપાઇ, ખુરશીઓ વિગેરે ઘણી ઊંચી જાતનું ફરનીયર હતું અને ત્રણ વીજળીની લાઇટો હતી.

જીનેવમાં સવારે કુકની સહેલગાડમાં દાખલ થયા. સ્વીટઝરલંડમાં નાણાનું ચલણ ફ્રાંકનું છે. સ્વીટઝરલંડના ફ્રાંક એક પાઉન્ડ (ઇંગ્લીશ સ્ટરલીંગ) ના પચીશ મળે છે એટલે એક શિલીંગનો સ્વીસ સવા ફ્રાન્ક થયો. અહીંના ચલણમાં મોટી વધઘટ નથી. પેરિસમાં જેવી દરરોજ વધઘટ થતી હતી એવું અહીં કશું નથી. અમે પહેલીવાર ફ્રાન્સમાં ગયા ત્યારે એક પાઉન્ડના ફ્રાન્ક ૧૪૫ નો ભાવ હતો અને બીજીવાર ૨૩૭૬ થઈ ૨૨૪ રહ્યા હતા. તેવી કોઈ ગડબડ અહીં નથી. કુકની સવારની સહેલની ધી ૧૦ સ્વીસ ફ્રાંક હતી.

મોટી ગાડીમાં બેસી શહેર જોવા નીકળ્યા. જીનેવ અથવા જીનીવ અથવા જીનીવા ઘણું સ્વચ્છ શહેર છે. એમાં કોઈ

જગ્યાએ કચરો કે ગંદકી તો જોવામાંજ આવ્યાં નહિ. અહીં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations-પ્રજાસંઘની મીટિંગો ભરાય છે તેનું વર્ષુન આગળ આવશે. મજુરોની પરિષદ (Labour conference) પણ અહીંજ ભરાય છે. મોટાં મકાનો અને બગીચો જોતાં અમે આગળ ચાલ્યા. ઘણી જગ્યાઓ જોઈ, તેમાં ધ્યાન ખેંચનારી જગ્યા નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવી.

‘ મોન્યુમેન્ટ ઓફ રેફ્રેશન. ’ આ સર્વ પ્રજાનું છે, International આંતરરાષ્ટ્રીય છે. ત્યાં ફેરલ Farel, કાલ્વીન Calvin, બેઝા Boza અને નોક્સ Knox નાં પુતળાં છે. તેમનાં જીવનનાં બનાવોની યાદગીરિના લેખ સાથે નીચે પાણીનો ક્કરો છે. આ યાદગીરિનું સ્થાન તૈયાર કરવા પાછળ લાખો રૂપીઆ ખર્ચાયા છે.

થોડેક દૂર રૂહોન નદીનો આરવે (Arve) નદી સાથે સંગમ થાય છે. લેક્સેમનમાંથી નીકળતી રૂહોન નદીનું પાણી આસમાની છે જ્યારે આરવેનું પાણી તદ્દન સફેદ છે. એ કુંગર ઉપરથી આવે છે અને એ જ જમીન પરથી પસાર થાય છે તેમાં માટી ચુનો છે તેથી તેનું પાણી ડોળાયલું છે. એ એકદમ આસમાની બ્લુ, અને સફેદ પાણી મળે છે ત્યાં દેખાવ મળતો બની રહે છે. પાણીના રંગ ભિન્ન હોવાથી અસ્વાહ્યાત્મકો ત્રિવેણી સંગમ બરાબર યાદ કરાવે છે. બન્ને નદીઓમાં પાણી ધણું અને પટ વિશાળ હોઈ દેખાવ દરિયા જેવો લાગે છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ સંગમના સ્થાનની સામે મોં બધાં પર્વત દેખાય છે અને તેના પરનો બરફ બહુ સુંદર દ્રશ્ય રજુ કરે છે. આ મોં બધાં આદિપ્તનો વિભાગ છે અને ઊંચાઈમાં ૩૮૦૦ ફીટ છે.

જીનેવમાં યુનિવર્સિટી અને મ્યુઝીઅમનાં મકાનો મળતાં છે. જીનેવનાં બધાં સરોવરના કાંઠા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું સ્થાન છે. હાલ છ મોટી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે. તેનું સેક્રેટરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અંગરેજો અને ફ્રેંચ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. અમેરિકાનું યુ. સ્ટેટ્સ તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડોક્ટ્રીનને લઈને થતું નથી. બાવન પ્રજાઓ, આ સંધમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઈ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેંબરપ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સિલમાં દશ મેંબરો છે. એનો મેળાવડો થાય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેવી મીટિંગ ચાલતી નહોતી. એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તથા કાઉન્સિલ હોલ વિગેરે અમને એક ખાસ માણસે બતાવ્યાં અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શો છે તેનું વર્ણન અરઘો કલાક કર્યું. એના સુંદર પ્રદેશની સામેનું સરોવર અને તે પછી પૂર્વતની હારાવળી તપેલાં મગજને પણ શાંત કરે તેવાં છે. એનો ખર્ચ તેના મેંબરો ઉપાડે છે. મંજુરમંડળમાં આ લીગમાં મેંબર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુમતે હોય તોજ હાથ ધરવામાં આવે છે. મંજુરમંડળ તેની શાખા જેવું છે પણ ફેટલીફ રીતે સ્વતંત્ર છે. એના મેળાવડાનો આખો હિવાલ વિગતવાર છપાઈ બહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ધણું બધું અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ધણું હકાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રોસીડીંગ) ફ્રેંચ અને અંગરેજી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડે છે. મુસ્લિમ વર્ગમાં અંગરેજી ભાષા આ મોટી લડાઈ પછી પહેલીજ વાર દાખલ થઈ છે.

અહીં એક દેવળ-કેથીડ્રલ સાઈ છે, તેનું નામ St. Pierre છે. હજુ ઘણાં કેથીડ્રલો જોવાનાં છે તેથી તેનું વર્ણન લખવું ખીનજરૂરી છે. એ Romanesque cathedral છે, અંદરનું ચેપલ Chapell ગ્રીક સ્ટાઈલ પર છે. સાધારણ રીતે સાઈ છે.

નાની મોટી ખીજ કેટલીક ચીજો જોઈ, જોવાનું બનર પણ જોયું.

અહીં એક સુંદર પર્વત છે તે જોવા બપોરે ગયા. એનું નામ Petit Saleve and Grand Saleve છે. બન્નેની ઉંચાઈ અનુક્રમે ૨૬૫૦ અને ૪૨૬૦ ફીટ કહેવાય છે. દ્વારમાં એસી ત્રણ માઇલ જઈએ ત્યાં એ પર્વત આવે છે. વચ્ચે ફ્રેન્ચ સર-હદ આવે છે એટલે વળી પાસપોર્ટ બતાવવાનો વિધિ કરવો પડે છે. એ પર્વત ઉપર phonicular Railway જાય છે. એ ગાડી વીજળીથી ચાલે છે. એના બે પાટા વચ્ચે — આવા અર્ધ ચંદ્રાકાર કટ કરેલ એક પાટો હોય છે તેના ઉપર એક એવી રીતે લાગે છે કે ગાડીને પાછી હઠવા ન દે અને એ રીતે એ ગાડી આગળ ચાલે છે. આવી ફ્રાન્કિયુલર રેલવે ઘણી છે તેથી તેનું વર્ણન ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ ‘સાલીવ’-નાં બે શિખરોની વચ્ચે મોનીટીઅર (Mounetier) ની ખીણ છે. ગાડી ધીમી ગતિએ ઉપર ચઢે છે. ઉપર ચઢ્યા પછી જોવા સરોવર આખું દેખાય છે. જોવા પણ દેખાય છે અને એરોપ્લેન-નાંથી જોવા ફેવું લાગતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ બન્ને ટેકરી ફ્રેન્ચ લોકોના તાબામાં છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ઉપર એક એરોપ્લેન ઉડતું દેખાયું હતું. ખાખી-મુલરથી ચારે તરફનો

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મેં પ્લાં (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આજે સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશતો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો. આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલ્લેજ અને છે.

રાત્રે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા. રાત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૯-૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને જમવાનું તો ૭-૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટઝરલૅન્ડ આખા યુરોપનો બગિચો કહેવાય છે તે તદ્દન ચોગ્ય છે. એમાં લીલોતરી ધણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અંદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ લડાઈના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટઝરલૅન્ડ કાઠિયાવાડથી વધારે મોટું નથી અને ઘણું ફગદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીમ ઓફ નેશન્સને બારણે બાંધેલ છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની મુત્સદીઓ એને આંગણે વારંવાર આવે છે એટલે તંદુરસ્તીને અંગે તેની ઉપયોગિતા હતી તેથી પણ વધારે રાજ્યદારી અગત્ય અત્યારે તેની થઈ મઠ છે. એનો આંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીએ. અહીં ચોરનો ભય જરા પણ નથી. ઇટલીમાં એ ભય છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

ખૂદ જીનેવ શહેરની અમલ્ય ઇતિહાસની નજરે ધણી કહેવાય છે. એને 'કાલ્વીનનું શહેર' કહેવામાં આવે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડના ત્રણ વિભાગો છે અને ત્રણેની યુનિવર્સિટીઓ બૂદી બૂદી

છે. ફ્રાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નજીકનો પ્રદેશ છે (જુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઈટલીની નજીક લેક કોમોની આસપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઈટાલીઅન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં જૂદી જૂદી ભાષા બોલાય અને તેની યુનિવર્સિટિઓ જૂદી છતાં પ્રજાની એકતા અને સ્વદેશદાઝ જરા પણ ઓછા આમીવાળા નથી.

લેક લેમન (હર્ડે લેક ઓફ જીનેવ.)

શનિવારે સવારે (તા. ૨૪-૭-૨૬) વહેલા ઉઠી અને એંગ્લેટર હોટેલની સામે આવેલા લેક ઓફ જીનેવ અથવા લેમનને કાઢી આવ્યા. થોમસ કુકનો માણસ વખતસર આવી હતો. તેણે સામાન સ્ટીમર ઉપર મોકલવાની જોઠવણ કરી. આ અમારે સ્ટીમરમાં બેસી ૪૨ માઇલ દૂર સરોવરના સામા ઉપર છેડે મોન્ટ્રે (Montreux) શહેર જવાનું હતું. મુસાફરો સગવડ અહીં બધી સારી છે. હજારો ટુરિસ્ટો (મુસાફરો) તેમને માટે બધી સગવડ તુરત થઇ જાય છે. સ્વીટઝરલેન્ડ યાવાડથી નાનો દેશ છે છતાં તેના સેંકડો નકશા અને માર્ગ ચોપડીઓ (માઇલ પુકો) મળે છે, ગામેગામના નકશાઓ, સ્થાનકંથા, પ્રત્યેક ગામથી જોવા જવાની જગ્યાની વિગતો,

સહેલગાહની વિગતો—સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાંધીજી બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાત નહિ. ધણાખરા મફત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાહો થાય છે એટલે એક ગામ મયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કડાકૂટ પડતી નથી કે તે માટે વખત જતો નથી. કેટલીક વેળા તો અમે અમુક શહેર પહોંચ્યા પછી ફક્ત દશ મીનિટમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને બતાવનારાની યોજનાની ધણી જરૂર જણાય છે. કોઈ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સમ્યાંની હદમાં રહીને અતિશયોક્તિ વિના આપવાની ધણી જરૂર છે. સ્વીટઝરલૅન્ડની નમુનેદાર સગવડનો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાગ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સગવડ કેવી સુંદર રીતે સચવાય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છે: પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઈએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અગવડ ધણી પડશે, પણ અત્યાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી માટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી ભાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ઘણું સાહિત્ય અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપણ પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં દાખલ થતાંની સાથે આપણે શાકાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઈંડાં પણ આપણને ખપતા નથી એમ જણાવીએ એટલે બધી સગવડ થઈ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઘણી દોડધામ કરવી પડી.

અમે સવારે ૬-૨૦ વાગે જીનેવથી સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમર લગભગ ત્રણસો પેસેન્જરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. સામાન રાખવાની જગ્યા અલાહેદી હોય છે. બેસવા માટે સુંદર બાંટડાઓ હતા અને જમવાનું સલૂન તો સ્ટીમર રજપુતાનાના સલૂનને ટકર મારે તેવું સાફ હતું. ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેસીએ તો સરોવરનો અને બાજુબાજુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લેક લેમન. સ્વીટઝરલૅન્ડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઇલની અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ પહોળાઈ આઠ માઇલ છે. એની ઉંડાઇ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આકાશના રંગ જેવો ભૂરો છે. એકતાળીશ માઇલની સરોવરની મુસાફરી એટલે સ્કોટલૅન્ડના લોચલેમોનને વીસરાવે એવી વાત થઇ. સ્ટીમર બરાબર વખતસર ઉપડી. બાજુબાજુ જીનેવ સહેર અને પુષ્કળ ઝાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આમળ જમ્બએ એટલે બંને બાજુ પર્વતની હાર અને વચ્ચે નિર્મળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર ખેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલોતરી-આ કુદરતનું સૈંદર્ય જોતાં આંખો થાકેજ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાં સમાર્પ જનાર એ સરોવરે બાઈરન, વોલ્ટર, રસો તથા ડુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કાવ્યપ્રતિભા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાજુના ઊંચા ડુંબરો અને બીજી બાજુનો હરિયાળો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરો જેમાં મઢ્યો હોય તેવા કંચનમય કારકેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ બ્રમણમાં પડી જાય તેમ બ્રમણા ઉત્પન્ન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્ભુત વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—

The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

રસ્તે ધણી ચડઉતર કરવાનાં બંદરો આવે છે. ખેસનારા ખેસવા તૈયાર થઇ ઊભેલા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને બે મીનિટમાં ૭૫-૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલવા માંડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ ઠેકાણે ઊભી રહી. એમાં નીઓં (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતાં સ્થળો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું સ્થળ છે. આખે રસ્તે ધણું જોવા જાણુવા જેવું દેખાયું. દ્વરથી પર્વતના ગમનચુંબી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો બરફ, ચારે તરફ લીસો પ્રદેશ અને શાંત વહેતું જળ—એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (gullies) ઉડ્યાં કરે—આ સર્વ મુંગાને પણ ખેલતો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિરવધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ વિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની બાંધણી, તેની ચોખ્ખાઇ અને તેનો દમામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને બૂલાવે તેવો દ્વરથી લાગે છે. કેટલાંક નાનાં મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાંઠા ઉપર રેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતાડો તોને જોવા લાગી જાય. અને વળી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની ક્ષુલ્લકતા જરૂર દેખાય. આ સરોવરનાં સોંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અશક્ત છે. એમાં ટેકરી અને લીલા ઝાડોના ઓળા પડે છે ત્યાં નવનવા રંગ દેખાય છે અને આકાશમાં રાત્રે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતાં નવા રંગ દેખાય છે. આ દેખાવ મોંદ્રેમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે અમને અપૂર્વ આનંદ થયો. બન્ને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના કાંઠા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલાબા કોઝવેના, કે ચોપાટીના બંગલામાંથી દરિયો જોઈએ તેવી રીતે સરોવર ઓરડામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. મોટા પર્વત સરોવરની ચારે બાજુએ આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખાસ કરીને વિશેષ જોયા છે તેથી શિયાળામાં પણ બહુ ઠંડી રહેતી નથી, ઉત્તરના સખ્ત પવન સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે.

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્ટીમરમાંથી દેખાવ જોવા જોવા લાગે. પર્વત ઉપર વસેલ શહેર દેખાય, નજીક જઈએ ત્યારે તેના જોયા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને સીમલાનો દેખાવ યાદ આવે, સરોવર જોતાં સ્કોટલૅન્ડનું લોક લેમન યાદ આવે અને રાત્રે ચંદ્રદર્શન થતાં મુંબઈના બારામાં ચાંદનીમાં થતા વિહારો (મુંબલાઈટ એક્સકર્ઝન) યાદ આવે.

લોસાન બહુ મોટું શહેર છે. એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે પણ અમારા હાથમાં વખત ઓછો હતો તેથી સ્ટીમરમાંથીજ તેને જોયું. એક પછી એક બંદરો છોડી છેવટે બરામર લોસાનની સામે આવ્યા. લોસાનને નીહાળી સ્ટીમરમાં લંચ લેવા ગયા. સગવડનું પૂછતુંજ નહિ. અમારે માટે વટાણું ફ્યુસી વિગેરે ખાસ

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

લેક લેમનનું દ્રશ્ય. (જીનેવા, સ્વીટઝરલેન્ડ).

[૫૨૧૬.]

તૈયાર કર્યા હતાં કારણકે અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં પ્રથમથી ઓર-
ડર આપતા હતા અને તે માટે કાંઈ ખાસ આપવું પડતું નહોતું.
ખાઈ રહ્યા ત્યાં ટાઈમટેબલના ટાઈમ પ્રમાણે ક. ૧-૨૮ બપોરે
મોંટ્રે આવ્યું. હોટેલની ગાડી સ્ટેશને તૈયાર હતી. ગાડીમાં બેસી
હોટલમાં આવ્યા. પૂછ્યું તો તુરતજ કુંગર ઉપર જવાની ગાડીનો
ટાઈમ હતો. કોશી પી અમે ચાલતા સ્ટેશન ઉપર ગયા.

મોંટ્રે (Montreux)

આ શહેરની વસ્તી ૨૦૦૦૦ ની છે. કુલ સ્વીટઝરલેન્ડની
વસ્તી ૪૦ લાખની પૂરી નથી. એ શહેર દરિયાની સપાટીથી
૧૪૮૪ ફીટ ઉંચુ છે અને લેક્સેમનની સામી બાજુએ આવેલું છે.
એટલે જોનેવ તેની એક બાજુએ અને બીજી બાજુને છેડે મોંટ્રે
આવેલું છે. આગળ ત્રણ ચાર છૂટાં ગામો હતાં તે જોડાઈને એક
થવાથી આ શહેર થયેલું છે. એમાં દ્રાક્ષના વેલા પુષ્કળ છે. લેટીન
શબ્દ Monasterium ઉપરથી મોંટ્રે નામ થયેલું છે એમ માન્યતા
છે. અહીં અસલ પાદરીઓનો મોટો મઠ હતો અને તે પરથી
નામ પડેલ હશે એમ કહવાના છે. અહીં હોટેલો ત્રણ માઈલ સુધી
સરોવરના કિનારા ઉપર છે અને જરૂરીઆતની બધી ચીજો અહીં
મળી શકે છે. અહીં alkaline વાળા સુંદર ઝરાઓ છે અને
તેનું પાણી મોટા બાટલાઓમાં બરીને પરદેશ ચઢે છે. કહે છે કે

અપચા અથવા પેટના વ્યાધિ માટે અને લીવર તેમજ કીડનીના વ્યાધિ ઉપર એ પાણી ધણું અકસીર છે અને ડાકતરો The alkaline mineral waters of montreux નામથી એને દવા તરીકે પણ પીવાનું ફરમાવે છે. આખું શહેર તંદુરસ્તીનો નમુનો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે.

અમે 'ગોલ્ડ હોટેલ'માં ઉતર્યા હતા. ત્યાં જઈ કોશી પી અમે તુરતજ ૧. ૫૫ ની ગાડી પકડી. સામાન કસો લેવાનો હતો નહિ. અમે જોવા નીકળ્યા હતા.

ટોરીટેટના સ્ટેશને ગયા. ત્યાં પ્રથમ રોપરેલવે અથવા કેબલરેલવે જેમ્. એમાં બે ડાકા ઉપર નીચે હોય છે. એક ઉતરે એટલે બીજો ચઢે. પાણીના જોરથી અને લોઢાના દોરડા હોય છે તેનાથી એ ચાલે છે. એનું લેવલ પગ: ૧૦૦ એટલે લગભગ ૫૦ ફીટીના ખૂણે (એંગલે) છે. આપણને તો એ લગભગ સીધીજ ઉપર જતી લાગે. દોરડું તૂટ્યું હોય તો બાર વાગી જાય, પણ એમ બનતું નથી. ખેસવાનો ડાકો બરાબર ખૂણાનો હિસાબ ગણીને આડો બનાવેલો હોય છે એટલે આપણને ડાકો દૂરથી આડો દેખાય પણ અંદર આપણે સીધા ખેસી ચકીએ. ખેસનાર પૂરતી સગવડથી ખેસી શકે છે અને ડાકો ઉપર ચઢવા માંડે ત્યારે આપણે આડા ચઢતા જઈએ છીએ પણ અગવડ લાગતી નથી.

ગ્લીયોનું સ્ટેશન (Glion) ૭૪૩ વાર દૂર છે. ત્યાં પાંચ મીનિટમાં ગાડી લઈ જાય છે. તેની ઉંચાઈ ૨૨૭૦ ફીટ છે. નકશામાં લખેલ હોય તે મીટર સમજવા. ૩૬૫૦ ઈંચનો મીટર થાય. દરેક શહેરની વિખતવાળા નકશાઓ દરેક હોટેલમાં ધણું ખર્ચ મળે છે.

અહીંઓંથી rack & Penion રેલવે આવે છે. એના ઇજીનને અગાડી પછડાં નથી હોતાં. વચ્ચેના દાંતાવાળા પાટાને ડાબતું એ ઇજીન ઉપર ચઢે. ચઢતી વખતે એ પછવાડે રહે છે અને ઉતરતા અગાડી રહે છે. બ્રેક કરતું એ ચાલે છે. જીનેવમાં સેલીવ પર્વતે ગયા ત્યાં તે વીજળીથી ચાલતુ હતું અહીં સ્ટીમથી ચાલે છે. એ ગાડીમાં બેસી આગળ વધ્યા. કોક્સનું સ્ટેશન ૩૪૫૮ ફીટ ઉચાઈએ, જામન ૫૭૧૫ ફીટ અને છેલ્લું રોચેર ડી નાચી Rochers de Naye ૬૪૭૩ ફીટ છે. ટ્રેકન જેમ જેમ ચઢતી ગઈ તેમ તેમ આખો દેખાવ નજરે પડતો ગયો. કેટલીક જગ્યાએ ઓગળેલ બરફનાં અવશેષો દેખાયાં. આજે તો દિવસ ઉઘાડવાળો હતો એટલે વાંધો નહોતો. અવાજ કરતી ગાડી સેંકડો ઉતારોએ ધસડી લઈ જાય અને અંદર બેઠા બેઠા આપણે દેખાવો જોયા કરીએ અથવા પ્રવાસનું સાહિત્ય વાંચી લઈએ. એમ કરતાં છેવટે રોચેર ડી નાચી પહોંચ્યા. એ ઘણું ઉંચું છે. બપોરે ૩-૨૦ ત્યાં પહોંચ્યા. આશરે બસે વાર જેટલું ચાલીને ઉપરને પોઈટ (શિખર) ગયા. સાંથી દૂરનાં આદ્યસનાં બીજાં પોઈટો જોયાં. ત્યાં દુરબીન મળનું હતું તેનાથી ઘણાં ઉંચાં પોઈટો જોયાં. મોંઝલાં વિગેરે અનેક પોઈટો જોયાં. બીજી બાજુએ આખું સરોવર-લેક લેમન દેખાય છે અને મોંઝે શહેર નાનું ગામડું-રમકડા જેવું દેખાય છે તે જોયું.

‘એશિયર’ એટલે બરફથી આચ્છાદિત પર્વતનું શિખર. એ ઓગળે ત્યારે એમાંથી નદીઓ નીકળે. એવાં ઘણાં એશિયરો દૂરથી જોયાં, દુરબીનથી જોયાં અને આગળ ત્યાં જવું છે તેની ઓળખાણ કરી લીધી.

ચારે તરફ લીસોતરી, પહાડ, પાણી, જમીન અને આખી

કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય નીહાળતાં એ શિખર ઉપર અરધો કલાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરખીન અને ખાચોસ્કોપથી જોયો અને પછી તુરત રેલવે સ્ટેશન ‘રોચર ડી નાથી’ આવ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ઘણી સારી હોટલ છે. રાત રહેવું હોય તો રહી શકાય, પણ અમારે તો થોડા વખતમાં ઘણું ઉકેલવાનું હતું; નહિતો અહીંનો સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય જોવા લાયક છે એમ ગાઇડ યુકમાં લખ્યું હતું. હોટલ ઘણી સગવડ વાળી છે. ચા પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરતી વખત એંજીન અગાડી ચાલે છે. ચઢતી વખત પછવાડે રહે. ઠબ ઠબ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની ચારે તરફ બલીહારી હોય ત્યાં પછી બીજી વાત શી હોય! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા આદ્યમો ધણાં મળે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે અને દર્શ્યોનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સચેત કરે છે, ઓગળી ગયેલાં અરક્ષનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જડાઈ રહે તેવાં હોય છે અને દૂરથી દેખાતા આદ્યસનો મહિમા વર્ણવેલાં મુશ્કેલ છે. સીમલામાં ઊભા રહી દૂરથી હિમાળો જોયો હોય તો કાંઈક ખ્યાલ આવે. અહીંથી આદ્યસની ધારો ઘણી લાંબી દેખાય છે અને અરક્ષ તો જાણે સફેદ ચુનાનો મોટો ઢગલો પડ્યો હોય તેવો જણાય છે. આખું દૃશ્ય મનોહર, ભવ્ય અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો લઈ 'શીલોન'નો કીલ્લો જોવા ગયા. પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે આ તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેજ છે. હું અગ્રેજી પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપટ તાજ કરવાનો સમય આવ્યો. સ્કોટલાંડમાં, છઠ્ઠી ચોપડીમાં બજેલ Lady of the Lake યાદ કરી, લોક લોમાનમાં તેનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજ થયાં. તેની સાથે અબ્યાસકાળનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.

Brightest in dungeons, Liberty, thou art,

અને

My hair is grey, but not with years,

Nor grew it white.

In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો ! તે દિ નો દિવસા ગતાઃ ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ નહિ ! ઉનવાળા ભારતર તે વખતે તેની કિમત અંકાવતા હતા; પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાગ્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ કેદખાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લેક લેમનને કંઈ આવેલ એ કિલ્લાને જોઈને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના કેદી બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્વીટઝરલાંડે શેલી વોલ્ટર અને બીજા અનેક મહા પુરુષોને કુદરત

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે આમરનને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ટ્રામમાં બેસી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લો ધણો જૂનો છે. એક ગામડાં જે સ્ત્રી હતી તેણે આખો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦-૪૦ જેનારા હતા એટલે એ સ્ત્રી ગાર્ડની કવિત્વ સંકિત પણ ઉછળી અને એણે ‘સોનેટ’ ગામ મારાં સ્મરણો જન્મીત કર્યાં. પછી તો કવિતાનું પુસ્તક ખરીદ્યું, વાંચ્યું અને બાળવયનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજ્યો અને ડ્યુકેડો રહેતા હતા અને Burnese જાતિ પર ધણું વૈર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના ભાઈઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર કેદ પડ્યા. એ ભાઈઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ધણા વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે જે વિચારો કર્યા તે બાપરને ગાર્ડ દેખાડ્યા છે. કવિતા અદ્ભુત છે અને અહીં એ સ્થળ જોયા પછી તો સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઝોરડાઓ છે. સેવોય રાજ્યોના વખતનાં કપાટો, હથિયારો, રાંધવાનાં ઠામો અને એવી એવી અનેક સ્મારક ચીજો જળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમાં શેા ઉપયોગ થતો હતો તે બતાવવામાં આવે છે અને તેનો ઇતિહાસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંગ્રહને તથા ઘટનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે બોજે સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. લેક લેમનમાં કેદીને તો પાણીનો અવાજ જ આવે, કંઈકને એ કિલ્લામાં ઘર મારવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્ટાઇલનું

વજ્રકેદખાનું છે, ફાંસી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને ભીંતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી સદીનાં ચિત્રો frescos છે. કિલ્લાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર-સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

કિલ્લો જોઈ હોટેલ ગોલ્ડમાં આવ્યા. લંચ લઈ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પ્રવેશી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક-ખાસ કરીને વટાણાં સારાં તાજાં મળે, બ્રેડબટર મળે અને-કુદ્દસ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કોઈ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાજા મહારાજા જેવી સાહેબી ભોગવાય. મુસાફરીમાં ટુવાલ, નેપ-કીન, બેડીંગ, બાતાનો ડબો, કુટનો કરંડીઓ કે પાણીનું વાસણ-કાંઈ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે ટ્રેનમાં બેસી ઇન્ટરલેકન જવાનું હતું. આખી સ્વીટઝરલેન્ડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અગ્ર-સ્થાને હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માંડ્યો, બે દિવસની મજા ઉડી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઇમનું પત્રક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (ટુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીકિટો, રેલવેની ટીકિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોઠવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે અલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટલની ટીકિટો એક એક ફાડી આપવાની હોય છે. એને 'કુકનું વાઉચર' કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલોકન Interlaken.

એ વાગે બપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેથી ટ્રેનમાં બેઠા. લગભગ સાડા ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રસ્તે જે કુદરતનું દૃશ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ ચાલી, જોયે ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સૌંદર્ય, લીલાં ઝાડો, ખેતરો, જાણે મખમલ બીછાવેલ હોય તેવી લીલી હરીચાલી જમીન, પહાડો, પાઈનનાં સેંકડો ઝાડો અને તેની પડખે નદી. નદીની બાજુમાં ગાડી ચાલે, જોયે ચઢે, નીચે ઉતરે અને લાંબો દેખાવ દેખાય એટલામાં બુગડામાં પેસે; આખો પ્રદેશ લીલોતરથી બરેલો અને જીવતો; વનરાજીની વાટિકા અને વૃક્ષની ઘટા, ખેતરની સપાટી અને ડુંગર પરની ઢોળાવ પડતી ખેતી, દ્રાક્ષના વેલા અને પીચના ઝાડો; ફૂલના જથ્થા અને મધમાખના ગુંગરવો જોતાં અને સાંભળતાં આગળ વધ્યા.

ગાડી એક વખત બદલી અને આગળ વધ્યા. પછી તો પૂર જોસમાં નદી વહેતી ચાલી; ઉપરથી ચાલી આવે અને ઝરણાંમાં ભળી જાય. તેમાં વળી ઝેશિયરના ધોળાં પાણી દેખાય; તે પથ્થર સાથે અથડાય એટલે ભાંગે અને ઉલટાં ચઢ સુલટાં ચતાં વધારે જોર પકડે—એમ કરતાં આગળ ચાલ્યાં જાય. જે મોટાં સરોવર આવ્યાં. ચાલતી ગાડીએ જોયાં. રસ્તામાં સાથેના અનેક મુસાફરોની બોલવા ચાલવાની રીતચીતથી વાકેફ થયા. અંગરેજ સિવાય બીજી સર્વ પ્રજા મુસાફરીમાં તુરંત હળી જાય છે અને વાતે

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

ઇન્ટર લાકન-ફોન વ્યુ (સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ).

[૫. ૨૨૫.

લાગી જાય છે. તેની ભાષા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, બાકી મુસાફરી પૂરતો સંબંધ તો બહુ જરૂરી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ધણી વાત જાણુવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઈન્ટરલાકન. આખા સ્વીટઝરલૅન્ડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટઝરલૅન્ડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આવ્યા વગર રહેતો નથી. મેં મુંબઈથી નીકળ્યા પછી તુરતમાંજ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાદળો વરસાદ આવતી કાલની મજા ભૂલાવી દેશે એવો ભય હતો. એનું તો જે થાય તે ખરું.

ઈન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake=સરોવર. જે મોટાં જળપ્રેરં સરોવરની વચ્ચે એ ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઇલની છે. એનાં સૈંદર્ય અને સગવડો પાર નથી. એક એક હોટલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જોતાં સરોવરને કઠિં કઠિં ટ્રેન ધમ ધમ ચાલતી હતી. આજે સરોવર પણ કદ્દોલે ચઢેલ હતું. સાંજે સવા છ વાગે ઈન્ટરલાકનનું બાહનોફ (Bahnhof-ટુંકમાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા. કુકની ટાઇપના લગભગ ચાલીશ ટોપીવાળા ઊમા હતા. અમે કુકના માણસને શોધી માલ ખતાવી તેને તેનો હવાલો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે બે રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ (Beau Rivage Grand Hotel)માં ઉતર્યા. એ ધણી મોટી ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. રીતસર ખખર આપી શાકભાજી માટે સચના કરી ખાઈ પી

સુધ્ધ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજાતું નહોતું પણ બેરોમિટર સામાન્ય સારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવવું જોઈએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમાં થર્મોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોવીસ કલાક આગમ્યથી વરસાદ વાદળાં કે તોફાનની કાચી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડ્યા કરે છે.

આખા સ્વીટઝરલૅન્ડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટઝરલૅન્ડને વીજળીથી ઘેરી લીધું છે, સૃષ્ટિ સૈંદર્ય જાળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની ણી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની ણી અને માલનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપિયા મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુંજ ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા કળથી લઈ શકાય છે એ સત્ત આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જૈન કામને શાંતિ થાત અને રાજનું ધર ભરી શકાત. આપણા લોકો પરદેશ ફરે તો ધણું નવું સમજે અને અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના સમજવામાં આવે.

અહીં કેટલાંક લાકડાનાં ઘરો જોયાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ધણી એટલે બહુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુંદર ઘરો દરે છે અને બધી ઋતુમાં તે બહુ સાફ કામ આપે છે. રેલવેની કળા અને ધડિયાળની કળા તો સ્વીસ લોકોના બાપનીજ છે અને તેમાં ઝોંગફાઉની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગ્રામમાં વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

ળીનો ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર ગોઠવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

‘એ મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઇન્ટરલાકન નામનું શહેર ધણું શોભાયમાન છે. એમાં કામ કામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી ઘણી જગ્યાએ જવાય છે. અમે તો મુઢની જગ્યા માટેજ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠ્યા. હવા સારી લાગી. બેરોમિટર રીન-સર સારી હવા (ફિરવધર)નું થઇ ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી.

આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નકશો જોવો.

ઇન્ટરલાકન	Interlaken	૫૯૦ metre	મિટર ઉંચાઈ.
લુટરપુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	„
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૬૪	„
ઝોંગફ્રાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	„
ગ્રીન્ડલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	„

ઇન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઉચ્ચ સ્ટેશનેથી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડલવાલ્ડ ૩૪૦૨’ છે (’ આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ લુટરપુનન ૨૬૧૫’ છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજે રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જંકશન સ્ટેશન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦’ છે. ઉપર ઝોંગફ્રાઉનું આદ્ધસનું શિખર છે તેની ઉંચાઈ ૧૧૩૪૦’ છે. ખનતા સુધી એનું સ્કેચ ડ્રોઈંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નકશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઈંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૬.૬ ઈંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઈંચ ઉપર. નકશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્ભુત નવાઈ ઉત્પન્ન કરે તેવો આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનું જે કાંઈ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખર્ચ વર્ણન તો કોઈ રસાત્મા હોય તે કરી શકે. મેં તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી બાબતો લખી છે. ઈન્ટરલાકનનું ઉચ્ચ સ્ટેશન કાલે રાત્રે જે સ્ટેશને ઉતર્યા હતા ત્યાંથી ધણું દૂર છે, લગભગ એ માઇલથી વધારે હશે; પણ અમારી હોટેલ (રિવાઝ)થી ધણું નજીક હતું. ટ્રેનનો ટાઇમ ૮-૪૩ સવારનો હતો. નિલકર્મ કરી, નાસ્તો લઈ વખતસર સ્ટેશનપર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા.

ગાડી પ્રથમથીજ હુંગર ચઢવા લાગી. શરૂઆતથીજ કુદર-રતની અદ્ભુત સીનેરી શરૂ થઈ. અનેક પાણીનાં ઝરણો પૂર જોરથી વહી રહ્યાં હતાં, લીલી ઝાડી અને મોટાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતાં અને દૂર ઝેશીઅર, વાદળાં અને આલ્પ્સ પૂરબહારમાં પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિશાળ પટમાં આઠ દશ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખળખળાટ વહેતાં ઝરણાંનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાજીની શાંતિ મંદ પવન અને સામે જોંગફાઉના ઝેશીઅર પર બરફ અને નીચે વાદળાં; વાદળાંની ઉપર તડકો; દૂરબીનમાંથી જોતાં પ્રકાશ ઓછો લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી જાય. ગજે ઘંટા બાંધેલી ગાયોનું સુંદર સુપુષ્ટ શરીર, તેનો તદ્દન જૂદો જ જાતનો ઘાટ અને મરોડદાર શીંગડાં. ગાડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોઈ પણ સ્ટેશને અટક્યા વગર લુટરજુનન આવી પહોંચી.

(૯-૨૫ સવાર). 'લુટર જુનન'એ જર્મન સંબંધ

છે. એનો અર્થ nothing but springs ઝરાઓ સિવાય બીજું કંઈ નહિ; અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજું કંઈ નહિ. અનેક ઝરાઓમાં આ ગાળી બહુ લીલી સુવાસિત અને કુદરતનો મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી ‘ફ્રાનીક્યુલર’ અગાઉ વર્ણવી છે તેવી પણ વીજળીથી ચાલતી હતી. અનેક ઝરાઓ નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા. વેન્મર્ન આલ્પ. દરેક સ્થળે હોટેલો અને મકાનો સુંદર. સ્ટેશનો ઘણાં સારાં. આખરે શેડેંગ પહોંચ્યા. એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચું છે. (ટાઇમ ૧૦-૫૭ સવારે.) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા. ઊંચું ચોંગકાઉનું હિમાચ્છાદિત શિખર જોયું. એના ઉપર અને ૧૮૧૧ સુધી કોઈ ગયું નહોતું. પ્રથમ એક માણસ ઘણી મુશીબતે જઈ આવ્યો. સ્વીસ લોકોએ એ આખા બરફના ગ્લેશિયરની અંદર રેલવે બાંધી છે. રેલવેની આખી ટનલની ઉપર અને ચારે તરફ બરફ. ગાડી ઘણી મજબૂત. ૪૦ ફાંક (સ્વીસ ફાંક એક પાઉન્ડના ૨૫ મળે છે). એ ગાડી શેડેમથી ચોંગકાઉ પહોંચતાં ક. ૧-૧૦ લે છે. આખી ગાડી ટનલ-બુગડામાંજ ચાલે છે, એમાં વચ્ચે ત્રણ સ્ટેશન આવે છે, ઉતરીને જોઈએ તો કાચની બારીમાંથી ચકચકતા ગ્લેશિયર-બરફના ડુંગરા દેખાય. સવારે ૧૧-૫ નીકળી ચોંગકાઉ બરાબર ૧૨-૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા.

ચોંગકાઉ. ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ઉપર Hotel Berghaus હોટેલ બરધાઉસમાં ખાવા પીવાની બંધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુકનો જમવાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ જરા

લંચ લઇ લીધું. ત્યાં ખાવાનું બધું મળે છે. આટલી જિંચાઇએ પણ ખાવાની સગવડ પૂરતી છે.

ગેલેરીમાં આવી દેખાવ જોયો. ઠંડીથી પગ કળે. ગરમ કપડાં ખૂબ પહેર્યા હતાં, હાથમાં મોજાં પણ હતાં, પણ ઠંડી ઘણી. પછી ઉપર ગયા. ત્યાંથી ચેટો Chateau પર ગયા. બરફ ઉપર પગ લપસી જાય પણ ખૂબ ચાલ્યા. લગભગ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા. શ્વેસ લેતાં જરા મુશ્કેલી લાગે, પણ ગાઇડ સાથે હોય એટલે ભય નહિ. ભયવાળી જગ્યાએ Creviceની ઉપર લાકડા મૂકી રાખેલા હોય છે. પહેરવા માટે જાડા ખૂટ અને લાકડી મળે. બરફ ઉપર જાડા ખૂટ પહેરી ચાલવું પડે. હાથમાં અણીવાળી લાકડી રાખવાની હોય છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં ભાડે પણ મળી શકે છે. ગ્લેશીયર સામે જોવા કાળાં કે લીલા ચશ્માની પણ જરૂર છે.

જોંગક્રાઉ જોય.

બરફના ઢગલા, ડુંગરા, ચારે તરફ બરફ. મારો મિત્ર કેમેરા ભૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફોટા પાડી લીધા. એક બીજા બાતુ હતી તેણે પાડ્યા અને કહ્યું કે લ્યુગાનોમાં તે અમને ફોટાની કોપીઓ જરૂર આપશે. ત્યાં ચારે તરફ દેખાવ જોયો. ચાલતા ન આવડે તો સરી જવાય, પગ કળે, પણ સેંકડો લોકો જોનાર હોય, કોઈ આવતા હોય, કોઈ જતા હોય, એટલે આપણને કાંઈ લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જીંદગી સુધી બૂલાય એમ નથી. તડકો સારો હતો. વાદળાનો કે વરસાદનો ભય તો દૂર થઈ ગયો હતો. બરફ હાથમાં લઇ ગોળા કરી ફેંકીએ અને ચારે તરફ શાંતિનો અને મુસાફરોના હાથનો આનંદ અનુભવીએ. આ ખડે ચોંગક્રાઉનું શિખર હતું અને તેની ઉંચાઇ ૧૧૫૦૦

શીટ હતી. લગભગ અર્ધો કલાક બરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. બરફજ બધે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરજીનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આવી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવવું મુશ્કેલ એટલે તેની યાદગીરિમાં સંબંધી અને મિત્રોને ચિત્રનાં પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકને દશ મીનિટ રહેવાનું હતું પણ હાથ અકડાઈ જતા હતા. આરેક કાર્ડ તૈયાર કર્યાં અને ત્યાંથી ટિકિટ ખરીદી લગાવી ટપાલમાં નાખ્યા, આ પીધી અને પાછો ગ્લેશીયરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ધણી વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જોંગફાઉ ચઢવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અભયબ જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઈ રેલમાર્ગ નથી. ઇજનેરી કળાનો નમુનો છે અને મુઠીભર સ્વીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અગે થયેલા મોટા ખર્ચને પૂગી વળવા શી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઈ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી ઊંચાઈએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઈ માને નહિ. ઉપર અને બાજુએ બરફની અંદર થઈ રેલવેને લઈ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવા માં જપ્ત સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. બરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધનો હોય તોજ બની શકે, કારણ કે બરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હોય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પત્તા લાગે નહિ. બાકી ગાર્ડ તો એડી દુબાવીને ચાલે, પચીસ પચીસ શીટ સરકે, પણ એને કાંઈ અસર થાય નહિ.

૩-૨૫ અપેરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઈલ લાંબી ટનલ હશે. દશ મીનિટ સુધી છેલ્લી ટનલ બહાર-આખો એશિયર દેખાયો. જોંગફાઉ (ચોંગ-ફાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દશ મીનિટ પછી શેડોગનું સ્ટેશન આવ્યું. તેની ઊંચાઈ ૬૭૭૦ શીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. ઓન્ડલવાલ્ડ આવ્યા. તે રસ્તે લીલોતરી ઝાડપાન ધણું. શેડોગ ને લુટરશ્નનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ઓન્ડલ વાલ્ડ ૩૪૦૨ શીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી. ૫-૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોતાં ઈન્ટરલેકન ૬-૫ સાંજે આવ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ ભવ્ય. હવા પણ અનુકૂળ રહી. વાદળાં પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચશ્મા વગર આંખને ઉધાડવી મુશ્કેલ પડે. ચશ્મા ન લઈ ગયા હોયએ તો ઉપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે, માત્ર પૈસા જોઈએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઈ ગયો હતો. ફાટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરા લીધો હોય તો વધારે મજા આવે. અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી. ઠામ ઠામ ફાટા પાડી લે છે.

(ઈન્ટરલેકન (આહુ).

મઠ કાલે ચોંગફાઉ જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જીંદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે. વારંવાર યાદ આવ્યા કરે તેવો એક કીસ્સો ખીજે દીવસે

બની ગયો. મંગળવારે સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું અને વરસાદ સખ્ત વરસી રહ્યો હતો. ગઇ કાલે જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ લાગ્યું. આજે મુરેન (muirren) વિગેરે જવાની ઈચ્છા હતી પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ લીધો, ન્હાયા અને પ્રભુસ્મરણ કર્યું. બપોરે પણ એજ સ્થિતિ ચાલુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ટર-લાકન ગામ વરસતે વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે મિલ્કાન સુધી તા. ૧ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની ઓફિસમાં જઈ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જે મિલ્કાન જઈ ગોઠવણ કરીએ તો જે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે દશ દિવસનો આગળનો કાર્ય ક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલગોઠવી આપે છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ક્યાં અને કયે વખતેજવું તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટો જૂદી આપે છે. રેલવેની તથા હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી છાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક શહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઈ કોશી લખએ તે અથવા પાણી (મીનરલ) લખએ તો તેનું ખર્ચ માથે રહે. દહીં એકરૂઢા માં ગણાય છે. લખએ તો પૈસા આપવા પડે. બીજામાં આવે. કોશી પણ તેમજ. એ ઉપરાંત ‘ટીપ’ની સહજ રકમ થાય. જે કલાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને હોટેલ જેવા કલાસની લેવી હોય તે ગોઠવી આપે છે. હોટેલ

અમે ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓરડીનરી લીધી હતી અને મુસાફરી બધી ખરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરી હતી.

અહીંની હોટેલો એટલે રાજમહેલ સમજવા. અમે બે વચ્ચે એક બાથરૂમ રાખતા હતા. રૂમ બે રાખીએ તેમાં એક કપડાં મૂકવાનું કબાટ, એક બથ્રૂમ સારો પલંગ, તે ઉપર પૂરતાં ઓઢવાનાં, બાજુમાં દીવો મૂકવાનું વીજળીની બત્તી સાથેનું એક નાનું ટેબલ, એક લખવાનું ટેબલ, બે ખુરશી, એક કોટ અને મ્હોં ધોવાની સુંદર બસીન અને તેનો સામાન તે ઉપરાંત બાથ રૂમમાં ટબ, કોમોડ અને બસીન; સારા પડદા, બે ટ્રંક મૂકવાનાં ફ્રાઈડીંગ ટેબલો, એક આરસનું ટેબલ, ત્રણ અથવા ચાર લાઇટ ટુવાલ બે, નેપકીન બે, તેનું સ્ટેન્ડ વિગેરે ફરનીચર હોય છે. પલંગ બહુ સારો હોય છે. એક સારા ધરના શણગારને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ એક રૂમમાં હોય છે. જમીન લાકડાની પણ તે ઉપર શેત્રંજ, બીંતે સારા કાગળો, વોલસેટ, પડદા, સુતાં સુતાં વંચાય તેવો વીજળીનો દીવો અને ચોખવટ એવી કે ધૂળનું નામ નહિ. બેલાવવાની ધંટડી વગાડીએ એટલે તુરત ખીજમતદાર હાજર થાય છે, ડાર્ફનીંગ હોલનો શણગાર તો અગ્નયખીમાં નાખે તેવો. ન્હાવાનો રૂમ એકરૂમ સંકેત, નીચે લાદી, અને બધું ફરનીચર. જાણે આજેજ નવું તૈયાર કર્યું હોય તેટલું ચકચકીત; ઓઢવાનાં ચોખાં, નીચે મોઢું કપડું, તેના ઉપર ગરમ રગ, તે ઉપર કપડું, તે પર રેશમી રમઘ, માથાના બે બથ્રૂમ સુંવાળાં ઓશીકાં મોટાં; નીચે ઓશીસમાં એક Portier અથવા Conscierge હોય છે. એની પાસે જઈ કાંઈ પણ પૂછો તેનો બહુ વિવેકથી જવાબ આપે છે અને મુસાફરોની પૂરતી સગવડ જાળવે છે. એને

(proprietor) વારંવાર ખબર પૂછે અને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનંતિ કરે. આપણે બહાર જવું હોય તો બીજો માણસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. જીનેવ, મોંત્રે, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ કર્યો પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાશે.

સ્વીટઝરલાંડમાં સેંકડો-હજારો હોટેલો છે. દરેકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલ હોય છે. એથી વધારે લઘુ શકાય નહિ. હોટેલનો ચાર્જ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઈ જોઈએ તો બીલ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારૂનું મોટું બીલ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટઝરલાંડની હોટેલો ખરચાળ વધારે છે; ખાસ કરીને ટુંકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આકરી પડે તેવી છે. પણ કોઈને માત્ર બોરડીંગ હાઉસમાં જવું હોય તો તે માટે Pensiones હોય છે. એ પેન્સીઆં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ રીતી રહેવું હોય તો તેમાં રહી શકાય છે. એમાં પણ અમુક સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે બે બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે; એક તો કુક કે એવી કોઈ એજન્સી મારફત આખી દુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તદ્દન એકલા ન આવવું. બે જણા સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઈએ તે બીજાની પાસે બોલવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને અરસ્પરસ ટેકો રહે છે. વળી એક જણ તપાસ કરવા જાય તો બીજો સામાન સંભાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીબી સહજ બગડે તો એક બીજાનો અરસ્પરસ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક હિંદવાસી મળે ત્યારે બન્નેને ધણો આનંદ થાય છે. અનુકૂળ સૌખ્ય મળી હોય તો ધણા પ્રશ્નોની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિદ્રાવસ્થાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી ગ્રાહ્ય ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટઝરલૅન્ડમાં તો જોટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા ઝોછા છે, પણ દશ દિવસથી ઝોછો કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમાં પણ ક્યાં ક્યાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે. જેઓ મુસાફરીથી કંટાળીને આવ્યા હોય અથવા માર્ગભૂલેલાની જેમ રખડયા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે. જેઓ ગાઇડ બુકો વાંચી નકશા જોઇ પૂછી સમજી ફર્યા હોય અને જેમણે મુસાફરીમાં આનંદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ લેવી. અહીં મુસાફરીનાં સાધનો એટલા બધાં સારાં અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમાં અગવડનું નામ આવે નહિ.

અમે એક ધણી નવાઇ જેવી બાબત જોઇ: મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ધણી અને તેમાં પણ ધણી બુદ્ધિ સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાખોનું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને વૃદ્ધ છતાં પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જીએ. કાંતો નાની છોકરીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને કાંતો ધરડી સ્ત્રીઓ આવે છે. બીજા પુરૂષો પણ ધણા હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકંદરે વધારે હોય છે. તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ધણું. ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ પચતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડો. એની બીસાન્ટને સ્ટી-મરમાં વટાણાં અને એવી એવી પચ્ચે આકરી ચીજો ખાતાં જોયાં ત્યારે આ દેશના વૃદ્ધ પુરુષોની ઉદ્દીપ્ત જઠરાગ્નિ વિશે ખાતરી થઈ. મુસાફરીથી કોઈ કંટાળતું નથી અને આખો વખત આનંદ કરે છે.

દરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાંચીને તૈયાર થયેલ હોય છે, ક્યાં જવું છે, શું જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળવીને આવે છે અને આનંદથી સર્વ જુઓ છે.

ધણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે મુસાફરીમાં અગવડ આવતી નથી. બેડોંગ કે ભાતાનો ડબ્બો કે કુટનો કરંડીઓ કે પાણી પીવાનું વાસણુ વિગેરે સાથે રાખવાં પડતાં નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી ફરી શકાય છે.

સ્ટેશને ઉતરીએ ત્યાં હોટેલવાળો અને કુકનો માણસ હાજર હોય છે. તે સામાન તે ઉચકાવી જાય છે. હોટેલમાં જવાની ગાડી તૈયાર હોય છે તેમાં આપણે બેસી જવાનું હોય છે. આપણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમાં બેસારો જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માથેજ હોય છે. એક દિવસ રહીએ તો પણ તેનો જૂદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમાં ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ થાયું સસ્તું પડે છે. આખો દેશ ઉદ્યોગી અને સમૃદ્ધ છે અને લોકોના મુખપર સુખ ઉભરાઈ જતું દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજિયાત આરામ લીધો. બુધ-વારે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો કર્યો. અહીં સ્વીટઝરલૅન્ડમાં નાસ્તામાં બે જાતની બ્રૅડ (ક્રૅંસા) અને બે બીસ્કીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જેલી આપે છે. આખો નાસ્તો અનુકૂળ પડે છે. અમે ફાર્સ કે સ્વેડેન વ્હીટ લાવવા વીસરી ગયા, નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયોનું દૂધ આપણે ત્યાં બેંસનું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જડું હોય છે અને બહુ સાફ અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ અમે રૂમમાંજ લેતા હતા. ઇન્ટરલાકનના ઉસ્ટ (Ost) સ્ટેશને આવી ટ્રેનમાં બેઠા. વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પંજાબમાં નદીઓને ‘દરીઆવ’ કહે છે તેમ અહીંના સરોવરને see દરિયો કહે છે. સ્પેલ્ડોંગમાં જરા ફેર છે (sea નથી) પણ અર્થ એકજ છે. પ્રથમ ઇન્ટરલાકનનું બીજું સરોવર Brien zer see આવ્યું. સરોવર ઉપર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે તેની શોભા ઓર લાગે છે. એને કાંઠે કાંઠે ટ્રેન ચાલી. વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

લ્યુસર્ન Lucerne.

અનેક કુંગરા, ટેકરા, ગાળી, નદીઓ અને સરોવરો આવ્યાં. આખું સ્વીટઝરલૅન્ડ સરોવર, વનસ્પતિ, પર્વત અને ખીણોથી ભરપૂર છે અને એને મનુષ્યે વધારે ખીલાવ્યું છે. આખે રસ્તે વરસાદ ચાલુ હતો. એ સરોવરના કાંઠા ઉપર હોટેલ બો રિવાજ (Hotel Beau-Rivage) છે ત્યાં ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશનેથી બેસી ત્યાં આવ્યા. આ હોટેલ પણ ધણી મોટી અને સુંદર છે, સરોવરના કાંઠા ઉપર છે. સામે વૃક્ષઘટા અને મોટો સુંદર બગિચો છે. એ હોટેલમાં ઉતરી લાંચ લીધું. અમે બપોરે એક વાગે પહોંચ્યા.

પછી બપોરે ૨૧ વાગે મોટરમાં બેસી સરોવર આસપાસ ચકરાવો લીધો. લગભગ ૫૬ કીલો=૩૬ માઇલ દૂર જઈ આવ્યા. ૭૨ માઇલની મુસાફરી મોટરમાં કરી. કુદરતનો દેખાવ, સરોવરનું પાણી, અંદર ફરતી સ્ટીમરો, નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને વચ્ચેના તથા સામેના પર્વત ઉપર વાદળાં અને બરફ જોતાં અને ચારે તરફની વનરાજી જોતાં આસ્વા. બરાબર સાડા ચાર કલાક મોટરની સહૈય કરી. વરસાદ આવ્યા કરતો હતો. વચ્ચે ઉધાડ નીકળ્યો ત્યારે લોક ઓફ લ્યુસર્નના ફ્રાટા મારા મિત્રે પાડી લીધા. પાછા ફરતા બીબ્લ ત્રણ નાનાં સરોવરો જોયાં અને છેવટે સાત વાગે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા.

હોટેલમાં અંગ્રેજી જાણનારા ઘણા હોય છે એટલે કોઈ પ્રકારની અગવડ આવતી નથી. આવતી કાલે રિગિ પર્વત પર જવાનું હતું. ઉધાડ નીકળે તો સારૂં એમ ઈચ્છતા સુઈ ગયા.

લ્યુસર્ન શહેર ઘણું સારૂં છે; બર્ન, બેસલ પછી સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઠીક અગત્યનું ગણાય છે; દુકાનોમાં ઘણી ચીજો મળી શકે છે; સ્વીટઝરલૅન્ડના બરાબર મધ્યમાં આવેલું છે એટલે એને સ્વીસ પ્રદેશનાં હૃદયનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. એ શહેર પુરાણું છે અને પશ્ચિમે જીનેવ જેટલીજ અગત્ય તે ધરાવે છે. મારાથી ઝુરીચ કે બર્ન સમયસંક્રોચને કારણે જઈ શકાય તેમ હતું નહિ તેથી મુખ્ય શહેરોમાં જીનેવ અને લ્યુસર્નથીજ સંતોષ માનવાનો હતો.

પણ મધ રાતની ધારણા સાચી ન પડી. સવારે ઉઠ્યા ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો, પણ રહી જશે એવી આશાએ અને જોવાની લાલચે સાહસ કર્યું. ટાઈમ ટેબલ પ્રમાણે અમારે ૧૦-૪૩ સવારે સ્ટીમરમાં બેસી રિગિ ડુંગર જોવા જવાનું હતું.

એ ડુંગર પર જવા માટે પ્રથમ વીરવાડ સ્ટેટર સી Vierwaldstatter See અથવા લેક ઓફ લુસર્નમાં થઈને જવાનું હોય છે. મોટી ગાલીઆ Gallia નામની સ્ટીમર હાજર હતી તેમાં કઠિથી બેઠા. પેસેંજરો ત્રણસો હશે. આટલા બધા પેસેંજરો સાથે છે એટલે સહુ ઠીક થઈ રહેશે એમ ધાર્યું. સ્ટીમર વખતસર ઉપડી. એ સરોવર ૨૨ માઇલ લાંબું છે. મધ કાલે બપોરે જ સરોવરને કાંઠે મોટરમાં ફર્યા હતા તેની અંદર આજ સ્ટીમરમાં આધ્યા. સીબર્ગનું બંદર-સ્ટેશન પ્રથમ આવ્યું.

ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ weggis ને સ્ટેશને વધ્યો. ચારે બાજુના ડુંગરોમાંથી પાણી જોરથી વહે અને અમે સ્ટીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે વીઝનાઉ Vitznau સ્ટેશને પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી ગયા. સરોવર દરિયા જેવુંજ હતું પણ આજે તોફાને ચઢ્યું હતું. દરેક બંદર જોવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે ડુંગરોની શોભા અદ્ભુત બની રહે છે.

સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી. એ કોગ્વહીલ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી. પાટાની અંતરમાં પૈડું પેસતું જાય, ખાસ જાતનું ઈંજિન અને ત્રણ ડબ્બા. ડબ્બામાં પેઠા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ સ્ટેશનો મૂક્યાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બાજુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીનેરી જોવાનો રંગ તો બાજુએ રહ્યો પણ ઘણાં ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં પગ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાક દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધે જતી હતી પણ જોવાનું કાંઈ બન્યું નહિ.

રિંગિ (Rigi)નો મોટો પહાડ ચઢી સ્ટેશનેથી પહોંચતાં મહાજાતો ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમાં ગયા. સાથે ઘણા પેસેન્જરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કાંઈ દેખાતું નથી તેથી જરા નાસીપાસ પણ થતા હતા. ઉપર જઈ જોયું તો થરમોમિટર ૪૨ ડિગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને ફીઝીંગ પોઇન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટિકિટ હતી. અમારી અન્ન ફળ શાકાહારની ગોઠવણ કરી આપ લીધું. પછી બહાર આવી જોઇએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડતો હતો તે જોયો. બાકી આગળ પાછળ કંઈ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાંચ માળનું ભવ્ય મકાન હતું. દોઢ કલાક તેમાં ફર્યા, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકડાઇ જમ. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને તેમાં આનંદ માન્યો. કંઈ ખાસ જોઇ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકડાતાં અકડાતાં ડાલ વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેઠા ત્યાં ધુમસ ઓસરવા લાગી. પહાડનો ભવ્ય દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોજાં પણ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉતરતી ગાડીએ ધણું દેખાવો જોયા; ચરતી ગાયોનાં ધણુ અને લીસો પર્વત, કુંજ અને વનરાજી જોતાં જોતાં, પાણીનાં અનેક વહનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડતા અનુભવતાં પાછા વીઝનાઉ આવી, સ્વીઝરમાં બેસી લ્યુસર્ન આવ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાતનો થયો. દેખાવ ન જોઇ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો બરાબર ખ્યાલ થયો.

મુસાફરો પણ આનંદ કરતાં હતા. નાસીપાસ ચાલ તોપણ ગમત તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમાં જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ઠંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુસર્નમાં ગાંધકાલે નિરાશા થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે ધુમસ અને બરફના એવા એક અનુભવની પણ ખાસ જરૂર હતી. દૃશ્ય તો કેટલુંક પછી જોવાયું પણ ધુમસ અને ઠંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ થાય.

આજે (તા. ૩૦-૭ શનિવારે) સવારે ૮-૫૩ ટ્રેનમાં બેઠા. ગાડી ચીકાર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનું હતું. ટ્રેનમાં એક જર્મન પુરૂષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડબ્બામાં હતા. બન્ને છોડીઓ ઘણી હુશિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકલી મુસાફરીએ નીકળી હતી.

હમેશના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હવા ઉપર વાત શરૂ થઈ; પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણતા એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંબંધી ઘણી માહિતી મેળવી. અમારા ઈંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને બહુ ગમ્યા. એ કહે અમે અંગરેજોની કોંકની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારું સુદ્ધ ઈંગ્લીશ બહુ ગમે છે અને સમજાય છે. બન્ને છોડીઓએ

અમેરિકાની પણ ધણી વાત કરી. જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત કરતો હતો અને પેલી છોડીએને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી.

લુગેનો જતાં વચ્ચે એક ૯૩ માઇલની સ્ટેટ ગોથાર્ટ (St. Gotthard.) ટનલ આવી. ૧૧ વર્ષ સુધી એને બનાવવાનું કામ ચાલ્યું હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનલ પસાર કરતાં ૧૬ મીનિટ થાય છે. એને બાંધતાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. આ ટનલમાં દાખલ થતાં ૩૬૫૦ ફીટની ઊંચાઇએ હતાં ત્યાંથી એકદમ ૯૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા. ટનલમાં પેસતાં વરસાદ ધ્રુમસ જે અમે લ્યુસર્નમાં પેકા ત્યારથી સાથેજ હતા તે એકદમ બંધ થઇ ગયાં અને વરસાદ જાણે જરા પણ આવેલોજ નહિ હોય એમ જમીન પણ કહેતી હતી. નવ દશ માઇલની ટનલ એટલે શું? એટલી લાંબી ટનલ એ પણ એક અજાયબીજ છે.

તડકો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેજરો એક સાથે આનંદની ખૂંમો પાડવા લાગ્યા. જાણે છાંદગીમાં આજેજ પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઇએ એવા ઉત્સાહમાં સર્વે આવી ગયા. પછી તો ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ, ખળખળતા શાંત ઝરા અને સર્વ ઉતાડોનાં મુખપર આનંદોત્સાહ જોતાં આગળ વધ્યા. ટ્રેન આગળ વધ્યે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા. એવા આનંદમાં અનેક ખળખળતા ઝરાઓ નીહાળતાં આગળ ચાલ્યા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ વધતું ચાલ્યું.

૧૨-૩૪ બપોરે લ્યુગેનો પહોંચ્યા. લ્યુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનું નાનું શહેર છે. એમાં હોટેલો ધણી સારી છે. અમે હોટેલ બ્રીસ્ટલ (Hotel Bristol) માં ઉતર્યા. એ જગ્યા

વર્ગની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે. એમાંથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાયો. સરોવરની ચારે તરફ હોટેલો આવેલી હતી. લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાય. અમે જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી. એટલે સરોવરની બાજુ-એથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીયા ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે જતી આવતી હતી. હોટેલની બારીમાં બેસી ચારે તરફ જોઈએ તો નાના નાના ચાર ડુંગર ઉપર બંગલા પણ દેખાતા હતા. બંગલાની શોભા પણ ઘણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો.

તુરત લંચ લઈ તપાસ કરી અમે બપોરે બે વાગે ચાલતી અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીની દુર લીધી અને ટીકિટો લઈ ગાડી (સારાએન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતાં તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છડેછડા હતા.

ગાડી મોટર (સારાએન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી. પ્રથમ ઢોળાવ ઉપર ચઢવા અમે રેલવેની બાજુમાં ચાલ્યા. વચ્ચે એક લેવલક્રોસીંગ પાસે પા કલાક ખોટી થવું પડ્યું. અહીંના લેવલક્રોસીંગના દરવાજા ઉપર ઉઘડે છે એટલે ઉઘડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડો હોય તેનો જોશો થઈ જાય. એ સર્વ કામ વીજળીથી ચાલે છે. પંદરેક માઈલ ગયા હોઈથું ત્યાં સુધી બે ત્રણ ગામ આવ્યા. પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ ધણે ઉંચેથી જ થયો. જાણે બનાવટી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીલાં ખેતરો, વચ્ચે ઝાડો, ખુલવાડો અને સામે લેક મેગીઓરીનું મોટું સરો-

વર દેખાવા માંડ્યાં. ગાડી ઢોળાવ ફરતી ચક્કર દેતી નીચે હતરી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય. સીનેમાની શીલમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકો એટલે રિગિ પહાડની ગધકાલની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દૃશ્ય અને તડકા વચ્ચે સરખામણી થયા કરે. મેગેડાઇના શહેરમાં થઇ આખરે ૪-૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકાર્નો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી-
Lake Maggiore ધણું મોટું સરોવર છે. લોકાર્નો શહેરનું વસ્તી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ધણું સુંદર આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપૂર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલ જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમક લટકેલા, પડખે જીવારી અને મકાઈ પણ ધણી અને પીચન જાડોનો તો પાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે જે સ્થાને ગઇ સાલમાં ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારિખે લોકાર્નોની સુલેહ થઇ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વનું ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુલેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. લા ધણુ સુંદર મકાનમાં પહેલે માળે દેશ પરદેશના મુત્સદ્દીઓ ગમ ઓક્ટોબરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર ઓરટેન બ્રિઅરલેન્ડ હતા, ફ્રાન્સનો બ્રિઅંડો (Briand) અને ઇટાલિનો મ્યુઝોલિન પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરધો ફાંક શી લઇ અમને મકાનમાં દાખલ કર્યા અને ઓકારકુને સર્વ બતાવ્યું અને કેટલીક વાતો કરી. જે ખુરશીઓને

ઉપયોગ સુલેહ પર સહી કરતી વખતે થયો હતો તે અમને બતાવી અને કાશુ ક્યાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખસ્થાન એનરેબલને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુત્સદી ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકોનોના મેયરને ખાસ સ્થાન માનથી આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક તહનામા વખતે વપરાયલાં ટેબલ, ખડીઓ અને હોલ્ડર જળવી રાખ્યાં છે. સુલેહ વખતે ફોટો લીધેલો તે ત્યાં હતો. તેનો નાનો ફોટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બધી સત્તાના મુત્સદીના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફોટો હતો. એક ઘણું સુંદર ઘડિયાળ હોલમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭-૩૬ (સાંજના) અંધ પાડ્યું છે તે હજુ તે ટાઈમ બતાવે છે.

આ સર્વ વાતો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. બધી ખુરશીઓ વિગેરે સર્વ ઓળખે જળવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સત્ત્વ (સ્પીરિટ) કેટલી હદ પર ઊંચે રહે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આવા બનાવોને યાદ રાખવાની આ નૂતન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ઘણા સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફોટો પાડ્યો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો. ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાગુની વાડોને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ઘણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના ક્યારા, પાણી છાંટવાની તદ્દન નવીન શૈલી અને પુવારા જોઈ ઘણી નવીનતા અનુભવી. હોટેલ પણ પૂરતી સગવડવાળી જણાઈ. અમારે અહીં ઘણો ઓછો વખત રહેવાનું હતું. તેટલા વખતમાં સર્વ ફરીને જોયું. આજે પ્રકાશ ઘણો હતો. હોટેલમાં આ પીધી.

છ વાગ્યે પાછા ચાલ્યા. જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાલી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોનો ઉદ્યોગ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીસ પ્રજાનું જીવન જોતાં આગળ વધ્યા. સીનેમાની શ્રીમ ઉલટી દિશાએ ચાલતી અનુભવી.

અમે યોંગફાઉ ઉપર ફાટો પડાવ્યો હતો તે જર્મન ગૃહ-સ્થે અમને ધ્યુગાનોમાં મળવા કહ્યું હતું. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા. તે સામે આવેલ યુજીઆ Eugène નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મહેમાન હતા.

સરોવરની બાજુએ થઈ અમે મોટરમાં તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ધણો સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમાં ચઢી ગયા. તેમને મળ્યા. તેણે ફાટો તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસલ શ્રીમ લીધી, ધણો આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલ-માં આવી જમ્યા.

ધટાલિ.

કોમો Como.

આજે ધણા જલ્દી ઉઠી કોમો સરોવર જવાનું હતું; અને સ્ટીમર, રેલવે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી ઉઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલાં સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. લ્યુગેનો સરોવર ધણુ મોટું છે. બારેક માઇલ લાંબું છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે; થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીઅન સરકારની હદ છે. એટલે આજે સામાન બતાવવાની અને પાસપોર્ટ બતાવવાની ખટપટ હતી. જ્યાં સરહદ નવી આવે ત્યાં વીરમગ્ન કરતાં પણ ખરાબ દશા અનુભવવી પડે. બન્ને બાજુ-વાળા જૂદો જૂદો સામાન જુએ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી ગયા. પછી સામાન બતાવી સીલ કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. બરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી રહી. સામે સામે નજીક નજીક બંદર આવતા જાય અને ત્યાં ધણા ઉતાર ચઢે ઉતરે. ચાર પરાં તો લ્યુગેનોનાં જ આવ્યાં.

સવારે ૯-૨૦ અમે પોરલેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરલેઝા સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોઠવી બેઠા. કેટલાંક સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી. હવે બધું ઇટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ધરો ઉપર નળીઆં હિંદુ-સ્થાનનાં જેવાં અને ધરો ખરફ કે શરદીથી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુંબઈ જેવાં ઉજળાં દેખાયાં. લોકો પણ કાંઈક હિંદુસ્થાની જેવા અને દેખાવમાં વધારે રૂપાળાં લાગ્યાં.

૧૦-૨૦ સવારે અમે મીનાજીઓ સ્ટેશને પહોંચ્યા. વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમાં જવાનું થાય ત્યારે ત્યાંના ચલણનું થોડું નાણું જરૂર રાખવું, નહિ તો મજૂર વિગેરેને સમજાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામું નુકસાન વેઠવું પડે છે.

ટ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અંદર મખમલ જડેલ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યાં કોમો સરોવર દેખાયું. ગાડીને પણ ત્યાં લઈ જવામાં પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઈ સમજાય નહિ, પણ અટકળે બંધી વાત ચલાવતા હતા. મીનાજીઓ Menajjio સ્ટેશનથી સ્ટીમરમાં સવારે ૧૦-૨૦ બેઠા. સ્ટીમરમાં અમને એક અમેરિકન વડીલ મળ્યા. એની ઉંમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણું જાણવાનું મન હતું અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક કલ્પ સ્થાપી છે તેનું નામ 'સો વર્ષની કલ્પ.' સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેના મેંબર થાય છે. પોતે કેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મદત કાયદાની સલાહ આપવાની મંડળીના ૪૦ વર્ષથી ડાયરેક્ટર છે, ન્યુયોર્કમાં પ્રેક્ટીસ કરતા હતા. એમણે મારી સાથે બે કલાક બહુ

રસથી વાતો કરી. એ ધર્મમાં ધણુ આસ્તિક હતા અને હિંદુ વાસીઓ માટે એને ધણું માન હતું. એ પોતે ચાલી ચલાવીને અમારી પાસે આવ્યા અને જાણે ધણુ જૂના મિત્ર હોય એમ વાત કરવા લાગ્યા. એની સ્ત્રી પણ ૭૦ વર્ષની ડોસી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી માટે એણે ધણું વાંચેલું તે કહ્યું અને ધણી વાતો પૂછી. અમારી વાતમાં એને રસ ધણુ પડ્યો અને બધા મુસાફરો અમારી વાત સાંભળી રહ્યા. બધાને પણ ઓછો વધતો રસ પડ્યો. એણે ન્યુયોર્કના કાયદાની ધણી વાતો કરી અને મેં હિંદુસ્થાનના કાયદાની વાતો કરી. એ કલાકમાં અનેક વાતો કરી. પોતે નાના બાળકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરી રીતે આપે છે તેની નાની નાની વાર્તાઓ કહી, મૂર્તિપૂજા ઉપર ચર્ચા કરી અને બ્યારે મેં એમના Cenataph અને કેથીડ્રોમાં મૂર્તિપૂજા જ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે જરા ચોંક્યા, પણ પછી એણે મૂર્તિપૂજાની ભાવના સમજ્યા પછી એની આવશ્યકતા સ્વીકારી.

ચારે તરફ દૃશ્યથી ભરપૂર સરોવર હતું. નાનાં નાનાં ગામો આવતાં જાય તેની રચના, તેની શોભા અને તેનાં સુધડ મકાનોનો દેખાવ આહ્લાદજનક હતો. ઇટાલીઅન લોકો કુદરતના સૌંદર્યના અને કળાના ભોક્તા છે. પર્વત નીચે અને સરોવર ઉપર ગામ બાંધવામાં કળાનો અને કુદરતનો કેવો સુંદર યોગ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. દરેક ગામની આગળ વનરપતિ નવપક્ષવ ખીલી રહેલી દેખાય અને એની મનને મોહ પમાડનારી રચના સરોવરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે. કેટલાંક મકાનો નવીન ઢાંચાનાં અને કેટલાંક આપણા ગામડાનાં મકાનો જેવાં હોય છે. સરોવરમાંથી એ સર્વેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. રેલ્વેનો એવાં સારાં રાખેલાં

કે જોધને સંતોષ થાય. વનસ્પતિને કળાથી શણગારે છે. જંગલી ઝાડો કે વેલાઓ ગમે તેમ ઉગી જાય તેમ નહિ પણ તેને સરખાઇથી રાખેલાં, સરખે અંતરે વાવેલાં અને સરખાઇથી કાપેલાં હોય છે; એટલે કુદરત અને કળાનો ખરાબર સુયોગ કરેલો દેખાઇ આવે છે.

આ કોમો સરોવર ધટાલિને તાબે હોવાથી ધટાલીઅન સરોવર ગણાય છે. એ ઘણું વિશાળ સરોવર છે.

બપોરે ૧૨-૪૫. કોમો શહેરના સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. સામેજ હોટેલ મેટ્રોપોલ એન્ડ સુસી (Hotel metropole & Suisse) હતી ત્યાં ઉતર્યા. આ હોટેલ સરોવરના કાંઠા પર જ હતી. જીનેવ, મોંટ્રે, ઈન્ટર લાકન, લ્યુસર્ન અને લ્યુગેનોમાં બંધી જગ્યાએ સરોવરને કાંઠે હોટેલમાં ઉતર્યા અને હોટેલમાં બેઠા બેઠા સરોવરે જોયાં.

મુખ્યમાં દરિયાનો ઉપયોગ એવીજ રીતે હોટેલવાળાઓએ કર્યો છે, માત્ર અહીં કેટલીક સુવ્યવસ્થા વધારે દેખાય છે.

સરોવરને કાંઠે હોટેલ હોય તેની બહાર સાંજે બેસવાનું હોય છે, બપોરે ત્યાં આ પીવાય છે. તે હોટેલ બહારની જગ્યા પણ ઘણી સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખે છે. સાંજે ડીનર પણ જોને એ હોટેલના આંગણાપર લેવું હોય તે ત્યાં લઈ શકે છે અને જોને અંદર હોલમાં ડીનર લેવું હોય તે અંદર લઈ શકે છે. એનાં ટેબલ, ટેબલપરના લેંપ, વિગેરે સર્વ સ્વચ્છ, સુવ્યવસ્થા અને આકર્ષક હોય છે અને એના શેડ પણ એવા સારા કે રસ્તે ચાલનાર પણ ધડિબર દૂરથી જોઈ રહે. અહીં રસ્તાપર બેસી ખાવામાં કોઈની 'નજર' લાગવાની બીક નથી.

કેમો શહેરની વસ્તી ૧૨ હજારની છે. શહેર ઇટાલિમાં છે અને બંદર પર સ્ટીમરો આવે છે. દિવસ આવળ કર્યા કરે છે. હજારો લોકો સ્ટીમર દ્વારા આવળ કરે છે.

અમે લ્યુગેનોથી રેલવે માર્ગે પણ અહીં આવી શકતા. સીધી રેલવે મિલાન જાય છે; પણ સ્ટીમરોની ટ્રીપ કરવા આ પ્રમાણે કુકવાળાએ ગોઠવ્યું હશે એમ અમે ધાર્યું અને અમને તેમાં ઘણી મોજ આવી. વળી લ્યુસર્નની ઠંડીનો કડકડાટ હજી મનમાં હતો એટલે અહીંની સુકી ગરમી બહુ આવકારદાયક લાગી.

બંદરનાં સ્ટેશન સામે મોટો ચોક છે. હોટેલમાંથી બંદર જોયું હોય તો ચોપાટીનો કિનારો જ લાગે. એના કાંઠાપર દિવાળની પણ મુબંધની ચોપાટી જેવી જ થાય છે અને બાજુએ હોટેલો તે ચોપાટીથી વાલકેશ્વરના રસ્તા જેવું વલાણુ લેતા લાગે. વળી સામે પર્વત પર કેબલ રેલવે ચઢ ઉતર કરે અને રાત્રે તેમાં દિવા થાય ત્યારે આવેલા પર્વત સીમલાના પર્વત જેવો દેખાવ આપે. દેખાવો તો એટલા જોયા કે એમાંથી જેટલા યાદ રહેશે તેટલાં બીજાનું સ્મરણ કરાવશે. આનું નામ ‘સંસ્મરણો’ અને એ યાદ કરાવનાર તરીકેની યોજના પર પુસ્તકનું નામાભિધાન થયું છે અને તે દૃષ્ટિએ તે સાર્થક છે.

બપોરે જરા આરામ લઈ એક સ્પેશિયલ મોટર કરી. અહીંથી દૂર વેરેસી (Verese) કરીને શહેર છે, મિલાનથી ઉલટી બાજુએ છે, લગભગ ૬૦ માઇલ દૂર હશે—ત્યાં ગયા. ત્યાં રસ્તે અનેક દૃશ્યો જોયાં. ખેતરો તો આપણાં ખેતરો જેવાં જ. વેરેસી ગામ મોટું છે. ડુંગર ઉપર એક પાલ્સ (Palace) હોટેલ

છે ત્યાં જઈને દ્વરથી ત્રણ મોટાં નાનાં સરોવરો જોયાં, આ પીધી અને મોટરમાં પાછા કામો આવ્યા.

લેક (સરોવરો), ડુંગરો, કુદરતી દેખાવો, વનરાજી, સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય અને કુદરત તથા કળાનાં અદ્ભૂત મીલનો—આ સર્વ જોવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. હવે કાંઈ સરોવરો આવવાનાં નથી. હવે તો ઇટાલીઅન કળા જોવાની છે. કુદરતને જાહેર હવે મનુષ્યકૃત કળાનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તે વિચાર કરતાં કુદરતના દેખાવાનાં કેટલાંક સારાં કાર્ડો ખરીદ્યાં અને હોટેલ મેટ્રોપોલિમાં પાછા ફર્યા.

રાત્રે સરોવર અને ડુંગરનો દેખાવ ધારી ધારીને જોયો. દિવાઓ અને પ્રકાશ, સ્ટીમર અને મનુષ્યની મેદની, ચોક અને ટ્રામવે, સુંદર બગિચો અને સ્વચ્છ પગથી, ઘણાં સુંદર મકાનો અને બજારની હાર જોતાં જોતાં થોડું વાંચી લખી સુઈ ગયા.

આજે ઓગસ્ટ માસનો પ્રથમ દિવસ હતો. રવિવાર હતો. સવારથી સેંકડો લોકો સ્ટીમરમાં જતા હતા. રવિવારને અહીં સ્ટીમરની સહેલગાહ કરી ઉજવતા હશે એમ જણાયું. સ્ટીમરમાં મળના બેન્ડ વાગે તે અમે હોટેલમાં બેઠા બેઠા સાંભળીએ. ઘણી સ્ટીમરો ગઈ અને દરેક ઉતારિઓથી ચીકાર હતી. અમે પણ એ લોકોના આનંદી ચહેરા અને હાથમાં ખાવાની ટોપલીઓ લઈ જતા જોતાં હોટેલમાંથી તેમના આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. આજે પણ તડકો મુંબઈ જેવો પડે છે અને ઠંડીનું સ્મરણ ચાલ્યું ગયું છે.

કામો ઇટાલિમાં આવેલું છે, છતાં ત્યાં સુધી મમજાપર અસર સ્વીટઝરલૅન્ડનીજ રહે છે, કારણકે એના સૌંદર્યનું સ્વીટઝરલૅન્ડના

સૈંદર્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટઝરલૅન્ડમાં અનેક પર્વતો દેખાવો અને શહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઇ પણ સારી ગાઇડ બુક લેવી અને એક સ્વીટઝરલૅન્ડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આલ્પ્સના ઉંચા શિખરો અને હ્રાઇન નદીના ધોધ (ફોર્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજ રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રજાએ તૈયાર કરેલા છે. એના મોટાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૈંદર્યને બગાડ્યા વગર એની શોભામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મગ્ન નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે શિયાળામાં પણ અહીં રમત ગમતો ઘણી થાય છે અને તે જોવા અથવા તેમાં ભાગ લેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. સેંટ બર્નાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નાર્ડ એબરેસેન્ડનું ઇન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ બનવે છે અને ઝુરિચ, બર્ન અને છનેવ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી બ્રીગ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં ગયા પછી ગોરનાર આટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૮૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સંકોચ હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શક્યો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કોમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કોમો (como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ અહીં સુધીનું કુલ સૃષ્ટિસૈંદર્ય

સ્વીટઝરલાંડ જેવું હતું તેથી અમારી નજરે સ્વીટઝરલાંડ આજેજ છોડીએ છીએ એમ લાગતું હતું.

સ્વીટઝરલાંડની વસ્તી ૪૦ લાખની ગણાય છે. આ પ્રજા નાની છે પણ ધણી ઉદ્યમી છે. એની હોટેલો ધણી સુંદર અને સારી વ્યવસ્થાવાળી હોય છે. હોટેલનાં સ્થાનો પણ બધી જગ્યાએ મોટા સરોવર ઉપર આવેલાં છે અને તેમની સામે ધણો સારો બગિચો હોય છે એટલે એકંદરે કુદરતનાં સૌંદર્ય સાથે મનુષ્યકૃત ખૂબિ-ઓનું મિલાવટ બહુ સુંદર દેખાય છે. હોટેલના ભાવ આકરા તો ખરા. લગાઇ પહેલાના ભાવો કરતાં લગભગ બેવડા છે પણ સગવડ ધણી જળવાય છે. હિંદીઓની સગવડ પણ બહુ સારી રીતે જળવે છે; જરા પણ ભેદભાવનું નામ નહિ અને આપણે વેળ-ટરીઅન તરીકે રહેવાનું જણાવીએ એટલે તે પ્રમાણેની બધી સગવડ ખાસ કરી આપે છે. એનો જૂદો વધારે ચાર્જ કાંઈ આપવો પડતો નથી.

આ સ્વિસૌંદર્યમાંથી નીકળી હવે મનુષ્યકૃત શોભાઓ અને કળાના નમુનાઓ જોવા જવાનું હતું. જંગલ, પહાડ, નદી, સરો-વર, વહેતાં ઝરણાં, ઝાડો, વૃક્ષ તથા ધનધટાને બદલે મોટાં શહે-રોની ધમાલમાં પડવાનું હતું. એક વાત મને ચોક્કસ લાગી કે જો પ્રથમ ઇટાલિ જોઈ, પછી સ્વીટઝરલાંડ ગયો હોત તો વધારે સાફ હતું. ઇટાલિમાં સ્વિસૌંદર્યને સ્થાને સ્થાપત્ય કળાના અને શિલ્પના ધણા નમુનાઓ જોવાના હોય છે, તે જોયા પછી જો સ્વિસૌંદર્ય જોવાનું થાય તો વધારે રસ આવે. બીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વીટઝરલાંડમાં બનતા સુધી અજવાળાઆ પક્ષમાં જવાય તો વધારે સાફ. તેમાં પણ આડમથી

પુનઃ સુધી વધારે બહાર આવે છે. જે કે ત્યાં અજવાળિયામાં ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના હોયજ એમ ધારવાનું નથી, કારણ કે વાહાણોના બધાં તો જરૂર રહેજ; પણ અજવાળિયામાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ સરોવરમાં પડતો જેવાની તક (ચાન્સ) રહે છે અને સરોવરમાં રાત્રે આનંદસહેલ (એક્સકર્ઝન) થઈ શકે છે. આ બંને સૂચના લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. હું તો ત્યાં વદ પક્ષમાં ગયો હતો એટલે આ લાભ મને મળી શક્યો નહિ.

ઓગસ્ટની ૧ લી તારિખે બપોરે ૩૧ વાગ્યે કોમોના સ્ટેશનપર આવ્યા.

ત્યાંથી મિલાનનો રસ્તો ૧૧ કલાકનો છે. ગાડી જરા મોડી હતી. ઇટાલીઅન રેલવેનાં ઈંજિનો ધણાં મોટાં અને ગાડીઓ ચીકાર હોય છે.

મિલાન-Milano.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી મિલાનનાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ઉતરી, સ્ટેશનથી પાંચ મીનિટને રસ્તે 'હોટેલ ડુ નોર્ડ' (Hotel du nord)માં ગયા. આજે રવિવાર હતો એટલે બજારો બધાં બંધ હતાં. બાજુમાં એક નાનો સુંદર બગિચો હતો ત્યાં ફર્યા.

મિલાન શહેરની વસ્તી સાતથી આઠ લાખની છે. શહેર ઘણું મોટું અને મુંબઈ જેવું લાગે છે. અહીંનાં ધરો ઉપર કળાશ

નજીવી અને મુંબઈ જેવું બધે ઝાકઝમાળ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ધરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. લોન્બાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ધણો સારો છે અને શહેર સુઘડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમાં ટ્રામ, ટેક્સી તથા ગાડી ધણી મળે છે અને બાડાના દર રીત-સરના છે. એનું ઇટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રેશમ વિગેરેનાં ધણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો પણ ધણા વસે છે. ઇટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ધણી ગણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ધણો જૂનો છે.

હોટેલની બહાર મોટા ચોક અને તેની બહાર મોટા દરવાજો છે. આજે સારો-ઉધાડવાળો દિવસ હોવાથી જમવાનું સાંજે એ ચોગાનમાં હતું. એમાં વીજળી પણ ગોઠવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લગ દબાવવાથી વીજળી આવે છે અને જમતાં હોદાએ ત્યાં એક સાથે દિવા ચર્ધ જાય છે. ટેબલ લેંપ ઉપરના શેડો પણ ધણા સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય ચર્ધ રહે છે.

બીજે દીવસે સવારે ઉડી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું સ્થળ અહીં કુઓનું દેવળ છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલું છે. એ મંદિરનું-દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની બરાબર સામે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું ધણું સુંદર પ્રત્યું છે. એના દરવાજા લોહના છે. એના ઉપર આખું બાઈબલ લોહના ઉતારે કામમાં ઉપાડ્યું છે. એ દરવાજો ધણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કંથીડલની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૯૬ વાર છે. રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી વધારે મોટાં માત્ર બે દેવળો દુનિયામાં છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું: એક રોમનું સેન્ટપીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કંથીડલ. એ દેવળની બહારનીજ શોભા એવી સુંદર છે કે દૂરથી જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જબરા અણીદાર મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકા છે. લંડનનું સેન્ટપોલનું દેવળ આની પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અદ્ભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન થાંભલા છે તે પ્રત્યેક એક સળંગ આરસના છે અને ઘણા જિયા અને પહોળા છે. દરેકની જિયાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ જોટલી હશે. રસ્તાપરથી-ધુમટ (ડોમ)ની જિયાઈ ૧૫૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં મળીને બે હજાર પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અંદર દાખલ થઈ નજર કરે તો માણસ મુગ્ધ થઈ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એવું શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવો એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું. એ આખું આરસનું છે, ઘણું ભવ્ય છે અને અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઈએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કાંઈ ફોટા નહિ કે માપ નહિ એટલે કલ્પના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા બેઠ્ઠો વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો ચારસો આપી ગયા છે તે જરા બતાવી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આખી શકાય. આ જમાનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હજારો મુસાફરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનીયામાં પ્રશંસા થતાં ઉત્તેજન મળે છે.

ડુમોન્ટ દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું તે કારીગર અને માલીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરું થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્ભુત છે. એનું શિલ્પકામ ગોથીક (Gothic) છે. આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આવું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખો અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. Lofty! Majestic! એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટ્યગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટ્યગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તાબે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચી (Leonardo de Vinchi)નું સ્મારક (મેન્યુમેન્ટ) ત્યાર પછી જોયું. ડોમો અને આ મેન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે કેતર કામ લોહમાં ઉપસાવ્યું છે તે અજબ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા નજીક આજેજ બનાવ્યા હોય તેવા એકબા લાગે છે.

એની બાજુમાં સાંટા મારીઆ (Sta Maria delle

Grazic) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલ્લાં ભોજનનું ચિત્ર ડી'વીન્ચીનું ચીતરેલું જેવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર ખીસ્માર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલી-અનના સમયમાં ઘોડા બાંધવામાં આવતા હતા. કેટલીકવાર, મોટી જગ્યાઓના શા હવાલ થાય છે તે જાણવા જેવું છે. એક માણસને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું કરવાનો વિચાર થયો. એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું મૂક્યું. પુરાણી ચીજોનો આવી રીતે અજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રીસ્ટને ક્રોસપર ચઢાવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું સપર-જમણ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખૂબિ એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કપટ હતું તે જુડાસને તેવો ચીતર્યો છે. દુરથી ભાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે બાણ! પર પીરસેલી વસ્તુઓ આંખેહુમ પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઈ છે. દરેક ચિત્રશાળા જેવા જઈએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર તો જરૂર હોયજ.

એની પાસે બ્રેરા પેલેસ (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલ્લાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચીના શિષ્યોનાં ધણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેંટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્ન'નું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. ગીડોરિની (Guidorini)નું 'સેંટ પીટર અને સેંટ પોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. આલબાનિનું 'ડાન્સીંગ ક્યુપીડ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જ વખણાય છે. આમાં એક બોસી નામના ચિતારાએ વીંચીના લારટ સપરનાં ચિત્રની નકલ મૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઈ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખડો છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોન્બાર્ડ અથવા મિલ્લાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ઘણાં ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની દુરસદ હોય તેજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઈ શકાય. ટીશીયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ઘણા ચિત્રકારો આ લોન્બાર્ડી સ્કૂલના થઈ ગયા, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી ઇટાલિયન સ્કૂલોનાં ચિત્રોના પણ ત્રણ ઓરડા છે. કેટલાંક ભોંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફ્રેસ્કો-પણ મળતાં છે.

અહીં **મુલેહની કમાન arch of peace (Sam-pione)** બહુ સુંદર છે. એની નીચે થઈને પસાર થઈએ ત્યારે પેરિસની આર્ચ-કમાન-યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. અરિના (arena) આંગણ-સામેથી દેખાય છે. સેંટ એટોરજીઓ (St. Eustorgio)નું દેવળ અને સેંટ એમ્બ્રોજીઓનું દેવળ ઉપર ટપકે જોઈ નાખવા જેવાં છે.

મિલ્લાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એનું કબ્રસ્તાન-સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એનું નામ Cimitero Monumentale છે. એ શહેરથી દોઢ માઈલ દૂર છે. જરૂર જોવા જેવું છે. એ કુમોથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની અગત્ય જરા પણ ઓછી નથી. એણે પચાસ એકર જમીન રોકી છે. એનો દાખલ થવાનો દરવાજો ઘણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી ચઢીઆતી લગભગ આઠસે કુબરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ જેવી હોય છે, દરેકના આકાર જુદા હોય છે, દરેક કળાથી

બરપૂર અને શિલ્પના નમુના રૂપ છે. કેટલાક પર પૂતળાં મૂક્યાં છે: કોઇ દીકરી માતાને યાદ કરે છે, કોઇ પત્ની પતિને રડે છે, દરેક ભાવ અન્યથામાં ગરકાવ કરે તેવા છે. કેટલીક દેરીઓ નાની છે. કેટલીક ઘણી મોટી છે. કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને સ્મરણસ્તંભો ઊભાં કર્યાં છે. કુટુંબવાર કેટલીક સ્તુપો છે જેની અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. પત્નીને દાટી હોય તો પડખે પતિની જગ્યા ખાલી રાખી હોય. ઘણીખરી દેરીઓ કરારા આરસની અને કોઇ કોઇ એનાઇટ, ભારે રંગબેરંગી રશીયન આરસની છે અને દરેક જેવા લાયક છે.

અખંડ શાંતિને શોભે અને વધારે તેવાં જાડો, વચ્ચે સુંદર રસ્તા અને આખો દેખાવ ન ભૂલી શકાય તેવો, બહુજ શાંત, ગંભીર, કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવો અને અખંડ શાંતિનું ભાન કરાવે તેવો છે. એમાં જાડો પણ કથસ્તાનને યોગ્ય નાખ્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ ચેરીટિને ચીતરી છે, કોઇ દીકરી આંસુ પડે છે, એક જગ્યાએ હળ લઇને એક માણસ હાંકે છે, કાંઇ દેખાવેનો તો પાર નથી. એક ગુજરાતની લેખિકાએ એ જગ્યાએ મરવું પસંદ કરેલું તેમાં તેણે કાંઇ વધારે પડતું લખ્યું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. અખંડ ગંભીરતા ઉત્પન્ન કરે, મરણની શાંતિનો ભાસ આપે એવો એનો આખો આકાર છે. એના કેટલાંક ચિત્રો લીધાં છે તે જરૂર જેવા લાયક છે. વર્તમાન મિત્રાની શિલ્પના નમુના તરીકે આ સર્વ સ્તુપોના ફાટા સંગ્રહી રાખવા લાયક છે.

બપોરે મારા મિત્રના આડતીઆને મળવા બજારમાં ગયા. ત્યાં બજાર વચ્ચે માર્કેટ જોઇ. એની ફરસબંદી પથ્થરની પણ રંગીત છે. એની ઉપર ચાર માળ ઉપર કાચનો કમાનદાર મકાન.

વાળો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા ઊભા માણસોને આવતા જતા જોયા તો અજબ દેખાવ લાગ્યો. આવો ભવ્ય આરકેડ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ઘોડા મોટર આવી શક્તા નથી પણ હજારો માણસો આવજન કરે છે અને બાજુમાં કોફે હાઉસો વિગેરે છે. એની બાંધણી કેવી રીતે કરી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાહી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે કલાકો એસી રહીએ તો પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એક તો મિલ્લાન મોટું શહેર એટલે હજારો લોકોની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ શોભા જામે છે. મિલ્લાન જનારે આ બજારનો આરકેડ જરૂર જોવા જોવો છે.

પેવીઆ. પછી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆના રસ્તાનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી રસ્તો ધણો ખરાબ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોટી કેનાલ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઠેઠ મિલ્લાન સુધી જાય છે અને તેમાં નાનાં વહાણો અને મછવા ચાલે છે. ચલાવવાની સગવડ એટલી કે રસ્તાપર માણસ એક દોરડું હાથમાં રાખી આખા મછવાને પાણીમાં ખેંચી જાય એટલે ગાડા ખરચનો ધણો બચાવ શકાય છે.

પેવીઆમાં સર્ટોસા ડ' પેવીઆ Certosa di Pavia નું દેવળ અદ્ભુત છે. એમાં લગભગ વીશ ગોખોમાં જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ધણું ચિત્રો તો જડાવ-Mosaic-કામનાં છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરંગી નાના દુકડાનાં-એ ચિત્રો બનાવેલાં છે; અજબ કારી-

જુરોપનાં સંસ્મરણો. ૭૭

મિલાનની સિમેટરીમાંનું એક સ્તૂપ (મંદાલિ).

[પૃ. ૨૬૪.

ગિરીવાળા કળાકાર હોય તેજ એ ચિત્રો કરી શકે. ધણીખરાં બાઈબલનાં ચિત્રો હતાં અને દરેક ગોખ-રૂમમાં એક આરસનો ધણી સારી નકશીવાળો (ઓલ્ટર) ભોગ ધરાવવાની જગ્યા હતી. એ નકશી બહુ જોવા લાયક હતી. આ દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે અને મિલ્કાન આવનારે અરધો દિવસ એ જોવા પાછળ પણ ગાળવા જેવો છે. ટ્રેનમાં જવું ઘણું સસતું પડે છે. એ મંદિર ૧૩૯૬ માં ગીયોવાની વીસ્કોન્ટી નામના ડ્યુકે બંધાવેલું કહેવાય છે. એનું ઘણું સુંદર ચિત્ર પણ ત્યાં છે. એના વચ્ચેના ભાગમાં એક સુંદર ચિત્ર છે તેનું કામ અજબ છે. એના (facade) મુખભાગમાં ગોથીક અને રોમન સ્ટાઇલ છે. સેન્ટ સેબાસ્ટીઅન અને સેન્ટ ફીરોક્સનાં ચિત્રો અંદર દાખલ થતાંજ આવે છે તે પણ બહુ ભાવવાહી છે.

પેવીઆ જંગલમાં આવેલું છે. જ્યાં આ દેવળ છે ત્યાં તો સો દોઢસો ધરજ છે. નહેરની ઉપર આવેલું છે. એને Wilderness of beautiful workmanship કહેવામાં આવે છે. અતિ સુંદર કારીગિરી જંગલમાં પડી છે.

ત્યાંથી પેવીઆ શહેર પાંચ માઇલ દૂર છે. એમાં ૧૩૦૦ ની સાલથી સ્થપાયેલી ઇટાલિની જૂનામાં જૂની યુનિવર્સિટી છે. અમે એ યુનિવર્સિટી પણ જોઈ. અમે ખાસ એક પ્રોફેસરને મળવા ગયા હતા. એ ન મળ્યા પણ એમને ઘેર જઈ આવ્યા. આજના આખા દિવસમાં ધણી મહત્વની જગ્યાઓ જોઈ: કુમો, સીમેટરી અને પેવીઆનું દેવળ એ ત્રણે ખરેખર જોવા લાયક હતા.

સાંજે પાછા હોટેલ કુનોર્ડમાં આવી હોટેલની બહાર પણ કંપાઉન્ડની અંદર ટેબલ બીજાવેલાં હતાં તે પર જમ્યા.

રાત્રે ૧૦-૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોલી (Wagonslit) કારમાં બેઠા. એ ગાડીમાં દરેક કંપાર્ટમેન્ટમાં બે ઉતારને બેસવાની સગવડ હોય છે. અંદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમાં રાત્રે સૂવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમાં બિસ્તરો લઈને મુસાફરી કરવાની હોતીજ નથી. સુતું હોય તો પૈસા આપવા પડે અને પૈસા આપે તો આઢવાનાં તથા ઓશીકાં વિગેરે સર્વ મળે અને નહિ તો બેસી રહેવાનું. મતલબ બિસ્તરાનો તો કશો ઉપયોગ ત્યાં છેજ નહિ.

વાગોલી કારનું વર્ણન આગળ કર્યું છે. એમાં અંધી જાતની સગવડ હોય છે અને ટુવાલ કે પીવાના પાણીની કે વાંચવાની નાની લાઇટની સગવડ પણ ભૂલ્યા નથી.

ફ્લોરેન્સ (Florence)

Italian Name 'Firenze.' ફીરેન્ઝ.

Roman Name 'Florentia' ફ્લોરેન્શીઆ.

મંગળવારે સવારે ૭-૩૫ ફ્લોરેન્સને સ્ટેશને ઉતર્યાં. ઉંઘવામાં રાત્રે જરા પણ અડચણ હતીજ નહિ, કારણકે સ્વીપીંગ કારમાં પૂરતી સગવડ હોય છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરી 'હોટેલ બાગ્લિોની' (Hotel Baglioni) માં સવારે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યાં. જરૂરી નિત્યકર્મથી પરવારી તુરત કુકની ઓફીસમાં જઈ સવારની તથા બપોરની સહેલગાહની ટીકિટો બદલી લીધી. કુકની દુર સવારે ૯-૩૦ દરેક જગ્યાએ શરૂ થાય છે અને ૧૨૧૧ કે ૦૧૧૧ વાગ્યે બંધ થાય, પાછી ૨ થી ૨૧૧ વાગ્યે શરૂ થઈ ૬ વાગ્યે પૂરી થાય; એની બુકો, ગાઈડ અને ગાડી બધું તૈયાર હોય. અમારે તો એની ઓફીસે જઈ વહિયર બતાવી ટીકિટ લઈ ગાડીમાં જ બેસવાનું હતું.

ફ્લોરેન્સ મોટું શહેર છે. એની વસ્તી ૧૫૨૦૦૦ ની કહેવાય છે. એને La Bella- 'સુંદર શહેર' વાળાં રીતે કહે છે. અગાઉ ટસ્કનીની ગ્રાંડડચીની એ રાજધાની હતું. અત્યારે એ પરગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એના ઘરોની બાંધણી સુંદર છે અને કેટલીક જગ્યા ખાસ બેવા લાયક છે. ફ્લોરેન્સની કળા વખણાય છે અને ચિત્રકામમાં એની રફૂલ-શાખા-જૂદી છે. બે કે ઈટા-

લીઅન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખ હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિતારા મુખનો વિભાગ ચીતરવામાં બહુ કુશળતા બતાવતા હતા. ઇટાલિની કળ શહેરમાં બર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. જોટ કળાની બાબતમાં અચગણ્ય શહેર છે તેટલુંજ બાષાસા પણ એનું સ્થાન સુંદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના ડ્યુકેનું વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એ બે પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે. ફ્લોરેન્સ ખરેખર એના સદીના ત્રણ મહાન કળાકારો માટે વખણાય છે: માઇકલ એન્જલ (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીંચી Leonardo da Vinci અને રાફેલ Raphael એ ત્રણે ફ્લોરેન્સ ખરા જીવન હતા. બીજા ટાઇઓ અને બ્રોકાશીઓ વિગેરે ધણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીલ્પીઓ ત્યાં થયા છે; પણ સદીનું નુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ૧૪૦૨ માં Renaissance ‘નવજીવન’ આવ્યું તે કળાવિભાગમાં જો મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન બીલી અને જૂના ઝમાઓ ઉતારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ધણું માન ધટે છે. એના ખરા ઉદ્ધારક મેડિચિ અ કુટુંબ હતા. ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ધણી પેઢી સુધી શીલ્પકામ અને પુતળાંની કારીગરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે સદીમાં સારો ભાગ બજાવ્યો, પણ અંતે માઇકલ એન્જલે ગયો અને ત્યાર પછી ફ્લોરેન્સની સ્ફુલ્ભમાં ખાસ જીવ જો

નહિ. પુતળાંના શિલ્પી તરીકે ડોનાટેલ્લો (Donatello)નું નામ પણ ધણું મશહૂર છે અને એ માઈકલ એન્જેલોની પહેલા થયો હતો. વીરોશીઓ Verrocchio પણ ચિત્રકાર તરીકે સાફ નામ મૂકી ગયો છે.

આજે સવારે ગાડી કે મોટર નહોતી. ચાલીને જોવાનું હતું. નજીકમાંજ બધે ફરવાનું હતું. સાથે રસાલો ધણો મોટો હતો. જોનારા લગભગ ૮૦ હશે અને ગાઈડ એકજ એટલે જેટલું સંભળાય તેટલું સંભળવાનું રહ્યું. અને જોવા આવનારામાં અમેરિકન ડોસીઓ વધારે, એટલે મર્યાદા બરાબર જાળવવી પડે. બપોરે ગાડી મળવાની હતી. સવારે તો લગભગ ચાર કલાક ફરવાનું અને ઊભા રહેવાનુંજ હતું.

ફ્લોરેન્સના પ્લાન-નકશા-અમને હોટેલવાળાએ આપ્યા હતા, તેને અનુસારે ચાલી અમે તદ્દન અજાણ્યા હતા છતાં કુકની ઓફિસ શોધી કાઢી.

કવિ, ચિત્રકાર, શિલ્પી અને સ્થાપત્યકારના આ City of Flowers ફૂલના શહેરને માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે:—

Where'er our charm'd and wondering gaze we turn,
Art History & Tradition wait to claim
Our deepest thought: statues and marble groups
Adorn the streets; the very stones have tongues—
The holy fanes, the towers, are eloquent.

આ કવિતાનો ભાવ ફ્લોરેન્સમાં ફરતી વખતે બરાબર દેખાઈ આવે છે. હાન્ટેએ અહીં Divina Comedia લખ્યું, બોકેશીઓએ અહીં Decamerone લખ્યું, મોટા રાજ્યનીતિમુ-

મેકીઆવેલી Mechhiavelli અહીં થઇ ગયો અને મોટો ખગોળવેત્તા ગેલીલીઓ Galileo આ ભૂમિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જેવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુમો (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જેયું. એનું કામ સને ૧૨૯૮ માં શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ધુમટ (ટામ) ધણો જળારો ગણાય છે અને પરદેશથી અનેક શિલ્પીઓ અને જેવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જેવા લાયક છે. ચાંમલા ધણા જળારા અને ખાસ કરીને એનાં બ્રોઝનાં બારણાં બહુ જેવા લાયક છે. એની બાજુમાં બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેપેનાઇલ Campanile બન્ને શિલ્પની નજરે જેવા લાયક છે.

રસ્તાના ચોકમાં ફેટલાંક ધણાં સુંદર પુતળાં છે. એ દરેક ધારી ધારીને જેવા લાયક છે. એમાં લડતો લડાયક ગ્લેડિયો (gladiator) વિગેરે ફેટલાંક પુતળાં બહુ સુંદર છે. ફ્લોરેન્સમાં માઇકલ એન્જેલોએ ધણાં કામો આરંભેલાં પણ એને પોપે રોમમાં બોલાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયાં છે. આવાં અધુરાં કામો પણ જેવામાં આવે છે. એન્જેલો પૂતળાં બનાવતો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જળારો હતો. એ ચોકમાં નેચ્યુનનો કુવારો બહુ સુંદર છે.

ફ્લોરેન્સમાં ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામાં આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોષ જવા જેવું છે.

ફ્લોરેન્સનું ધણું જેવા યોગ્ય સ્થળ તે તેની મુફિઝિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી ફ્રિન-

યામાં તે મશહૂર છે. એનો, ચિત્ર અને પુતળાનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢવાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે દશ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ઘણો લાગે છે. ફ્લોરેન્સની સ્કૂલનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઇબ્રેરી-ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળાં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રાફેલનાં ચિત્રો, રોમાનોનાં ચિત્રો અને રેનાલ્ડોનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઇબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીકાળીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટીંગો પણ અહીં ઘણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેલીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સાફ છે. બોટીસેલ્લીના પાર વગરનાં ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

એક રૂમમાં માઇકેલ એન્જેલોનાં ચિત્રો છે તે પણ બહુ સુંદર છે. એનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ વખણાય છે.

Tribuna નામનો આઠ ખુણાવાળો રૂમ છે. એમાં બહુ સુંદર શિલ્પકામનાં પુતળાં છે. મેડિચિનું વિનસનું પુતળું અદ્ભુત છે. કુસ્તીઆજોનું પુતળું પણ એટલુંજ વખણાય છે.

છેવટે એક રૂમમાંથી આખા શહેરનો દેખાવ જોઈ શકાય છે તે જરા વખત રોકાઈને જોઈ લેવા લાયક છે.

આ ગેલેરીમાં એટલો મોટો સંગ્રહ છે કે બધી સ્કૂલોના ખરાબર ખ્યાલ આવી જાય. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોનાર અને બતા-

વનાર ગાઇડ હુશિયાર હોય તો થોડા વખતમાં ધણું જોઈ શકાય છે. સંગ્રહને બહુ સુંદર રીતે જાળવ્યો છે.

એની અંદરથી Pitti gallery માં જઈ શકાય છે. તે ધણી દૂર છે પણ અંદરથીજ રસ્તો કાઢ્યો છે. રસ્તાના કોરીડરમાં સેંકડો ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાલતા નજર નાખતા જવી. એમાં રોમના રાજાનાં અને પોપોનાં ચિત્રો ધણાખરાં આવે છે. Franciscan church of santa croce અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે.

ફ્લોરેન્સ જોતાં એક વાત મગજ પર બરાબર ઠસે છે: આર્ટ—કળા શી ચીજ છે તેનો યુરોપીઅનોને સુંદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને જાળવી રાખવા તેમણે ઘણા સારો પ્રયત્ન કરેલો એમાં જરા પણ શક નથી. જે પ્રજા એક પેષ્ટીડીંગના ત્રીશ ચાળીશ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેવી કદર હશે તે વિચારવા જેવું છે. એ પ્રજાનું ખરું મન કળાવિભાગના પોષણમાં બરાબર વપરાય છે અને ચિત્ર કે શિલ્પ કેવું હોય તે તે સમજે છે. એક માણસ ઉભો હોય તો તેનાં અંગ પ્રત્યંગ કેવાં હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શારીર શાસ્ત્ર તો એટલું સાફ જાણે કે માપ વગરનું એક અંગ ન હોય. બે ઈંચના શરીર પર ચાર ઈંચની પાંધડી યુરોપમાં છેજ નહિ. પ્રત્યેક શિલ્પ મનુષ્યને માપીને ઘાટસરનું કર્યું છે. રંગ પૂરવામાં ભાવ એવો લાવે કે દરિયો બતાવવો હોય તો બરાબર બતાવે, જંગલ હોય તો જંગલ. એ જોનારનો કલ્પના ઉપર છોડવામાં આવતું નથી પણ ચિત્રમાં બરાબર બતાવવામાં—ઉતારવામાં આવે છે. ચિત્રને દૂરથી જોવામાં આવે છે. જ્યાં ખાવાના વાંધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિંમત

આંથી આવી શકે ? બાકી ધરાયલી પ્રજા એની ખરી કિમત કરે છે અને એણે કેવી કિમત કરી છે તે અહીં નજરે નેવાય છે. એ પ્રજા સુંદર ચિત્રકાર કે શિલ્પીને રાજની પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિત્રો લખાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કેટલો નેચો તેના આંકડા અહીં મૂકાતા નથી; બાવવાહી વસ્તુની કિમત થાય છે. માઇકલ એન્જેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિમત થાય છે, તે નેવાની એકવાર આવડત થઇ જાય તો કિમત કરતાં આવડે.

બપોરે બે ઘોડાની ગાડીઓમાં જવાનું હતું. ઠંડે કોઠે ઘોડા ચાલતા હતા. ત્રણ માઇલનો એક બુલવાર્ડ નેવો રસ્તો આવે છે. તેની પહેલાં મેડિયિ કુટુંબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દશ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા છતાં અધુરું રહ્યું છે.

એમાં રાત અને દિવસ (Night & Day)નું સજીવરોપણ (personification) બહુ મજાનું છે, એમાં ખરો ભાવ આણ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને સંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર નેવા લાયક છે. આ બધાં આરસનાં પુતળાં છે. એ પુતળાં માઇકલ એન્જેલોનાં બનાવેલાં છે.

વીલા ડી કોલીને રસ્તે ત્રણ માઇલ ચાલ્યા ત્યાં માઇકલ એન્જેલોનો સ્કવેર (ચોગાન) આવ્યો. તેમાં વચ્ચે એન્જેલોનું મોટું બાવલું મૂક્યું છે. ત્યાંથી નદી, શહેરોના દેખાવ નેવા લાયક છે. એને promenade પ્રોમાનાડ કહે છે. આ જગ્યાએથી આખા ફોરેન્સનું દૃશ્ય ધણુ રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને ‘ પેનોરામા ’ કહે છે.

ચર્ચ ઓફ સાંટા ક્રોસ (Santa Croce) મળતું છે. એમાં માઈકલ એન્જેલો, ગેલીલીઓ, મિકેલેઆન્જેલોને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ડાન્ટેની જગ્યા છે પણ તેને અહીં દાટલ નથી. એને રેવેના (Ravenna)માં દાટવામાં આવેલ છે.

શહેરની વચ્ચે ચોક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ધણી ઐતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchus તું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ણન લખવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી કારીગિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખવું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ શહેર જોવા જવું છે અને ખાસ કરીને જેટલો વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જવો છે. એ જોવાથી જૂદી જૂદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

ફ્લોરેન્સની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની પણ સારી છે. અમે જે હોટેલ બેલીઓનીમાં ઉતર્યા હતા તે પણ મજાની છે. ખર્ચ ન હોય, તપાસ ન કરીએ તો કેટલા છેતરાઈએ તેનો અહીં ખ્યાલ આવ્યો. સાંજે આવી હોટેલવાળાને પૂછ્યું તો લીરાના ભાવ પાઉન્ડના ૧૩૮ કલા. અમે છાપામાં ધણી વધારે વાંચેલા એટલે તુરંત કુકની ઓરીસમાં જઈ ૧૪૬ ના ભાવે પાઉન્ડ વટાવ્યા. અસલ લીરાના ભાવ ધણી હશે પણ અત્યારે તે પડી ગયા છે, લીરા એટલે અત્યારને ભાવે આપણે દોઢ આનો થાય. લીરાની નોટો આવે છે. સેન્ટીમના નાના મોટા સીક્ર આવે છે. એક સેન્ટીમનો સીક્રો ધણી શોધ્યો પણ મળ્યો નહિ. હાલ એક સેન્ટીમમાં

કોઈ ચીજ મળતી નથી. એક લીરાના એટલે દોઢ આનાના સો સેન્ટીમ થાય એટલે પાંચ દશ પચાસ સેન્ટીમ સાથેજ વહેવાર છે. આખા ઇટાલિમાં ચલણ લીરાનું છે. એનું નામ Lira છે પણ એનો ઉચ્ચાર 'લીરા' છે.

ઇટાલિમાં સ્ત્રીઓને હજુ ચોટલા ધણી રહ્યાં છે. પોપનો હુકમ છે કે ચોટલા રાખવા અને ઇટાલિ ધણું ખર્ચે રોમન કેથોલીક છે એટલે ચોટલા રહ્યા છે. પોપનું જોર હજુ ધણું છે. કેટલાક મંદિરમાં ટુંકી બાંછના કપડાં (સ્કાર્ફ) પહેરેલી સ્ત્રીઓને દાખલ થવા દેતા નથી એટલે પછી તેમને રૂમાલ બાંધી હાથ ઢાંકવા પડે છે. આ દેખાવ બહુ રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પીઝા pizza.

બુધવારે સવારે (તા. ૪-૮) ક. ૭-૧૦ ટ્રેનમાં બેસવાનું હતું. વખતસર તૈયાર થઇ ટ્રેન પર ગયા. આજે પીઝા (pizza) થઇ સાંજે રોમ પહોંચવાનું હતું અને રોમ એટલે તો આખી દુનિયાનું અજબ શહેર અને તેનો ઇતિહાસ ધણો બહુલો એટલે બહુ રસ પડશે એવી આશામાં ચાલ્યા.

તેજ સવારે ૮-૫૨ પીઝા પહોંચી ગયા. પીઝા ફોરેન્સથી ૪૯ માઇલ છે. અને જીનોઆથી ૧૦૨ માઇલ થાય છે. સ્ટેશન પર કલોક રૂમમાં સામાન મૂક્યો. દરેક સ્ટેશન પર કલોક રૂમ હોય છે.

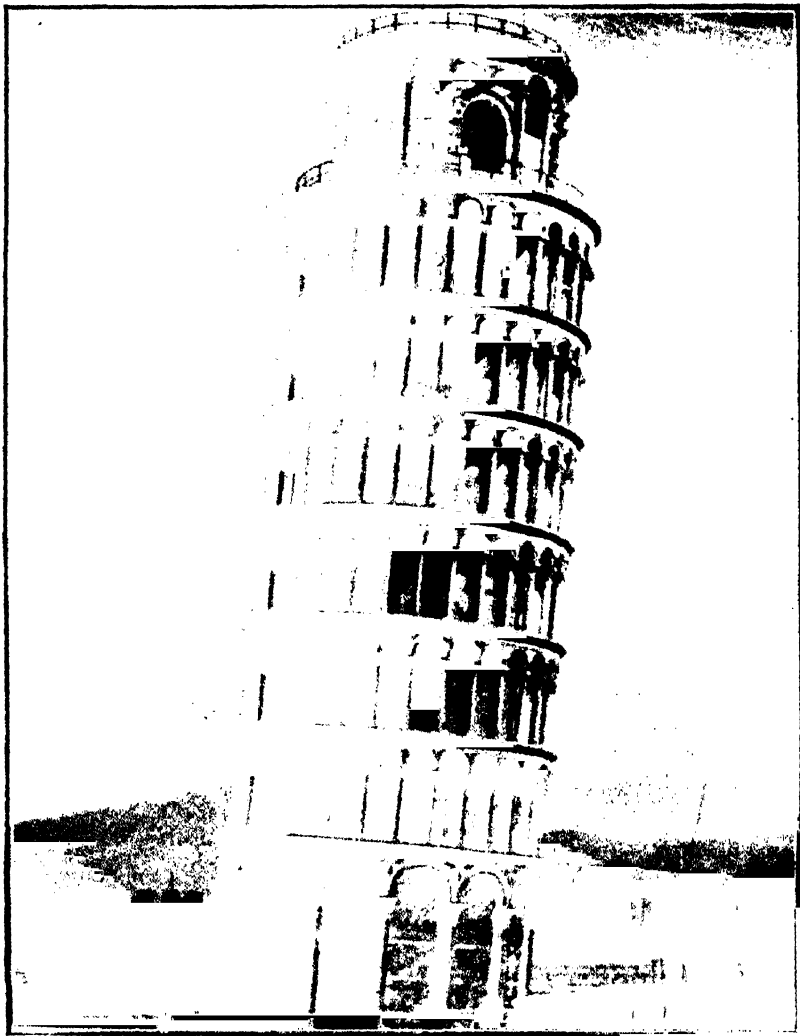
થોડી શી લઘ સામાન રાખે છે અને રસીદ આપે છે. ત્યાં સામાન મૂકી ગામમાં હોટેલ નેટુનો 'Hotel Nettuno'માં ગયા. ત્યાં અમારે માટે ખાવાનું તૈયાર કરવાનો ઓર્ડર આપવાનો હતો. ત્યાં જરા બેસી એક હોંશીઆર ગાઈડને લઘ પીઝા જોવા ચાલ્યા. એ માર્ગ દર્શક, લઘાઘમાં લંગડો થયેલો હતો પણ હુશિયાર હતો. પીઝા નાનું ગામ છે પણ ઘણું ચોડખું છે. હોટલ ઘણી સારી અને નદીના કાંઠા ઉપર આવેલી છે. નદી ખૂબ મોટી અને મજબૂત છે.

પીઝામાં થોડા કલાકજ રોકાવાનું હતું, એટલે ગાડીમાં બેસી ગાઈડને સાથે લઘ ચાલ્યા. પછી મોડી મોડી સમજ પડી કે ગાઈડ વગર પણ ચાલે તેવું હતું.

પ્રથમ ત્યાંનું મોટું દેવળ જોયું. તે ઘણું પુરાણું અને વિશાળ છે. એની પછવાડે ૬૮ થાંભલા છે. અંદરનો ભાગ સાધારણ રીતે સારો છે, એનાં બારણાં ઘણાં મજબૂત અને કારીગિરીવાળાં છે. એ મંદીરના આગલા ભાગની બરાબર સામે બાપ્ટીસ્ટ્રી (Baptistry) છે. એ પણ ૧૨ મા સૈકાની છે અને ઘણી વિશાળ છે. બાપ્ટીસ્ટ્રીનો ખ્યાલ એવો છે કે જ્યાં સુધી એક ક્રીશ્ચિયન બાળકને Baptism એટલે ક્રીશ્ચિયન ધર્મની દિક્ષા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી તે મોટા દેવળમાં જવાનો અને ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવાનો અધિકાર મેળવી શકતો નથી. એટલા માટે એને પ્રથમ બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં લાવી ત્યાં બાપ્ટીઝમ આપવામાં આવે છે અને પછી તેના ઉપર છાંટા નાખે ત્યાર પછી તે ક્રીશ્ચિયન થાય છે અને વરઘોડામાં દેવળનું દર્શન કરે છે. આ પીઝાની બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં ભીંતો ઉપરનાં ચિત્રો-ફ્રેસ્કો-મજબૂત હતાં. તેનો ધ્રુમટ બહુ બીચો અને તેમાંથી નીકળતો

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

લીનીંગ ટાવર (પીઝા. ઇટાલિ). [૪ ૨૭૭]

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. બરાબર લાંબો પડ્યો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુદ્ધીટ બહુ મજનું છે. તેની કારીગરી સુંદર અને ભાવવાહી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ તો એનો ઢળતો મિનારો Leaning tower (લીનીંગ ટાવર) છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે. એ ઘણો આડો ટાવર છે. એના આંક માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. ત્રણ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાંકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાંથી ધરતીકંપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડી-આની દોરી (પ્લમ લાઈન) મૂકીએ તો ૨૫ ડીગ્રી વાંકો છે. તેર શીટ આડો જાય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલો કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો વ્યુ-દેખાવ-મજનનો છે. સડક, રેલવે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મજનનાં દેખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતાં દરેક માળે એક ફેરો મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોટા ઘંટા છે તેના દરેકના સુર બહુ મિત્ર પણ સાંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજાં વાગે છે. એમાંનો એક ઘંટ વજનમાં ૭ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર દુનીઆપરની એક અજાયબી છે અને જરૂર જેવા લાયક છે. ગેલીલીઓએ આ ટાવરનો આકાશ ગ્રહચારના અભ્યાસને અંગે ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

આપ્પીસ્ટ્રીની પડખે આજુમાં એક સુંદર ક્ષસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કે'પોસાંટો છે. એને આંધવામાં પવિત્ર મનાતી જેસુસાલેમની ૬૩ વહાણુ બરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફ્રેસ્કો બહુ સુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ સુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સતાવતો નથી પણ સત્તાવાહીને કેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર-fresco-પણ બહુ ભાવવાહી છે. બીજા કેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ઘણો સમ્પત વર્ષાદ પડ્યો. અરધો કલાક ખોટી થવું પડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો મારમારનો આ વર્ષાદ હતો.

એક સુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પૂતળાંઓ જોયાં. બહુ સારી કારીગિરી ખીઝામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ. Rome-Roma.

હોટેલમાં આવી લંચ લઈ સ્ટેશન આવ્યા. ક્યોક રૂમમાંથી સામાન લઈ લીધો. ૧-૨૨ બપોરે ગાડી ઉપડી. રોમ ક. ૭-૫ રાત્રે આવ્યું.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')માં ગયા. સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તે છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ઘણા મજાના ડ્રુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અસારે સવાચાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સંવકાળતું શહેર' કહે છે. એના સંબંધમાં લખતાં એક કર્તાએ લખ્યું છે કે રોમને એક દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યું નહોતું અને રોમ એક દિવસમાં બેઠ શકાય તેવું નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ઘણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેમાં જેવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતાં પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ગુંથાયેલા છે કે એને જોતાં અને સમજતાં દિવસો નીકળી જાય. ઓછામાં ઓછા છ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અગત્યની ચીજો રોમમાં

જોઈ શકીએ અને એક માસ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ શહેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જો જોયું અને ગાછડ વિગેરે પાસેથી સાંભળ્યું તેનો કાંઈક અહેવાલ અત્ર લખી નાખ્યો છે.

રોમ: ઇટાલિની રાજધાનીને રોમ કહે છે. ઇટાલીઅન ભાષામાં એ રોમા Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં દ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન ભાષા એવી છે કે આપણે જરા પ્રયત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં શબ્દના ધાતુઓ roots શીખવતા હતા એટલે લેટીન શબ્દો ધણા આવડે અને અંગ્રેજી ભાષામાં જુજ રૂપાંતર પામતાં ધણા શબ્દો તો ઇટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા સાંભળવામાં આનંદ આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અત્યારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ધણાં આક્રમણ થયાં છે પણ એ પૂર જોસથી આગળ વધે જાય છે. એ અસાધારણ મનોબળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સંબંધી ફેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેનું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રોમમાં હોટેલની સગવડ ધણી સારી છે. અમે બેરટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાથરૂમ અને બે સુવા બેસવાના ઓરડા ઉપરાંત એક સ્ટેટરૂમ આપ્યો હતો. તેનું ફરનીચર અને તેની લાઈટ રાજવંશીને પણ ચરમાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ધણો કુશિયાર હતો એટલે જો વસ્તુ વેજીટેરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું કહીએ તે બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીવાની સગવડ ધણી સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઈબર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિમાં તે મોટામાં મોટી નદી છે અને રોમની ખરાબર વચ્ચે થઈને પસાર થાય છે. અસલ રોમને સાત ટેકરીનું શહેર કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છે: કેપીટોલાઇન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એસ્ક્વીલાઇન Esquiline, પેલેટાઇન Palatine, એવેન્ટાઇન Aventine અને કેલીઅસ Caelius. આ સાતે ટેકરીઓને દૂરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સંસ્કારો તાજ થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ જીંદગી અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજ થઈ અને ધડિબર બહુ આનંદ અનુભવ્યો. તે દિ મેં દિવસા ગતાઃ । એ દિવસો તો ખરેખર ગયા !

- સદર સાતે ટેકરીઓ ઊંચાઈમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારબંધ આવેલી છે. રોમમાં પોપનું રાજ્ય હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂરું થયું, પણ હજી પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવળોપર પોપની સત્તા છે, અને તે empirium in imperio 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરાષ્ટ્ર ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની સત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્હા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કારટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના ઉપરી એ ધર્મીઅક્ષરું અસલ જેટલું રાજ્ય હવે રહ્યું નથી છતાં એ સત્તા ગણાય છે. એની જમાવટ અને એનો વૈભવ ધણો જળરો છે, તે આગળ એના સ્થાનાદિ સંબંધી વર્ણન આવશે ત્યારે જણાશે. રોમના આ ધર્મસ્થાન, તેની ગતિની વિવિધતા અને તેના પતનનો ઇતિહાસ વિચારવા લાયક છે; અને તેટલીજ મહત્વની બાબત રોમના પ્રજા સત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસની અને સામ્રાજ્યના ઇતિહાસની, તથા તેના પતન અને નાશના ઇતિહાસની વિચારવા યોગ્ય છે. આ લેખ ઐતિહાસિક નથી પણ ધર્મ અને ઇતિહાસની નજરે રોમનો બરાબર અભ્યાસ કરવાથી વિશેષ રસ આવે છે એ જણાવવા પૂરતું આટલું વર્ણન જરૂરી છે.

યુરવારે સવારે (તા. ૫ ઓગસ્ટ) કુકની સહેલગાહમાં જોડાયા. ઇતિહાસકાળથી અમારા જોવાનો આરંભ થયો એટલે કેટલાક અનભિચારે જે ઉજડ ગામની યાત્રા જેવું લાગે તેવું હતું-કારણકે એ ઐતિહાસિક જગ્યાઓ અત્યારે તો ખડે પડી છે-નેમાં મને તો શરૂઆતથી અસાધારણ રસ પડ્યો.

રોમનાં પાંથેઝન Pantheon.

રોમમાં આ જૂનામાં જૂનું સારી હાલતનું મકાન છે. રોમના પહેલા શહેનશાહ ઓગસ્ટસના જમાઇ એમા એગ્રીપા (Agrippa) એ એને બંધાવ્યું હતું, એટલે એને લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે. એની ભીંત ૨૨ ફીટ જાડી છે અને બારણાં સીંસા જેવાં મજબૂત છે. એનો ધ્રુમટ ૧૫૨ ફીટ ઊંચો છે. એનો અર્થ very sacred-બહુ પવિત્ર થાય છે. રોમન

લોકો ધણા દેવોને પૂજતા હતા તેથી એનો અર્થ ધણા દેવોનું સ્થાન (Temple of all Gods) એમ પણ થાય. એ સ્થાનમાં ચાર પછી પાંચમા સૈકામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ આવ્યો અને એનું નામ Santa Maria Rotonda સાંટા મારીઆ રોટોન્ડા પડ્યું છતાં હજુ પણ એ Pantheon પેન્થીઅનના નામથીજ સારી રીતે પસિદ્ધ છે. જુના મકાન તરીકે એ જોવા લાયક છે. એમાં વીક્ટર ઇમેન્યુઅલ ધિ સેકન્ડની કબ્ર ખાસ જોવા જેવી છે. અહીં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાફેલની કબ્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ સોળમા સૈકાનો મહાન શિલ્પી થઈ ગયો અને રોમને મગરૂરી આપનાર જે સીક્રીસેન્ટો (Cinquecento: sixteenth century)—સોળમી સદીના ત્રણ મોટા કળાધરો થયા તેમાંનો તે એક હતો. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બ્રેમાન્ટે (Bramante) માઈકલ એન્જેલો (Michael Angelo) અને રાફેલ Raphael ગણાય છે. ઇટાલીના પ્રવાસમાં આ ત્રણેનાં નામે બહુ વાર સાંભળ્યાં. પોપ પાંચમા નિકોલાએ, મેડિસિ ડ્યુકોની હરિકાષ્ઠમાં કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું તે તેના પછી આવનાર બીજા પોપ (Paul II) નામના પોપે વધાર્યું. છેવટે જુલીઅસ સેકન્ડે (Julius II) રોમનો જે ખરો સુવર્ણકાળ કળાને અગે ઉત્પન્ન કર્યો તેની સાથે સદર ત્રણે વ્યક્તિઓનાં નામ જોડાયલાં રહેશે. એને Renaissance નવજીવનનો સમય કહેવામાં આવે છે. પોપે બીજાં ગમે તે કર્યું હોય તેની સાથે આપણને અત્યારે સંબંધ નથી, પણ એણે કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું અને અત્યારે જે કારીગરીના નમુના તરીકે ચિત્રો અને પૂતળાંઓ લખ્ય થઈ શકે છે તેનું ધણું માન પોપે કળાને આપેલા ઉત્તેજનને આભારી છે. રાફેલની કબ્ર ઉપર ૧૮૮૩ માં પૂતળું કરવામાં આવ્યું હતું.

રસ્તે જતાં મોટા ભવ્ય મકાન સામે Unknown Soldier અનજ્ઞા સિપાઇની એક બહુ સુંદર કૃત્ય બનાવી છે. છેલ્લી લડાઇનું એ સ્મારક છે. ઇટાલીઅનો એ કૃત્યને ધણું માન આપે છે. આ આખો ચોક અને કૃત્ય ખાસ જોવા લાયક છે. નેચ્યુન દરિયાનો દેવ એનું મંદિર ધણું પુરાણું અને જોવા લાયક છે. રસ્તામાં ચાલતાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મરણ સ્તંભો આવે છે. એને ઓબેલિસ્ક Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જાણવા લાયક છે. એની ઊંચાઇ ૫૦-૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનાવરનાં ચિત્રો જોવું લાગે છે, પણ પૂછતાં સમજાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજિપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજિપ્શીઅન લોકોની અસલ ત્રિપિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક કોલમ-થાંભલા બહુ ઊંચા અને ભવ્ય લાગે છે. ઇજિપ્તમાંથી એને રોમમાં લઈ આવ્યા છે. અસલના વખતમાં આટલા મોટા થાંભલા રોમમાં આટલે દૂર કેવી રીતે લઈ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે; પણ વેટીકનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા ઓબેલિસ્કને કેવી રીતે વહાણમાં ચઢાવવા ઉતારવામાં આવતા હતા તેની વિગત નજરે જોઈએ ત્યારે રોમ ઈસ્વીસનની પૂર્વે પણ અનેક કળાનો ભંડાર હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા યોગ્ય ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ આરેલીયસનું ઘોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. ઘોડા પરના જે અમુક પુતળાંઓ વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાને બહુ ખારિકાથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે ખારિકાથી કારીગિરી કરેલી છે. અને ઈસ્વીસનના ચક્રની

શરૂઆતમાં પણ મનુષ્ય અને મોડાના શરીરનો બારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન શહેનશાહ મોટો Imperial philosopher તત્ત્વજ્ઞાની મુત્રાદ્ હતો અને બહુ વખણાઈ ગયો. એનું આત્મમંથન વાંચવા યોગ્ય છે, પણ અહીં તે અસ્થાને છે. પહેલા ક્રીસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઈનનું આ બાવલું છે એમ ધારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઈ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓફીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓફીસમાંથી હજારો રોમન લોકોને સંબોધીને બાણ પણ આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની બારીમાંથી એના ઉપર બોંબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરા પણ ગમરાયો નહોતો.

કેપીટોલ Capitol

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણા રોમનાં જૂનાં ખડેરો બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધેલાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણોવસ્થામાં પડ્યું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઇન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વ ઐતિહાસિક સ્થાનો બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉજડ ગામની જગ્યાએ ગયા હોઈએ એમજ લાગે. એના આર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની કારી-

ગીરી જીર્ણુ સ્થિતિમાં તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઇ ગયાં છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ યોડા વર્ષથી બહુ સંભાળથી ખોદી તેમાંથી જૂનાં ધરો મહેલો અને ધણી ચીજો શોધી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કુતુહલ થાય છે.

રોમ પહેલાં monarchy-રાજસત્તાક રાજ્ય હતું, પછી પ્રજાસત્તાક Republic રાજ્ય થયું, પછી Empire શહેનશાહત બન્યું અને પછી પડ્યું. એના દરેક પથ્થર અવાજ કરી ખેલી રહ્યા છે. શોધનારને ત્યાં ધણું જાણવા લાયક મળે તેવું છે. પ્રથમ ઓગસ્ટસનો મહેલ આવે છે તે ખોદી કાઢેલો છે. બાજુમાં Tiberius ટાઇબીરિયસનો મહેલ છે. દૂરથી Rostrum રોસ્ટ્રા (વ્યાસપીઠ) દેખાય છે, જેના ઉપર ઊભા રહી Romans ! Citizens ! Countrymen ! એવાં સંબોધનપૂર્વક ભાષણો થતાં હતાં.

પછી House of Livia-Domus Liviae આવે છે. એ શહેનશાહ ટાઇબીરીઅસની મા લીવિયાનો મહેલ છે. બહુ જીર્ણુ છે. ઓગસ્ટસનો મહેલ ૧૮૯૮ પછી ખોદી કાઢ્યો છે. કાળની અસર નીચે ખોદી મહેલાતોના શા હાલ થાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. શહેનશાહ કેલીઅુલાનો મહેલ પણ તેવી જ સ્થિતિમાં છે. અહીં કલોડિઅસ, નિરો અને બીજા એ શહેનશાહો રહેતા હતા.

પછી Palace of Nero આવે છે. આ સ્થાન અસહન રોમનું બરાબર કેંદ્ર (centre) હતું. અહીં નિરોએ વૈભવ

ભોમબ્યો હતો અને રોમ તેની નજરે બરાબર આકર્ષક નહોતું તેથી તેને બાળી નાખ્યું. રોમ બળતું હતું ત્યારે પોતે અમાશી ઉપર બેઠા બેઠા શીડલ વગાડતો હતો. રોમન લોકોમાં જનવરની સાકમારી અને ગ્રેડીએટર-મલ્લોની લડાઈ ધણી ધાતકી રીતે ચલી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે એવી રીતે લોકોને કળ-વવાથી લડાયક જીવસો જાગત રહે છે.

એની બાજુમાં જ પછી સ્ટેડીઅમ (Stadium) ખોદી કાઢ્યું છે. એનું ખોદકામ બહુ હુશિયારીથી કર્યું છે. એ ચોરસ ૧૭૬x૫૨ વાર છે. એમાં અસલ Olympic games ચલી હતી. ત્યાં Circus maximus છે તેની ઊંડાઈ લગભગ ૭૫ શીટ હશે. તેમાં સાડા ત્રણ લાખ માણસો સાકમારીની રમત જોઈ શકતા હતા. એમાં ઓગસ્ટસ અને નિરોની બેઠકો ક્યાં હતી તે બતાવવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી મોટા Triclinium ટ્રીક્લીનીયમ-જમવાનો હોલ આવે છે. એ ધણો વિશાળ પણ તદ્દન જર્જરિત હાલતમાં છે. એની બાજુમાં Nymphaeum ઉનાળામાં જમવાનો ખંડ છે. રોમન લોકો વચ્ચે ટેબલ પર જમવા નહોતા બેસતા પણ બીંતને અઢેલીને બેસતા એટલે પીરસનારને સામેથી પીરસવાની સગવડ ધણી પડતી. આ મકાન અસલ આકારમાં જળવાઈ રહ્યું છે. નિરોના વખતમાં લીફ્ટ હતી તે અહીં જણાય છે. એની પદ્ધતિ જૂની પણ સુંદર હતી.

લીવીઆનું ઘર જોતાં અસલ રોમનાં ઘરો કેવાં હતાં તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. વચ્ચે ચોક હોય છે. હિંદુસ્તાનના

ધરોનું એની સાથે સામ્ય ધણું લાગ્યું. સીઝર ક્યાંથી નીકળે એને શુકન કેવાં ખરાબ થયાં, ક્યાં મરાયો, ક્યાં પડ્યો—એ સ્થાનો દેખાય છે. સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે. વેસ્ટ વરજનનું—મુરલીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક જગ્યા આવે છે તે સીઝર પસાર કરી ગયો. અને પછી તેનું ખૂન થયું અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમાયવાનો હતો તે જોઈએ છીએ, ત્યાં પહોંચવા પહેલાં એ ખાંધ થઈ ગયો અને ન જાને જનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં બવિધ્યા જેવી હકીકત બની ગઈ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહ નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સખરાખર બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ ભાષણ કરવાનો રોસ્ટ્રા (Rostrum) બીજી બાજુ સેનેટ હાઉસ અને રોમના વેસ્ટલ વરજનનું સ્થાન—એ સર્વ જગ્યાઓ દેખવામાં આવે. મનુષ્યનો સંહાર, જીવનની અસ્થિરતા, કીર્તિના કિલ્લાઓ, કાળગહનતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો મગધમાંથી પસાર થાય છે.

કિલ્લાને—પેલેટાઇનને જોતાં બે કલાક થયાં. અનેક વાતો સાંભળી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો. ગાઈડ ધણો હુશિયાર નહોતો. માહિતગાર હતો. લાંચ લેવાનો સમય થયો હતો. ઇતિહાસ વાતો છોડી હોટેલને માર્ગે પડ્યાં.

બુરઘીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.**Borghese Gardens & Museum.**

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate) માં થઇને એમાં જવાય છે. એ ઘણો સુંદર બગીચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીક્ટર હ્યુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાળ્યમાં Goethe ગોથેનું બાવલું સાફ છે. બુરઘીસ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૮૦૨ માં પ્રજાકીય થયું. જમીનપર બાવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીક્યર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીટીઅન (Titian), સોડોમા અને કોરેજીઓનાં બાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજો નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બરનીની (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અંગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર થોળેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ધ્રાટનો તો એવો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બીજાં બાવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છે:—

પીક્યર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સોડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (૩મ ૧ લામાં), ૪ થા ૩મમાં રાફેલનું entombment, તેજ ૩મમાં Van Dyck વાનડાયકનું પાએટા (Pieta), માઇકલ એન્જેલોનું Crucifixion—એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

માથુસને પણ જોતાં બહુ આનંદ થાય તેવી ચીજો એકઠી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું બધું છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી ગેલેરી બહુ જોવા લાયક છે. અવ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પસાર કરી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા છે. અનેક ચિતારાઓને આ જૂના ચિત્રોની કોપી કરતાં અમે જોયા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે આખ્યસની વાતો સર્વત્ર જોવામાં આવી. ડાન્સીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને બહુ પસંદ પડ્યું.

ત્યાંથી એક બગિચામાં દાખલ થયા. તેમાં પાણીથી ચાલતું બહુ મજાનું ધડિયાળ જોવામાં આવ્યું. કવિ શેલી (Shelley) અને કીટ્સ (Keats)નાં ઘરો બહારથી જોયાં. આ બન્ને કવિઓ અંગ્રેજ હતા પણ ઇટાલિના સૌંદર્યપ્રેમથી તે દેશમાં રહેતા હતા.

ઈન્જનીઅરીંગ સ્કૂલ બહારથી જોઇ. ચોકમાં મોટું ઇજીપ્શી-અન ઓબેલી (ઘણા મોટા એક પથ્થરનો થાંભલો) છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૩ નો છે એમ અમારા ગાઇડે કહ્યું. લેટેરેનો (Laterano)નું દેવળ ઘણું જુનું ગણાય છે. એને mother & head of all Churches કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પહેલાં, ક્રીસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇને તેને 'અંધાબુ' હતું. તે ઠીક છે. પીન્સીઓ (Pincio)માંથી આખા પુરાતન રોમનો બુ-દેખાવ જોઈ શકાય છે. એ બગિચામાં ગેલીલીઓ વિગેરેનાં પુતળાં જોવા લાયક છે. અસલ આ બગિચો લુક્લસ (Lucullus)નો હતો. એ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.

સેન્ટપીટરના દેવળના એક વિભાગ (St. Pietro in

Vincole)માં માધકલ એન્જેલોનું મોઝીસનું આરસનું આવકું ખાસ જોવા લાયક છે. એ એન્જેલોએ એટલું સુંદર ધડયું કે એના દરેક અંગ ઘાટસર અને સૈાંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર-એન્જેલો એના મોહમાં પડી ગયો, એને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે પોતાની હથોડી (chisel) તેને ડાખા પગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડાખા પગ પર હથોડીના ઘા દેખાય છે. સેંટ પીટરનું દેવળ આવતી કાલે જોવાનું છે.

સરગ નીસરણી.

આજે એક ઘણી મજાની, આનંદ આવે તેવી ચીજ છેવટે જોઈ. એનું નામ Scale Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ 'સરગ નીસરણી' કહેવાય. એ ઘણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર જોવા જેવું છે. અંદર ગયા પછી લગભગ ૩૨ પગથીઆં દેખાય છે. દરેક પગથિયું દશ ઈંચ ઉંચું હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીઆં ચઢવા પહેલાં કાંઈ ભણવું પડે અને ઉપર પહોંચતાં તો દિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રજા જગર તે ઉપર ચઢી શકાતું નથી. કેટલીક બુઢી સ્ત્રીઓ ઉપર ચઢતી હતી, કોઈ ત્રીજે કોઈ પાંચમે છઠે પગથીએ ચઢી હતી અને આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક બાબતો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. આસ્થા હોય તે કબૂલ રાખે, બહારનાને હાસ્યાસ્પદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ઘણીવાર તર્ક ને અવકાશ હોઈ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવશ્ય ભેટવું જોઈએ. એમ

રોમન કથોલીકો માને છે અને તેમ પોપ તેમની પાસે મનાવે છે. જે પ્રભને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમાં આવા આવા અનેક વહેમો ચાલે છે. કોઈ માંદુ હોય તો મંદિરનું જળ લાવીને છાંટવામાં આવે છે, દાણા છંટાય છે, વિગેરે ઘણી બાબતો છે. પણ અત્ર તે અપ્રસ્તુત છે. આ સ્ટેરકેસ (દાદર) નું ચિત્ર અને તેને અંગે ચાલતી માન્યતાનું અંગ્રેજી વિવરણ મેં લઈ લીધું છે તે જરૂર વાંચવા જેવું છે. આ પ્રમાણે આ સુંદર ઐતિહાસિક શહેરને આજે પ્રથમ દિવસે જોયું. ઇતિહાસની ઘણી વાત ઇરાદા-પૂર્વક લખી નથી. અમારો ગાઇડ ઘણો કાબેલ હતો તેથી તેના વર્ણનમાં મને ઘણી મજા આવતી. રોમમાં તો એટલું જોવાનું છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમાં માત્ર જોવામાં જ અમારો વખત ગયો અને અમને કાંઈ ખરીદી કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૬-૮-૨૬)

પ્રોટેસ્ટન્ટ અંગ્રેજોનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetery.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં આ સીમેટરી બંધાવી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમાં ગુજરી ગયા હોય તેમનું અહીં સ્મારક છે. એમાં બે સ્મારક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. શેલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ધણી નાની વયે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કબ્ર જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં એનો મિત્ર Trelamny ઢાલ્યો છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું, તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કબ્ર ઉપર લખ્યું છે કે—

“Here lies one whose name lies writ in water.”

1821, Young English Poet.”

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કબ્રથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કવિતા લખી છે. હુંબર તો તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું. Keats ! if thy cherished name be “writ in water” Each drop has fallen from some mourners chick, A Sacred tribute, such as heroes seek Though oft in vain—for dazzling deeds of slaughter Sleep on! not honoured less for Epitaph so weak. બહુ ઊંડો ભાવર્થ છે. હુંબર પર લખવાના લેખને ‘એપીટાફ’ કહેવામાં આવે છે. બીજા ધણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાસ જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિરત્નની નોંધ જરૂર લેવી જોઈએ.

સીઝરે બાંધેલા શહેરની ભીંતો અને કીલ્સો બાજુમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉંચી—પિરામીડના આકારની છે અને બરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાંધેલી છે. એ બહુ જાતી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેંટ પૉલ St. Paul. ચર્ચ (રોમનું).

કેરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં બાંધેલું આ દેવળ ધણું જાજક દેખાય છે. એમાં થાંભલાઓ ધણા સુશોભિત અને ઊંચા છે. એની કારીગિરીમાં આદી કમાન આવે નહિ અને કેરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાખી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામાં મારકોનિના હાથમાં એ એકજ સ્ટેશન રહ્યું છે. મહાન વ્યક્તિએ આ અસાધારણ મોટી શોધ કરી તેને એનો કાંઈ જીવ જોવો લાભ મળ્યો નથી. સેંટ પોલના દેવળમાં ખીશપના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medallions કહે છે. એ મંદિરમાં એકજ આરસના ધણા ઊંચા ૧૮૦ થાંભલા અંદર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમાં છે.

St. Paul & St. Peter ના આરસનાં બાવલાં બહુ સુંદર અને મોટા કદનાં છે. એ ઉપરાંત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપનાં અઢી શીટ ઊંચાં મોઝેઇકનાં ચિત્રો છે. એ ચિત્રોનાં નથી પણ મોઝેઇકનાં છે. દ્વરથી જોતાં એ ચિતારાએ ચીતરેલાંજ લાગે.

Maryના Coronation નું રાફેલનું ચિત્ર ધણું પ્રશસ્ત છે અને બહુ વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમાં સેંટ પૉલની કબ્ર છે. આખું દેવળ ધણું વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઇબર નદીના કાંઠે પર.

લાંથી ટાઇબર નદી પર ગયા. ત્યાં હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. જે પુલ ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઘટના રચા-

યહી છે અને જેના ઉપર મહુમ મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજીએ નાટક લખ્યું લખાવ્યું હતું એ હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. એ નાટક મેં ધ્રાંગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુલ નજરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઈબરનો પુલ ઘણો મોટો છે પણ એમાં ખાસ તૂતનતા કાંઈ નથી. એની આસપાસ ઘણો ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નશીબ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન લોકો ભવિષ્ય જાણવા માટે દેવીને પૂજવા આવતા હતા. આ પુત્રની બાજુમાં ગટર છે. ઇસ્વીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેવું થતું હતું તેના પુરાણના નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમા સૈકામાં બાંધેલો ટાવર પણ તે પુલની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિશિષ્ટતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

ન્યુ લોકોનાં દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઈબર નદિના પુલ ઉપર અને આજુ બાજુમાં ફરીને જોઈ. રસ્તે Jewish Synagogue-ન્યુ લોકોનાં દેવળ જોયું. ન્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ધુમટ હોય છે તેમ ન્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઈ લીધું, ટારજુ અંદર જઈ કાંઈ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આખું નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Diocleziane. રોમમાં ગમે તે ધરના પાયા ખોદે તેમાંથી ઘણી ચીજો પુતળાંઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિલકત મણાય વિગેરેના કાયદા છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોનો આ મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહ થાય છે અને દરરોજ કાંઈ કાંઈ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આવ્યા કરે છે. આમાં નીચેનાં આરસનાં બાવલાં ખાસ જોવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગોલ. બહુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો એડીઆટોર-બહુ ભાવવાહી છે.

Flora ફ્લોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્ક્સ ઓરેલીઅસનું ઘોડા ઉપરનું પુતળું-ઓઝનું-નીચે ચોક્કમાં દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાંથી પણ એનો વ્યુ જરૂર જોવા જવો છે.

Pugilist resting વાત કરતો દેખાય છે.

Greek Philosopher બહુ સુંદર દેખાય છે.

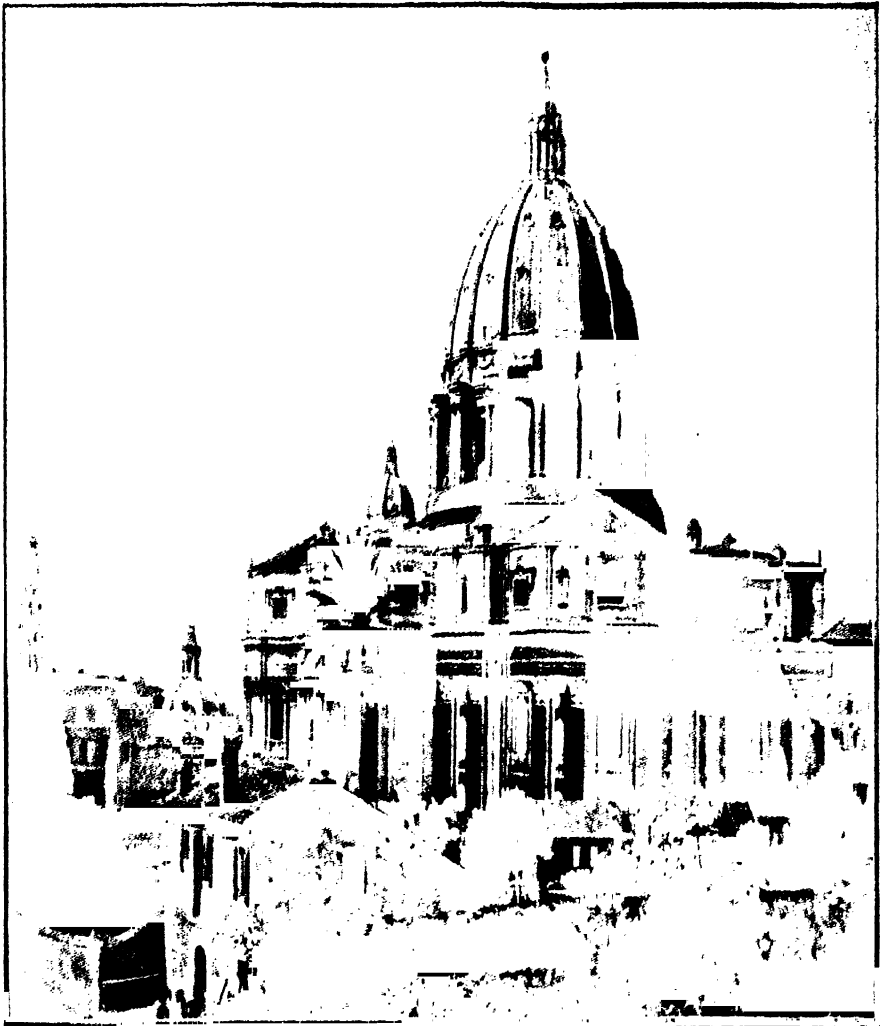
Cicero. સીસેરો.

Cæsar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાતા અને જુલીઅસ સીઝરનાં પણ ઘણાં પુતળાં છે.

એક સુંદર આરસના Vas ઉપર ૧૨ ડીવીનિટીઝનાં ચિત્ર છે.

Venus. આ પુતળું સર્વથી સુંદર છે. એનો ભાવ અજબ છે.

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

સેન્ટ પીટર દેવળ (રોમ ઇટાલિ)

[પૃ. ૨૯૬.]

Mosaic માં પક્ષીઓને ચીતર્યા છે. તે પણ બહુ ભાવવાહી છે.

જુલીઅસ સીઝરનું મોટું પુતળું છે.

માધકલ એન્જેલોનો રૂમ ખાસ જોવા લાયક છે.

આ સંગ્રહસ્થાનમાં પૂતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. કેટલાંક તો ખાસ જોવા લાયક છે.

શુક્રવારે બપોરે પ્રથમ St. Maria Dagli Angeli જોયું. એ અસલના મકાનમાં માધકલ એન્જેલોએ મોટા ફેરફાર કર્યો છે. અસલનું મકાન છઠ્ઠા સૈકાનું છે. એનો ફીપ્ટ-અંદરનો નાનો ભાગ ધણો સુંદર છે અને ઉપરની કેનોપી (છત) બહુ આકર્ષક છે.

એ મકાનની પછવાડે એક ધણો ઊંચો સુંદર સ્મરણસ્તંભ (Obelisk) છે. રૌમમાં એવા ૧૪ સ્મરણ સ્તંભો છે, તેમાંનો આ એક છે.

Trevi fountains. ટ્રેવી કુવારા.

આ ચાર મોટા ગંજવર કુવારા છે; તે બહુ જોવા લાયક છે. એનું આખું નામ Abbadia delle Tre Fontane છે. અહીં અસલ સેન્ટ પોલનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તેમ કહે છે. તેના ખૂન વખતે તેણે ત્રણ કુદકા માર્યા તેથી ત્રણ કુવારા ચાલતા થયા એમ વાત કહેવાય છે. લોકો એ કુવારામાં પૈસા નાખે છે. ભક્તિથી નાખતા હશે એમ લાગ્યું. કુવારાઓ આદેની નજરે ખાસ જોવા લાયક છે.

લાંથી માઉન્ટ જેનીક્યુલમ (Mt. Janiculum) ગયા. એ લાંબી મુસાફરી હતી. ત્યાંથી રોમનો વ્યુ જોયો. ત્યાં ગેરિબાલ્ડીનું ઘોડાપરનું બ્રોન્ઝનું પૂતળું મળતું છે. લાંથી સાતે હીલો, રોમ શહેર, ફોરમ વિગેરે દેખાય છે. ત્યાંથી સેન્ટ પીટરના દેવળનો ધુમટ બહુ સુંદર દેખાય છે. આખા રોમનો વ્યુ-દેખાવ દૂરથી જોવા લાયક છે.

સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ.

રોમની સુંદર ચીજ St. Peter નું દેવળ જોવા ચાલ્યા. એની સામે બે મોટા ડુવારા છે, એ બહુ સુંદર રીતે વહે છે અને દાખલ થતાંજ મનમાં એક ભૂતનો સૌંદર્યનો ભાવ પેદા કરે છે. આખા યુરોપમાં આ દેવળ વગર શકે પ્રથમ દરજ્જે ધરાવે છે અને જોતાં કળાની નજરે બહુ આનંદ આપે તેવું છે. એનું લેટીન નામ San Pietro in Veticano છે. એનું પ્રવેશ-દ્વાર બ્રોન્ઝનું છે, બહુ સુંદર છે, ૨૨x૧૪ નું છે અને તેના ઉપર આખબલ ઉપસાવીને બતાવ્યું છે. આ સેન્ટ પીટરનો ઇતિ-હાસ ધણે જૂનો છે.

એની લંબાઈ ૨૦૫ વાર એટલે ૬૧૫ ફીટ છે. એ મંદિ-રમાં દાખલ થયા પછી યુરોપના મોટાં મોટાં દેવળોની લંબાઈ એ સેન્ટ પીટર્સના દેવળના ગર્ભદ્વારથી કટલી છે તેનો ખ્યાલ આપવા જમીન પર આરસમાં લેખ કોર્થો છે, તેમાં લંડનનું સેન્ટ પૉલ, મીલાનનું ડોમો, સ્પેનનું મોટું ચર્ચ, ફ્રાન્સનું રીમ્સનું દેવળ વિગેરે ક્યાં પૂરા થાય છે તે બતાવ્યું છે. એણે ૧૮૦૦૦ વાર જગ્યા રોકી છે, એટલું વિશાળ એનું ક્ષેત્રફળ છે.

એના ફેસેડ-બહારનો દર્શન ભાગ ૧૨૩ વાર પહોળો અને ઊંચાઈમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ ચાંમલા છે તે દરેક આરસના છે. એનો પોર્ટીકો-આગળનો બહાર પડતો ભાગ $૭૮ \times ૧૪\frac{૧}{૨}$ વાર છે, અને ઊંચાઈમાં ૬૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને ઊંચાઈનો ખ્યાલ અંદર આગળ વધતાં વધતાંજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માથુસો દૂરથી ફેટલા નાના લાગે છે એ જોઈએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર કોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ-ધુમટ છે. બ્રેમેન્ટીએ એની છેલ્લી રચના ધડેલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતાં બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુંદર ડુવારા-કુવા આવે છે. સેંટ પીટર્સનું પુતળું પાંચમા સૈકાનું છે. ડોમની ઊંચાઈ ધણી છે. એનું ડાયામિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે ચાર મીનારા ઉપર તેને ટેકવેલ છે તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર જોયે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. નીચેથી જોઈએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. તેરમા કલેમન્ટો નામના પોપની દુમ્મ ધણી બબ્બ છે. આ મંદિરમાં પેઇન્ટિંગ નથી પણ મોઝેઇક કામનાં ધણાં પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય ધુમટ (ડોમ)નું ડાયામિટર ૧૫૦ વારનું છે. એની નીચે ચાલવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ બબ્બ અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દશમા પાયસ (Pius X)ની દુમ્મ છે. એનીડીક્ટાઇન સોળમાની દુમ્મ પણ જોવા લાયક છે. આ બન્ને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

પહેલી આઇલ (Aisle)માં માઇકલ એન્જેલોનું Pieta નું ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રાફેલનું Transfiguration નું ચિત્ર પણ બહુ સુંદર છે.

માઇકલ એન્જેલોનું બનાવેલું Leo XI પોપનું બાવલું માર્સ્ટરપીસ છે, બહુ સુંદર રીતે કારી કાઢ્યું છે, આરસનું છે. અંદર પેસતાં જમણી બાજુએ માઇકલ એન્જેલોનું ચિત્રેલું મેડોના મરણ પામેલા કાઇસ્ટને લઇ જતી બતાવે છે તે મોઝોઇકનું ચિત્ર ભારે ખૂબિયાર અને ભાવવાહી છે.

ત્યાં અનેક પોપોનાં પૂતળાં છે. સાતમા આઠમા પાપસ પોપનાં પૂતળાં ધણું સુંદર છે.

ફશ જૂદી જૂદી ભાષામાં 'કન્ફેશન' કરવાનાં નાનાં ગૃહો મૂક્યાં છે તે દરેક જોવા લાયક છે. ભીંતપર અને ખાસ કરીને પછવાડેના ભાગમાં કાચનું કામ બહુ સુંદર કર્યું છે. માથેની કેનોપી-હત અજબ છે.

આખું દેવળ જોતાં ઉદ્ગાર નીકળી જશે કે grand ! Majestic ! Beautiful ! Superb ! Magnificent ! આવી ચીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જોવી છે. શીશ્વનું અને કળાનું કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનું આ અજબ સ્થાન છે. આખી મુસાફરીની જેહમતનો બદલો આ એક દેવળ જોતાં વળી રહે છે. એની ઊંચાઇ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમાં બે મત નથી. એ પોપના તાબામાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઇની વાત એ જોઇ કે એમાં હુંકી બાંસવાળા કપડા (સ્કાર્ફ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોયા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રમાલ બાંધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માથાના ચોટલા પણ હળુ ધટાલિ અને જર્મનીમાંથી ગયા નથી; એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ધણો થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયવાળા ક્રિસ્ચિઅનો-સ્ત્રીઓ પોતાના બાલને ત્રણમાંથી એકે રીતે કપાવતા નથી, પણ એ વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાલને ઝાળે છે.

Palace of Justice ન્યાયમંદિર.

ભવ્ય મકાન છે. બહારથી જોયું. ઘણું મોટું છે.

કેપુસિનિ

Church of Cappucine. વિચિત્ર !

બધા બીશપનાં હાડકાં અને પોપરીઓ-૧૬૨૩-૧૮૭૩ સુધીના બધા બીશપોનાં. આ ધણો ખરાબ દેખાવ લાગ્યો. એમાં હાડકાંનાં તોરણો, હાડકાંના દીવાઓનાં સ્ટેન્ડ, પોપરીઓના ઢગલા, બીંતો હાડકાંની અને બધી રચના હાડકાં તથા પોપરીની. આનો હેતુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કોઈ નવું શરીરનું અંગ ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. પાંચ ઝોરડા આ હાડકાં તથા પોપરીના છે. જેતાં ચીતરી ચઢે તેવું છે. આવો હૃદયદ્રાવક ખેદકારક (Gruesome) બિબલ્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માઈકલ એન્જેલો એ બાંધેલું સેન્ટ મેરીઆ St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓરીસે પાછા ફર્યા. આજના દેખાવોમાં સેન્ટ પીટર સૌથી સરસ અને કુપુસિનિ સૌથી ખરાબ. છેલ્લાની અસર મગજ પર બહુ ખેંસી ગઈ. એનો ખુલાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાઈડ બુકમાં એનો કાંઈ ખુલાસો મને મળ્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે શનિવારે સવારે વખતસર ઉડી છા સવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાંથી પ્રથમ—

Quirinal Palace—રામનો મહેલ

જોયો. ત્યાંથી સાત ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે. એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૯૦૦ ઓરડા છે. હાલ તો તે પરદેશી રાજકર્તા વિગેરેના સત્કારમાં વપરાય છે. ત્યાંથી વેટિકન જોવા આપ્યા.

પોપસ્થાન.

Vatican વેટિકન.

રામનું આ મોટું ધામ છે. સને ૧૩૭૭ પછી બધા પોપ ત્યાં રહે છે. તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપનું ઘટાલિપરનું રાજ્ય ખલાસ થયું. સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ કાલે જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજ્યો અને મહાન પુરૂષો તરફથી સારી ચીજોની ભેટ મળેલી તેનો આમાં સંગ્રહ છે. એણે મોટા ગામ જેટલી જગ્યા રાખી છે અને એક એક વિભાગ (વીંગ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બંધાવ્યા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાંધડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઇએ તો બહુ મજા આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોક છે અને એક હજાર ઓરડા છે. મોટા ભાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ બેસે છે. ૧૮૭૧ ના એક કાયદાથી પોપને વેટિકનને લેટરનને અને પોપના વીલાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઇટાલિની સત્તા ચાલે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રજા મેળવી પુસ્તકો માંગી શકાય છે એમ કહું. લાઇબ્રેરી હોલ ૩૧૨ મિટર લાંબો છે.

પોપને ભેટ મળેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ઘણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની ચાવી ખાસ જોવા લાયક છે.

‘સ્વીસ ગાર્ડ’ એ વેટિકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોક્કી કરનાર મોટા ઉમરાવોના છોકરાઓ હોય છે તેને ‘સ્વીસગાર્ડ’ કહે છે. એ બહુ બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જેવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીસગાર્ડે ભેટ કરેલ ‘સિંહ’ જેવા લાયક છે. સ્વીસગાર્ડના મુવક સ્વયંસેવકોની વય ૨૦-૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના ‘રાજમુગટ’-કાઉનની કોપીનો કાઉન જોવા લાયક છે.

જીનોઆની લેડીએ આપેલ બેટ બહુ સુંદર છે.

ફ્રેન્ચ રિપબ્લીક તરફથી મળેલ ચાંદના વાઝ બહુ સુંદર છે.

સીઆમના રાજ તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ઘણો મજબૂત છે.

નેપોલીઅને આપેલ બેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ 'વાઝ' જેવા જેવાં છે. હાથનાં સુંદર ચિત્રો સાથે લખેલું બાઇબલ બહુ મજબૂત દેખાય છે. તેને એક ઘણી સારી કેસમાં રાખેલ છે. એવા અનેક બાઇબલો છે. આપણા બારસા (ક્રેપસ્ટ્રા) ના સોનેરી છખીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાકાર છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા લુધને બેટ આપેલ 'વાઝ' કારીગિરીને! નમુનો છે. ઝાર તરફથી એક મોટા આરસ બેટ મળેલ છે. એટલો લાંબો અને પહોળો સુંદર આરસનો ટુકડો અન્યત્ર અલબ્ધ છે.

ઑસ્ટ્રીઆના રાજ તરફથી ઇજીપ્શીઅન આલાબસ્ટર મળેલ તે બહુ રોનકદાર છે.

એક જુદા જાઈબલ છે—મોટામાં મોટી પુક છે. એક પુટ ઊંચી છે.

પોપ તેરમા લુધને મળેલી અનેક બેટની ચીજો બહુ ગમે તેવી છે.

એક કોસ બહુ સુંદર રત્નનો બનાવેલ છે. તેમાં જીસસ ક્રીસ્ટનું સૂક્ષ્મશરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

અગીઆરમા સૈકાનું હાથીદાંતનું કામ બહુ સુંદર છે અને સુંદર રીતે ગોઠવીને જેવું ગમે તેવા આકારમાં રાખ્યું છે.

ચોપને માનનારાંની સહી એક ચોપે લીધેલી તે સહીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન-ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

‘બોરજીઆના ખંડ વિભાગો.’ વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઇન્ટીંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીચલીઓ અને બેટીનું કામ બહુ સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રસંગ્રહ આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈનું વર્ણન લખી લીધું છે તે નીચે પ્રમાણે—

એની ભીંતોપર ફ્લોરેન્ટાઇન ચિતારાઓએ બહુ સારું ચિત્રકામ કર્યું છે. રાફેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે આરડા બહુ સુંદર છે. ચિત્રકામ જેમ જેમ એ તેમ અભિનવ લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઇન્ટીંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઈબલની હકીકતના દેખાવો બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

ભીંતપર બોટિસેલ્લી વિજેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઈકલ એન્જેલોએ ભીંત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall, (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત બાવવાહી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર બહુ લાંબુ પહોળું હોય છે.

રાફેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાખ્મનો હોલ રાફેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેટનું કામ છે.

સોલ ચેપેલો (નાનાં મંદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવ્યાં. એને Sistine chapels કહે છે. સીસ્ટાઇન એટલે સોળ. એમાં માઇકલ એન્જેલોનું ‘લાસ્ટ જર્નમેન્ટ’નું ચિત્ર અસાધારણ છે. આ બધાં ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં બાંકડા છે. એ ગૃહમંડપ ધણો મોટો છે. એના દશ વિભાગ માઇકલ એન્જેલોએ ચિતર્યા છે અને છ વિભાગો બોટિસેલ્લીએ ચિતર્યા છે. બેસીને જોવા લાયક છે. આખો વિભાગ સમજતાં અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જેવો છે. આ ચિત્રકામ અસાધારણ છે. ખીજી કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યેજ જોવા મળે તેવું છે. મંડપની ઊંચાઇ પણ ગંભીર છે. ગાઈડ આપણને સમજાવે ત્યારે નિશાળના માસ્તર જેવું લાગે છે અને એવા ધણા વર્ગો એક સાથે ચાલતા જણાય છે.

આ સોળ ચેપલનાં ચિત્રનું વર્ણન પણ કોઈ સારી ચોપડીમાંથી વાંચવા લાયક છે. સૃષ્ટિને કેવી રીતે બનાવી અને છેવટે એડમ અને ઇવ કેમ બન્યા એનું જીવતું ચિત્ર અહિં જોવાનું છે. એમાં કળાકાર કલ્પનામાંથી કેવી કળા ઉપજાવી શકે છે એનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. પ્રથમ વિભાગમાં પ્રભુ (God) પ્રકાશ અને અધિકારને જૂદા પાડે છે; ખીજામાં તે સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાંજ તે પૃથ્વીને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરવા ફરમાવે છે; ત્રીજા વિભાગમાં જનાવરની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; ચોથામાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; પાંચમામાં એડમની બાજુમાંથી ઇવની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; છઠ્ઠામાં દાનવ-ડેવીલનો દેખાવ આપ્યો છે, સર્પાકારે તે એડમ અને ઇવ સાથે વાતો કરે છે અને ફળ આપે છે; સાતમામાં નોઆ અને આઠમામાં પ્રલયકાળનું પૂર (flood) બતાવ્યું છે. નીચે અનેક Prophets બતાવ્યા છે. જેરેમીઆ

અને સીબીલો મળના છે. આ આખું એપલ બહુ ધારીને-સમ-જીને કળાની દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ઘટાલીના નકશા ભીંત પર ચીતર્યા છે. વિભાગના શહેરના અને બીજા નાના મોટા સેંકડો નકશાઓ છે.

‘ગેલેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી’. અતિ ઊંચા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ બતાવી છે.

આમાં રાફેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાતનાં આરસનાં જનાવરો બતાવ્યાં છે.

કેનોરાનાં આરસનાં ત્રણ પુતળાં બહુ આકર્ષક છે.

એલ્વેડોરનો એપોલો (Appollo) જેનો હાથ તૂટી ગયો છે તે પ્રસિદ્ધ આરસનું બાવલું અહીં છે-બહુ સુંદર છે. એના તૂટેલ હાથનાં સ્થાન અને આકારનો નિર્ણય કરવામાં ઘણા શિલ્પીઓ તક કરી રહ્યા છે. લીઝોનાર્ડો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ બાવલાંઓ છે. એનો એનેટામીનો-શરીરરચનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર ગણાય છે, એટલે જ્યાં સ્નાયુ વિગેરે વળો બતાવવા હોય તે તે આરસ કામમાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપી શકે છે. આ વિભાગમાં પુતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે વાત નહિ; ઘણા જોવા લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની હકીકત આપેલી હોય છે. આખડ પણ એમના વિષે ઘણી જાણવા લાયક હકીકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મકાનને લગતો, અલગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ધણું સુંદર છે. આમાં રાફેલનું Transfiguration આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રાફેલ અને તેના શિષ્યનું કામ ધણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજે દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

કોલોઝિયમ.

Colosseum.

આને અસલ Amphitheatrum Flavium કહેતા હતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટું થીએટર છે. અને અગાઉ પૂ. ૨૮૫ માં જેનું વર્ણન આવ્યું તે કેપીટોલની બરાબર સામે છે. સને ૮૦માં ટાઇટસે એ પૂરું કર્યું. એના છ માળ ગોળાકાર છે. ૧૮૮ મીટર ઉંચું છે. એમાં Plebeans સામાજિક આમવર્ગને, સ્ત્રીઓને, સેનેટરોને, લડવૈયાઓને અને નાવીકોને બેસવાની જૂદી જૂદી જગ્યા છે. વચ્ચે Arena (મેદાન) છે. એમાં અસલ gladiators (મલ્લો) ની લડાઈ થતી હતી, જનાવરોની સાક્રમારી થતી હતી અને એમાં ગોઠવણ એવી સુધદ હતી કે બધા માણસો દશ મીનિટમાં પોવપોતાની જગ્યા પર બેસી જાય અને રમત પૂરી થાય ત્યારે દશ મિનિટમાં આખું ગૃહ ખાલી કરી જાય.

એમ કરવાની યુક્તિ હતી તેથી છ માળ સુધીની બધી બેઠકો દશ મીનિટમાં એક સાથે ભરાઈ જતી અને ટીકિટ વગર કોઈ બેસી શકતો નહિ. શીનો તે વખતે સવાલ નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાટથી ચાર દેવળો બાંધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઈ આવે છે. એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેસી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કેદખાનાં હતાં. જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે જૂદો હતો. એની બાંધણીમાં ખૂબિયે એ છે કે એમાં યુનો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થર જ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે. દરેક ચોથી કમાને એક દાદર આવે છે, કમાનની બાજુએ કોરી-થીઅન નતના થાંભલા છે. અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેસવાની જગ્યા હતી. અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શું હતું તે જોવા પ્રરતું જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેલ પુરાતન ખડેર છે.

નીચે રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૯૪×૫૯ વાર છે. એના ઉપર અંદરના ભાગમાં જંગલી જનાવરોને રાખવાનાં પાંજરાં હતાં. લોકો એના ઉપર માંડા થઈ જતા. કહે છે કે દર વખતે ૫૦૦૦ જંગલી જનાવરોની સાઠમારી તેમાં થતી હતી. અત્યારે આ જળરજસ્ત મકાનનો કુ ભાગ જ રહ્યો છે, છતાં જે રહ્યો છે તે ધણો મજબૂત દેખાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે:—

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તો સામ્રાજ્યવાદી મનુષ્યોની ધૃષ્ટતાનું એક દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે. એ કોલોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસ-લના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની શકતાં હતાં, ઇજનેરી જ્ઞાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું પ્રવેશદ્વાર. Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રીસ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇન થયો. તેની વિજય કમાન બાજુમાં છે. તે ત્યાર પછી બતાવવામાં આવે છે.

પછી એપીઅન વે Appian way આવે છે. એ ૩૬૭ માઈલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી બ્રીટીશી સુધી જાય છે. એનો બાંધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામ્રાજ્યના સમયમાં રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બંધાતા હતા અને તેને કેટલી અગત્ય આપવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા ઉપરથી આવે છે.

કારાકેલાના હમામખાનાં.

Baths of Caracalla.

આ રનાનગૃહો ઈ. સ. ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બાંધેલાં છે. લોકોને રમત ગમતો અને હમામખાનાંઓ રાજ્ય તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવતાં હતાં. એમાં એણે ૨૦ લાખ આરસનાં પૂતળાં ગોઠવ્યાં હતાં. એને માટે એમ કહેવાતું હતું કે એની પ્રજા બે પ્રકારની છે: એક આરસની અને બીજી માંસ (flesh)ની. જેટલી પ્રજા એટલા બીજી બાજુએ એનાં પૂતળાં હતાં. અહીં યુદ્ધ, રમત ગમત,

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ નેવાય છે. પૂતળાંનો નાશ થઇ ગયો છે.

સેન્ટ સેબેસ્ટિયન ગૃહ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ st. sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે જોયું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં ક્રાઇસ્ટનાં પગલાં જોયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેન્ટ પીટરને અહીં પકડ્યો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોંબ,

પછી Catacombe જોયું. કેટેકોમ્બ ઓફ સેન્ટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ લીરા લઇને હાથમાં મીણુ-બત્તીઓ આપી. મીણુબત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાજુમાં છે. પ્રથમ એક ઘેટનું નાનું ઘર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઇ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ ઘાંટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો લોકો હાથમાં મીણુબત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તો બતાવે છે. પછી તે ઊભો રહી ભાષણ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ઘંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક કુટલાંબી અને પાતળી બત્તી હતી તે પૂરી થઈ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અસલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અસલનું જમીનની અંદર આવેલું ખ્રિસ્તિઓનું કબ્રસ્તાન) કહેવામાં આવે છે. ઘણી મહેનત પછી એને શાધી કાઢવામાં આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એક નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

‘સેનેકાનું ઘર’ દૂરથી જોયું.

રોમ-પ્રકીર્ણ.

આવી રીતે રોમ જોયું. છેલ્લે રોમનો આખો ‘વ્યુ’ દૂરથી જોયો. જૂનું રોમ અને નવું રોમ ખારીકાઈથી જોયું. દૂરથી એની ભવ્યતા સાથે એનો ઇતિહાસ ચીતરાતો દેખાયો. ત્રણ દિવસમાં અનેક ચીજો જોઈ અને ઘણું જોવાનું બાકી રહ્યું. એની ઘોડા-ગાડી, દ્વામવે અને ટેક્સીનો અહીં જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થાય છે અને બાકી સાધારણ છે.

રોમમાં લીરાનું ચલણ છે. હાલ પાઉન્ડના લગભગ ૧૪૬ લીરા આવે છે. એટલે ચલણનો અહીં પણ એવડો લાભ હતો.

વખતના સંકેતને કારણે Naples ને પદ્મ અને પોંપીઆઈ ન જઈ શક્યા. વીસુવીયસ જોવાની તક ન મળી.

રાત્રે ઇન્ટરનેશનલકારમાં બેસી વેનિસ ગયા. એ ગાડીનું વર્ણન આગળ આવશે. તા. ૭-૮-૨૬ રવિવારે સવારે સાત વાગે વેનિસને રેલ્વેને ઉતર્યા ત્યારે ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. ઐતિહાસિક શહેર છેડી હવે romantic શહેરમાં આવ્યા.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું ભાન કરાવતું, અનેક કવિ-
ઓને આશ્રય આપતું, એડ્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં
આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે.
Lagoon or Lagune એટલે એડ્રીઆટિકનો એક છાછરો
અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર
રમણીયતા છે. એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે
અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી
તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના બનાવેલા
છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ધરો બાંધેલાં છે.
રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે,
પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા
ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા
(Gondola) નામે ખોટો વાપરવામાં આવે છે. એ ખોટો
આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર હલેસાંથી ચાલે
છે અને એક જ બલાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ
માથુસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જ કરવાનું એ સાધન
છે અને એમાં બેસવાની બારે મળ આવે છે અને તદ્દન નવીન
જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરીફના ભાવો સરકારે મુકરર

કરેલા છે એટલે ટેકસી અથવા વીક્ટોરીઆ બીબી શહેરોમાં જે કાર્ય કરે છે તે અહીં ગોડોલા કરે છે. એ ઉપરાંત એક grand canal or canalazza છે જે ઘણી મોટી છે. એમાં સ્ટીમરો ચાલે છે. સ્ટીમરનાં બાડાં અને ભાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ટીમરો વખતસર જાય આવે છે. એ આપણી લોકલ ટ્રેન સર્વિસ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેવી છે. એમાં એક સાથે ૨૦૦-૩૦૦ માણસો બેસે. એક માઇલે અરધો માઇલે સ્ટેશન આવે. ત્યાં ટીકિટ લઈ માણસો ચઢવા માટે હાજર હોય, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અંદર આવે અને બહુ કામ એક મીનિટમાં પતી જાય એટલે સ્ટીમર ચાલવા માંડે. ગ્રાંડ કેનાલમાં એના દશેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જવાનું પણ એ મુખ્ય સાધન છે. લિડોનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

વેનિસના આ નવાઈ જેવા રસ્તા કેવા હશે તેનો ખ્યાલ મગજમાં આવતો નહોતો. વેનિસના સ્ટેશને ઉતરીને તુરતજ સામાન ગોડોલામાં મૂક્યો. ગોડોલાની બહારના ભાગમાં એક બાજુ બરછીનો આકાર હોય છે તેમાં છ વિભાગ પાડ્યા છે તે વેનિસ પ્રાંતના છ વિભાગનું દૃશ્ય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. પછી અમારી ગોડોલા એક માણસે હથેલાથી ચલાવી. નાની નાની અનેક કેનાલો પસાર કરી. બન્ને બાજુ ઘરો અને વચ્ચે ૩૦-૩૫ ફીટ પહોળી કેનાલ. આ જળમાર્ગો અને બાજુએ ઊંચા ઘરો-તે આપણાં હિંદુસ્તાનનાં ઘર જેવાંજ-ઈંટ ચુનાનાં અને દેખાવ પણ પૈર્વાત્ય શહેરનો. ફેર માત્ર રસ્તા જળમય લાગે એટલેજ છે. લગભગ પોણા કલાકે grand canal પર આવ્યા. વચ્ચે એક મોટી કેનાલ પણ આવી. બાકીની કેનાલ

તો નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચવા માટે આડા અવળા આંટાફેરા ગોંડોલાએ ખૂબ માર્યાં. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટ હોટેલ રેજિના (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મજા એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તદ્દન નવીન હતી. નાની કેનાલો ૩૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમાં વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાઆવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડોલાથીજ ચાલે છે. ગોંડોલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્ટીમલોંચો બાડે મળે છે પણ તેના બાડા આકરા છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્ટીમરથી વ્યવહાર ચાલે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઈ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડો, વીવેરીની વિગેરે એના ખાસ કલાકારો પંદરમા સૈકામાં થયા.

અમારી હોટેલ ગ્રાંડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમજાય તેવી ભાષા બોલતો ગોંડોલાનો હાંકનાર ડોસો અમને ત્યાં લઈ આવ્યો. સામાન બોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમાં ગયા પછી નિરાંત થઈ પણ અહીં અમારા સંબંધી પત્રવ્યવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઈ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતાં એ કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે એકફાસ્ટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાક ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયો જોઈએ ત્યારે ઘણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોટી સ્ટીમરો આવજા કરતી હતી અને ગોંડોલાઓનો તો પાર નહોતો.

લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે લિડો જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. લંચ લઈ સ્ટીમરનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એક સ્ટીમરમાં ટિકિટ લઈ બેઠા. જવા આવવાની ટિકિટનો દર માત્ર લીરો-૧૧. અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો ઉતારીને સ્ટીમરમાં હશે. સ્ટીમર અરધા પોણા માઇલને અંતરે આવેલા છ સ્ટેશને ઊભી રહી. પછી બે માઇલ લગભગ આગળ વધી એટલે લિડો (Lido) આવ્યું. આ ઘણી ફેશનેબલ જગ્યા છે. એને માટે છાપામાં ઘણું વાંચ્યું હતું. એમાં પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યાં સ્ટીમરમાંથી ઉતરીએ એટલે પાયર-બંદર-પર જવા માટે ટ્રામે અથવા ઘોડાગાડી મળે છે. અમે ઘોડાગાડી કરી.

રસ્તો ઘણો સુંદર, બન્ને બાજુએ બહુ સુંદર દુકાનો અને હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ જિંયા પ્રકારની હોય એમ લાગ્યું. આજે વરસાદ હતો. ઝાડની ધટા તળે અમે આગળ વધ્યા. એક મોટું કાફે-રેસ્ટોરાં આવે છે તેમાં પછી જવાનું રાખ્યું. આગળ ન્હાવાના કુબીનો જોયાં. પાંચ હજાર કુબીનો હશે. તેમાં કપડાં બદલી ન્હાવાનાં કપડાં પહેરી સામે દરિયામાં સ્નોકો ન્હાય છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ન્હાય છે તેના ફોટા છાપામાં જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઈને ન્હાવાનું બંધ હતું. જગ્યા જોઈ એટલે ખ્યાલ આવી ગયો. આ ન્હાવાના કુબીનો અને મોટી હોટેલો ઓકટોબરમાં બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓ અહીં

ધણું જરૂરી કપડાંજ પહેરે છે. બધા દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે.

નહાવાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કંપીનનું બાહું બેસે છે. કાફેમાં ચા કાફી પીવા જવા માટે પણ દાખલ થવાની રીત આપવી પડે છે. એ કાફે બહુ સુંદર છે. અંદર ફ્રેન્સી ચીજોની પચાસ દુકાનો બે હારમાં છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માણસ ચા પી શકે એવો મોટો હોલ છે. આખો દિવસ ઇટાલીઅન બેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ઇટાલીનું સંગીત ધણું વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું શ્રેષ્ઠ વાજિત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રોમાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેંકડો માણસો ચા કાફી પીએ છે અને દરિયો નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયો જોવાની મજા હતી. ચા પીધા પછી ફેટલુંક જોયું. દુકાનમાં ચીજોના ભાવ જોયા તો બહુ આકરા લાગ્યા. ગાડીમાં બેસી બંદરપર આવ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી કાંઈ ઉતરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ હોટેલ જલ્દી જડે નહિ અને ભાષા આવડે નહિ. થોડા આડા અવળા રખડ્યા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડ્યો. લિડોમાં એક એકસેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. એ સર્વથી વધારે 'ફેશનેબલ' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમાં કોન્સર્ટ સારાં થાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે ડીનર લઈ સુષ્ટ રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓન્સીનિમાં છે. ત્યાં એકઠા થયા. સવારે તો બહુ ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી ચાર્ટી મોટી હતી. લગભગ ૭૫ સ્ત્રી પુરૂષો હશે. બાળુમાં-

સેંટ માર્કનું દેવળ.**St. Mark Cathedral & Piazza.**

જેવા લાયક છે. એની સામેનો આખો સ્કવેર ધણો વિશાળ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં ક્યુતરને ચણુ નાંખવામાં આવે છે. ત્રણ બાજુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફ્રેન્સી માલ પૂરતા દામે મળે છે અને કેટલીક ઓફિસો પણ છે. દુકાનની શોભા ધણી સારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માલ ખતાવવાની રીત યુરોપના જેવી. બાવ કોઈ જગ્યાએ એક નહિ. આઠસો લીરાનો બાવ કહી પાંચસેએ આપે એટલે આપણા જેવા ભાષાના અજ્ઞાણા માણસોને તકલીફ પડે. લગભગ દરેક દુકાને અંગ્રેજી બોલનારા હોય છે. આ સ્કવેર જેવો મોટો સ્કવેર છટાલિમાં એકે નથી અને અસલ વેનિસ ધણું વિશાળ અને મોટો વેપાર કરનારું શહેર હશે તેની એ પ્રતીતિ કરાવે તેટલો એનો વિસ્તાર છે. એની લંબાઈ ૧૯૨ વાર છે અને પહોળાઈ ૬૦ વાર છે. એની પૂર્વ બાજુએ સેંટમાર્કનું દેવળ ધણું વિશાળ છે. અજવાળીઆમાં આ સ્કવેર બહુ સુંદર દેખાય છે.

‘સેંટ માર્ક’ વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સૈકામાં આ દેવળ બાંધ્યું અને અલેક્ઝાંડ્રીઆથી આણેલાં. સેંટમાર્કનાં હાડકાનું તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે—એમ અમને ગાઇડે કહ્યું. એક ભયંકર આગ પછી અગીઆરમાં સૈકામાં એને તદ્દન ફરીવાર byzantine બાઇઝેન્ટાઇન સ્ટાઇલપર બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં પાંચસો થાંભલા આરસનાં છે અને એનું મોઝેઇક કામ સુંદર છે. રસ્તા ઉપર ચાર સેનેરી ઘોડા છે તે બહુ સુંદર છે. અંદરનો ભાગ પણ મજનો છે. એની ફરસબંધી સુંદર

છે. આખું મંદિર બહુ જોવા લાયક છે પણ સેંટ પીટરનું રોમનું મંદિર જોવા પછી કંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. એનું સુંદર ચિત્ર-કામ અને બાંધણી જોવા લાયક છે. એની બાપ્ટીસ્ટરી અને એમાંનો બ્રોઢ્ટરપીસ ખાસ સુંદર છે. એમાં કેટલાંક આરસનાં પુતળાં પણ જોવાલાયક છે.

એની બહારના ભાગમાં સેંટ માર્કનો લાયન (Lion સિંહ) જોવા જવો છે અને સેંટ થીઓડોર (વેનીસના અસલના રિપબ્લીકના પેટ્રન સેઈન્ટ)નું પુતળું પણ મળતું છે. ત્યાંથી લેઝ્યુન-દરિયો, ગ્રાંડ કેનાલ સામે દેખાય છે. એ પીઆઝાનો ભાગ પણ ધણું સુંદર લાગે છે અને આખો દિવસ હજારો માણસો ત્યાં આવળ કરતા દેખાય છે. એ વિભાગ ખાલી, મનુષ્ય વગરનો-નિર્જન ભાગેજ દેખાય છે.

ડોગીસ મહાલ.

આજુમાં Palace of Doges (Palazzo Ducale) બહુ ભવ્ય છે. શીલ્પને દાખલ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ Giant Staircase આવે છે. તેને માથે માર્સ અને નેપ્ચ્યુનનાં આરસનાં બહુ જબરાં રાક્ષસી કદનાં બાવલાં આવેલાં છે—તે પરથી તેનું એ નામ પડ્યું જણાય છે. અંદર વળી grand staircase મોટો દાદરો આવે છે. અસલ ત્યાંથી ઉમરાવ વર્ગજ અંદર દાખલ થઈ શકતો હતો તે પરથી એ નામ પડ્યું જણાય છે. અહીં ડોગીસ અને ત્યાર પછીના રાજાઓના કાઉન્સિલ હોલો છે, કોરટ છે અને નીચે કેદખાનામાંથી કેદીઓને ઉપર લઈ આવવામાં આવતા હતા તે બતાવે છે. બીજા માળ ઉપર પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ઓફિસના રૂમો છે. મહેલમાં અનેક સુંદરચિત્રો

છે. વેનિસની સ્કૂલનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. અહીં દશની અને ત્રણની કાઉન્સિલના રૂમો છે તે ખાસ જોવા લાયક છે.

પછી કેદખાનાં બતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી Bridge of sighs-નિસાસાનો પુલ આવે છે. સદર કેદખાનામાં રાજ-દારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. જૂના વખતમાં કેવી આપત્તિઓ હતી તેટલા પૂરતુંજ એ જોવા લાયક છે. મનમાં ગ્લાનિ થવા સિવાય વિશેષ લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતાં થતો નથી.

બપોરની સહેલગાહ ગોડોલોમાં કરવાની હતી. ગોડોલા કુક તરફથી કરવામાં આવી હતી. દરેક ગોડોલામાં પાંચ પાંચ સહેલાણીઓને બેસાડવામાં આવતા હતા. પોતાની ગોડોલાનો નંબર યાદ રાખવાનો, કારણ કે ચાર પાંચ વખત બેસવાનું અને ઉતરવાનું હતું. સેન્ટ માર્કની સામેના કાંઠા (લેગ્યુન) પરથી અમે ગોડોલામાં બેઠા. સેન્ટા મારીઆ Santa Maria della saluta.

એક બેટપર દરિયાની વચ્ચે ગ્રાંડ કેનાલમાં 'સાંટા મારીઆ' નું દેવળ જોયું. વેનિસમાં અગાઉ મોટી મરકી થઈ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતું. ખાસ કરીને એની બાજુના ભાગમાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. અને હોલ પણ ઘણું વિશાળ છે. એનું સ્થાન ઘણું સુંદર અને શાંત છે. ગ્રાંડ કેનાલ પર એ આવેલ છે અને સુંદર દેખાય છે. દૂરથી અમારી હોટેલમાંથી પણ તે દેખાતું હતું, કારણ કે તે બરાબર સામે આવેલું હતું. એમાં ટિન્ટોરેટ્ટો (Tintoretto) અને ટીશીયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અસાધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. જમીનપરની ફરસબંધી ખાસ જોવા લાયક છે.

Church of Frari

ફ્રારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં રીશીયનનું મોન્યુમેન્ટ બહુ વાલાયક છે. અહીં ક્ષ્મ છે.

Church of Jesuits.

જેઝ્યુઇટોનું દેવળ આરસના નકશી કામનો નમુનો છે અને સ એવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત S. S. Giovanni બતાવવામાં આવે છે.

‘રીઆલ્ટો બ્રીજ’ (Rialto Bridge) બાયરને સુપ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં ગોંડોલા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શ્લોક (Shylock)-મરચન્ટ ઓફ વેનિસના ઘર તરીકે બતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેક્સપીઅરની કલ્પનાનું છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય !!

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી અને ગેલેરી જેવાં છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ધણી જગ્યાએ મોજ (એક્સકર્ઝન) જઈ શકાય છે.

નેસ માટે પ્રકીર્ણ.

વેનિસમાં ગોંડોલામાં ફરવાનું પાર્ટી સાથે થાય છે ત્યારે ધણી આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ધણી જાય પણ જેવાની મજા બહુ આવે છે. અમારી ગોંડોલામાં ગાઇડ હારી સાથે બેઠો હતો એટલે અમને એણે ધણી માહિતી આપી.

સાંજના ‘પાઉલી કંપનીનું’ આરસ અને વીજળીના કામનું માનું’ બતાવ્યું. સવારે ‘લેસ વર્ક’ બતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીએ

હાથે કરે છે. બહુ મજનુ કામ કરે છે. લખનૌમાં જેવા ફેક ખેસ વિગેરે અનેજ તેવું, પણ વધારે ખારીક કામ દોરાથી અહીં કરે છે.

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચનાં ઝુમર, કાચનાં વોલસેટ, કાચનાં દ્રાક્ષમંડપો—અનેક જાતની કાચની શોભાઓ જોઈ. વસ્તુ મોકલવાની અને કર્કશીની અગવડ બતાવી, તેનો સીધો મુંબઈ મોકલવાનો ઉપાય તેણે બતાવ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચકામ હોય તો પણ વાંધો નહિ અને ભાંગતોડના વીમા ઉતરે. આ કાચ કામ જોતાં બહુ આનંદ થયો. દ્રાક્ષના વેલામાં વીજળીનું કામ એવું દીપે કે વાત નહિ અને તેમાં પાછી અનેકવિધ વિવિધતા દેખાડી. ઉપરાંત બીજાં ઘણી જાતનાં કાચકામો બતાવ્યાં. ભાવ એક, પણ કમીશન આપે ખરા.

આજે રાત્રે એક મોટરગોટ ભાડે કરી દરિયામાં ખૂબ ફર્યા. ફરીવાર લિડો જઈ આવ્યા. બીજાં બંદરોની દીપાવલી જોઈ. એક ખેટ ફરતો તો આખો ફેરો (ચક્કર—પ્રદક્ષિણા) મારી આવ્યા. મોટી સ્ટીમર બાજુમાંથી પસાર થાય ત્યારે મોટરગોટ કેટલી ઉછળે છે અને પાણીમાં કેવા મોટા ડુંગરા ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. લિડોમાં ઉતરી ત્યાંની લાઇટ અને હોટેલો જોયા. રાત્રે ત્યાં માણસો ઘુટપાથ ઉપર ખૂબ ફરે છે અને આનંદ કરે છે. પીજમા સુટ પહેરીને સ્ત્રીઓ ફરે એ દેખાવ ત્યાંજ જોયો. આપણી નજરે એમાં ઘણી વિચિત્રતા લાગે.

બીજે દિવસે અમારે સ્વતઃ વેનિસ જોવાનું હતું. મારી દુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નંદલાલ હતા તે અહીંથી પેરિસ જવાના હતા. મેં કુકની ઓફિસમાં જઈ અરલીન ખોન એન્ટર્પ્રાઇઝની દુર મુકર કરી. તેઓએ પણ આજને

રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની શંકા બતાવી. મારે કાંઈ ખાસ નહોતું અને એકલા ફરવાનું ગમે તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક ચીજો જોઈ, કાંઈ ખરીદી. રીઝર્વબર્થ ન મળે તો કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને જવાનું હતું એટલે પૂરતાં સાધનની જરૂર હતી. સાડાત્રણ ખખર મળ્યા કે રીઝર્વબર્થ મળે છે. કાંઈક ખરીદી કરી, શાંતી તૈયારી કરી અને ગોડોલામાં બેસી સાંજે છ વાગે વેનિસ્ટેશનપર આવ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અભિનવ છે, એની ગોડોલા છે, એની કળા આનંદ ઉપજાવે તેવી છે અને એની વિવિ-આશ્ચર્યચક્રિત કરે તેવી છે.

વખતના સંકાયને કારણે મારે વીએના, મ્યુનીચ, લાઇપ્ઝિગ, બ્રેસ્લો અને હેમ્બર્ગ-એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડ્યાં. રેલ સ્થળે મારે સ્કોલરોને મળવાનું હતું. મને ટાર્મિ નહોતો પ્રોફેસરો ઉન્હાળાની રજાને કારણે બહાર ફરવા નીકળી હતા.

જો તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટની સ્ટીમર ન પકડું તો એક વધારે થતો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ઘણું રહી હતું: રોમની નજીક નેપલ્સ અને વીસુવિયસ છોડ્યા, ઉપ-સ્વીડન, નોર્વે, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને કેરો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. અને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે શહેરો જોવાની અભિલાષા રાખી ટુંકી નવી દુર ગોઠવી દીધી.

જર્મની.

સાંજે ૭-૨૦ વેનીસ છોડ્યું. વાગોલી કારમાં જગ્યા મેળવસ માટે કુકને મહેનત પડી, પણ સાંજે પાંચ વાગે ખબર આપી, કે વાગોલી કાર મળી છે એટલે એકદમ તૈયારી કરી. જમવાનું પતાવ્યું અને હોટેલનું ખીલ કાંઈ હોય તો તે આપી પાદરશીખ (ટીપોંગ) કરી. હોટેલમાંથી ચાલતી વખતે આપણા રૂમના એટેન્ડન્ટને, લીફ્ટમેનને, પોરટીઅરને, સામાન અને બાણા ઉપરના વેટરને 'ટીપ' કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે એવડો માર પડે છે. એક તો હોટેલવાળા દશ ટકા 'સર્વીસ'ના (ખીદમતના) લે છે તે તો કુકના ખીલમાં આવી જાય અને પાછી ફરી વખત ટીપ આપવાની તો રહેછેજ. આ ટીપનો રિવાજ ઘણો વિચિત્ર છે. પણ આપણે તો તીર્થયાત્રા વિગેરેમાં ટેવાઈ ગએલા એટલે 'શીખ' આપીએ તેવી આ ટીપ હોય છે. વળી અમારે તો વેજેટરીઅન તરીકે ખાસ ગોઠવણો કરાવવાની રહી એટલે 'ટીપ' કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર. વેજેટરીઅન તરીકે આપણે જે માંગીએ તે કરી આપે તેનું કાંઈ જૂઠું ખીલ આપવું પડતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

મારા મિત્ર આજે બપોરે પારિસ ગયા એટલે હું એકલોજ હતો. પણ હવે મુસાફરીમાં એકલો રહેવામાં પણ આનંદ લઈ શકું તેમ હતું એટલે કશી ચિંતા નહોતી.

સાંજે સાડા છ વાગે 'ગોડોલા'માં સામાન મૂકાવી હું બેઠો. એક માણસ આખી ગોડોલો ચલાવે. સુકાન વગર દિશાઓ પણ ફેરવે. અનેક શેરીઓ-જળમય રસ્તાઓ છોડી આખરે સ્ટેશને આવ્યો. સ્ટેશને પહોંચતા પોણો કલાક લગભગ થાય છે. ગોડોલાનું વર્ણન અગાઉ કર્યું છે એટલે ફરીવાર લખવાની જરૂર નથી. સ્ટેશને આવી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસી ગયો. વાગોલી કાર તો મને રાત્રે દશ વાગે વેરોના સ્ટેશને મળવાની હતી, ગાડીમાં બેસી વાંચવા માંડ્યું ત્યાં ગાડી ઉપડી. વેનિસ શહેરની ભવ્ય રચના અને સમુદ્ર કિનારો છેલ્લા છેલ્લા જોષ લીધા. આજે સૂર્ય પ્રકાશી નીકળ્યો હતો એટલે હવાનો વાંધો નહોતો.

લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો. દશ વાગ્યે વેરોના ઉતરી ગયો. કલાક પછી ગાડી આવી. વાગોલી કાર (Wagons-lit) ઇન્ટરનેશનલ છે. આખા ક્રાંટીનન્ટ (યુરોપ) પર તે જાય છે અને જ્યાં જવું હોય ત્યાંની ગાડીમાં બેસવાનું હોય છે. પછી ટ્રેનો બદલાય પણ આપણે જે ડગ્લામાં બેઠા હોઈએ તે ઠેઠ સુધી જાય. એ ડગ્લાના દરેક ખાનામાં બે મર્થ હોય છે: એક ઉપર અને એક નીચે. ડગ્લા સલૂન જેવા મોટા હોય છે અને સગવડો પાર નહિ.

સુવા માટે મોટી તળાઈ હોય છે, તે પર ઓછાડ પાથરેલો હોય છે, ઓઢવા માટે ઋતુ પ્રમાણે હોય છે પણ સુતરાઉ કવરીંગ અને રંગ તો જરૂર હોય છે. કપડાં મૂકવાની પૂરતી ખીંટીઓ, બડિયાળ ટાંગવાની નાની હુક, પછવાડે પોતાને રાખવો હોય તો સુતા સુતા વાંચી શકાય અને સાથેના પેસેન્જરને નડે નહિ તેવો વખારાનો દીવો, ઉપર વાળાને પણ એવીજ સગવડ, વગ્ગે બે

લાઇટ પથુ રાત્રે તે બંધ કર્યા પછી નાઈટ લાઇટ, અંદર મ્હોટું ધોવાનું ગરમ ઠંડા પાણીનું સુંદર ટબ, ચાર દુવાલ, સાબુ, પાણી પીવાનો કાચનો કળશો, પાણી ભરેલું, બે ગ્લાસ પાણી પીવા માટે, નીચે સુંદર ગલીચો અને માથેનાં બે ઓશીકાં તદ્દન સુકોમળ; વાંચવા માટે ફ્રેન્ડીંગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુંદર નાનો દાદરો, ડ્રેસીંગ ગાઉન મૂકવા માટે ઝોળો અને આ સર્વ ધણી થોડી જગ્યામાં એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે વાત નહિ, પથુ સુવાનો ચાર્જ ધણો જખરો અને તે પથુ ફર્સ્ટ ક્લાસના ભાડા ઉપરાંત સમજવો. આવી કારમાં ઉંઘીએ ત્યારે એક રાત ઉંઘવાનું કેટલું મોંઘું પડે છે તેના ખ્યાલ આવે. બારણું બંધ કરીને બેઠા પછી કોઈ વસ્તુનો ખપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટ-ડન્ટ આવે અને તેને ઓરડર આપી દેવાય. સવાર થાય કે તળાઇ ઉલટાવી નાખી તેનીજ બેઠક (સીટ) બનાવી દે અને ઓશીકા વિગેરે લઇ જાય. બેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ જડેલો અને તેનીજ ઉલટી બાજુએ અંદર તળાઇ સમાઇ જાય. ચેનથી મુસાફરી કરવાની બનતી સગવડ કરી છે.

રાત્રે કાંઈ નવો બનાવ બન્યો નહિ. સવાર થતાં પ્રદેશ જોયો તો જાણે સ્વીટઝરલેન્ડની સીનેરી દેખાઇ. પર્વતો લીલા, કુંજર જેવા અને માથે બરફ અને ચારે તરફ વનરાજી ખીલેલી, ખેતરો વાવેલાં અને જળમય અને લીલો જીવતો પ્રદેશ જોઇ આનંદ થયો.

દશ વાગ્યે સવારે મ્યુનીશ આવી. અને Munache કહે છે. સ્ટેશને ક્લાક રોકાઇ બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું એટલે સામાન સોંપી સ્ટેશન નજીક ગ્રામ-શહેર જોયું. મ્યુનીચ બહુ

મોદું શહેર છે. એના સ્ટેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી થોડા અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ શરૂ થાય છે. રાત્રે અમારા પાસપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને સામાન માટે તો મ્હોઢેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ધણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો ચુંથણાં ધણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાઉથી અચર હતી એટલે સામાન તો મેં કોઈ વખત રજીસ્ટર કરાવ્યોજ નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઈ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાઈમ પહેલા પોણા કલાકે સામાન લગેજમાં નાખવો જોઈએ. આ બધી અગવડ જેની પાસે ધણો સામાન હોય તેને થાય છે. મેં તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેંડ બેગ એટલે કાંઈ અગવડ પડીજ નહિ. મજુર દરેક સ્ટેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામાં જરા પણ શરમ જેવું ગણાતું નથી. ગમે તેવી જાગી સ્થિતિનો માણસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી તુરત ચાલ્યો જાય છે. મજુરીના દર સાધારણ છે. મુંબઈથી વધારે તો માત્ર ઇંગ્લાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લઈ સલામ કરી

- આભાર માની ચાલ્યા જાય છે.

મ્યુનીચ શહેર ધણું રળીઆમણું, ટ્રામો ધણી સુંદર, સ્ટેશન-પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવું છે. મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઈ સ્ટેશને વખતસર આવી બલિનની ગાડીમાં બેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીલો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ઝાડી

પણ પુષ્કળ છે. એની ખરી ખૂબી જમીનના ચાસો પાડવામાં છે. જમીન પર જાણે લીસો મખમલ પાથર્યો હોય એવી માધસો સુધી લીસોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ણભેદ ધણા પડે; ચતુષ્કોણ અને સમ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂઠાં જૂઠાં વાવેતરો એટલાં કે ડુંગરા ટેકરાને પણ વાવ્યા વગર છોડ્યા નથી. ચારે તરફ નહેરો અને પુલોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ઘણો સુંદર લાગે. મ્યુનીચ મૂક્યા પછી પર્વતો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અવાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુંડો તો એટલાં કે જીર્ધ (જીહુ) જેવાં એક સરખાં દેખાવનાં વનો સેંકડો જોયાં હશે. ખેતર ન હોય તો વન હોય અને તેનો પણ લાકડા વિગેરે માટે ખરોખર ઉપયોગ કરે છે. લડાઇમાં જર્મનીને જરા પણ નુકસાન થયું હોય તેમ લાગતું નથી, તેની જમીને એક પણ ખંદુક કે તોપનો અવાજ સાંભળ્યો નથી અને ચાર વર્ષ સુધી ચારે તરફ ઘેરો હતો છતાં તે પોતાના પગ ઉપર નબી રહેલ તે તેનાં કુદરતી સૈંદર્ય અને તેને ખીલવવાના ઉદ્યોગને આભારી હતું એમ એની જમીન અને જમીન ઉપર કરેલ મહેનત જોતાં જણાઇ આવે છે. પાણી તો આખા પ્રદેશમાં વહાંજ કરે છે અને નદીઓ કે નહેરો (કેનાલો) આવે તે પણ જમરી અને તેમાં પૂરતા જોસથી પાણી વહાં કરે. ઇટાલિના ખેડુતો ઉઘમી લાગ્યા પણ જર્મનીની રચના, કુદરત, ઉદ્યોગ અને સૈંદર્યને પહોંચે તેવું જમીન જોતાં જણાયું નહિ.

તારના થાંભલા ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલેન્ડ, ઇટાલી, અને જર્મનીમાં લાકડાના છે. જ્યાં લાકડાં ઘણાં હોય ત્યાં લોહના શા માટે જોઇએ ? ઈંગ્લાંડમાં પણ તારના થાંભલા લાકડાનાજ છે પણ

મરીબ હિંદને તે પાંચ હજાર માઇલથી લોદાના મંગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં લાકડું થતુંજ ન હોય એ ધોરણે આપણા બધા વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્લીપરો-સલેપાટો-પણ લાકડાનાજ સર્વત્ર હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં હવે લોદાના ધણી જગ્યાએ નાંખવા માંડ્યા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેવું છે.

આખો હરિયાણા પ્રદેશ જોતી ગાડી આગળ ચાલી. બપોરે વાઢળાં થયાં. વરસાદ પડ્યો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ધણાં સ્ટેશનો આવ્યાં પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે. ખાવાનો ટાઇમ થાય એટલે રેસ્ટોરાં કાર જોડાઇ જાય. બધા ડબ્બા વટાવી તેમાં જવાનું. ત્યાંની સગવડ પણ સારી અને વેજીટેરીઅનને જોઇતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાંચ વાગે ચા પણ તેમાંજ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હોટેલો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને ફૂટ મળી શકે. છાપાં દરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જેવાને અંગરેજી છાપાં જોઇએ તે પણ મળે.

હું લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઇમ્સ' વાંચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે. છાપા અહીં લાખોની સંખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જોવા લાયક છે. પણ તેવી ધણી બાબતો પર જૂદા ઉદ્દેશ્ય કરીશ.

જર્મનીનાં સુંદર ખેતરો અને જંગલો જોતાં ૮-૪૦ રાત્રે ગાડી બલિન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. દુરસદે ધણું વાંચ્યું. ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઈ લખી શકાયું નહિ. જોવાનું પણ ધણું હતું.

બલિન.

બલિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ સ્ટેશનો છે. બલિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. બરાબર વચ્ચે આવેલું છે. એને હેંબર્ગ સાથે નદીથી જોડ્યું છે અને ત્યાંથી માલ આવે છે. હું બલિનના ‘આઉન્ટ’ સ્ટેશને ઉતર્યો. તે પણ ઘણું મોટું છે. સામાન, પોસ્ટ-રને આપીએ, તે લીફ્ટમાં આપી લોરી મૂકી નીચે લઇ આવે. કુકનો એજન્ટ સામે તેડવા આવ્યો હતો, તેની સાથે ‘હોટેલ પ્રિસ્ટલ’ માં ગયો.

હોટેલ પ્રિસ્ટલ મોટું રાજસ્થાન છે. બલિનનો સૌથી મોટો રસ્તો ‘લીડન વેન્યુ’ Linden Venue ના નામનો ચાર માઈલ જેટલો લાંબો છે તેની પર આ હોટલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બહુ સગવડ, ડાઇનીંગ હોલ ઘણો નિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો ઘણા મળતાવડા લાગ્યા. ત્યાં ખાસ લખ્યું છે કે “અમારી હોટેલમાં ઘર જેટલી સગવડ ન જણાય તો તુરત ફરિયાદ કરવી અને ફરિયાદનો તુરત અમલ થશે.” દરેક હોલમાં બે ટેલીફોન હોય છે. ફરનીચર, બાથ, લાઇટ વિગેરેની સગવડ રાજમહેલ જેવી હોય છે. લખવાનું ટેબલ, કોચ, ડબલ બારણાં, ખુરશીઓ વિગેરે પૂરતાં હોય છે. કપાટમાં કપડાં ટાંગવાની જગ્યા, જૂતાં કપડાં માટે થેલો, વિગેરે વિગેરે પૂરતી સગવડ છે. શાહી, ખડીઓ, હોલ્ડર, નોટપેપર બધું તૈયાર હોય છે. બલિનમાં શું જોવા લાયક છે તેની મોટી ચિત્રાવાળી બુક, ટેલીફોન બુક-બધું રૂમમાંજ હોય છે અને નીચે સ્મોકીંગ રૂમ. તો એવો મોટો છે કે તેમાં એક સાથે ત્રણસો માણસ આસાનીથી બેસી શકે.

અહીં સુવાના પલંગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢવાની ચીજ હોય છે. અરધી રેશમી રજાઇ કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હોય છે અને એ જર્મનીનો ખાસ રિવાજ છે; પણ પડખે જાહેરખખર મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ સુવું ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને બોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાનું ઓઢવાનું ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાંત એક ઘણી મજાની સગવડ જોઇ. એક પીળું લેબલ હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પછવાડે લખ્યું હતું કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use.

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખાસ લખવું વાંચવું હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીળું લેબલ. એ લેબલ બહાર ટાંચું હોય તો કોઇ 'અડચણ' કરતું નથી. બહારનું બારણું ડબલ હોય છે.

સુવાના પલંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છે:—

All the comforts of your home, is what we wish

to give you during your stay at the "Bristol." If you do not like the way this bed is made up, please ask the chamber-maid to change it. You may have it with round bolster and with blankets instead of quilt or in any other manner desired.

આ હકીકત, મુસાફરોની સગવડો જાળવવા કેટલી ઝીણવટથી અહીંના કારીગરો ચોકસાઈ રાખે છે, તે બતાવવા લાખી છે. પૈસા ચાંપીને લેછે પણ હસાવીને લેછે. પૈસા આપવા છતાં સગવડ ન મળે, એવું અત્રે નથી; તેમજ પૈસા છૂટી પડ્યા એવું કહેવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર તમને યોગ્ય માણસને ફરિયાદ કરતાં આવડવું જોઈએ અને તમારા હકકો સમજતા આવડવું જોઈએ. ત્રણ દિવસ બૂખ્યા રહો તો કોઈ ભાવ પૂછે નહિ, પણ ચાલુ રિવાજથી એક ચીજ વધારાની માગો તો બાણા ઉપર ખીલ આવે, તેમાં સહી કરો તો ચાલતી વખત ખીલ ચુકાવવાનું અને નહિ તો ખાતા ખાતા પૈસા આપી દેવાના. પૈસાની ખામતમાં શરમ નહિ, પણ સગવડ કરવામાં પાછી પાની નહિ.

ચાલવાના રસ્તા ઉપર કે રૂમમાં, દાહરો કે લીફ્ટમાં, જમવાની જગ્યાએ કે બાથરૂમમાં—સર્વત્ર ભારે કિંમતની જાજરો ખીંછાવેલી છે, જિંયામાં જિંચી જતનું ફરનીયર છે, ગરમ ઠંડા અને શાવર બાથ છે, બારી આડા પૂરતા પડ્યા છે અને કપડાં મૂકવા માટે કપાટ છે. રાત્રે વાંચવા માટે બાજુમાં શેડલાઈટ લાઇટ છે અને બાજુમાં ધડિયાળ રાખવાનું ટેબલ છે તે પર તે રહે છે. ખાનામાં એક વાસણુ રાખવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ રાત્રે લાઇટ માટે થઈ શકે છે.

બર્લિન.

જર્મનીનું મુખ્ય શહેર, કેસરની રાજધાની, વિદ્વાનોનું ધામ આ શહેર સ્પ્રી (Spree) નામની નદીપર આવેલું છે.

જર્મનીના હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પણ એ મુખ્ય શહેર છે અને ધણું આકર્ષક છે. અત્યારે એની વસ્તી આડત્રીશ લાખની ગણાય છે. પેરિસથી તો એ ચઢે નહિ પણ કેટલીક બાબતમાં એ વધારે સુંદર છે: એના રસ્તા ધણા સારા, એના બગિચા ધણા આકર્ષક અને એની બજારો તદ્દન સીધી અને બજારમાં પણ બગિચાઓ છે. સ્વચ્છતા અને સર્વથી વધારે જર્મનીમાં લાગી. આ વાત એના મુખ્ય શહેરથી માંડીને નાના ગામડાંને પણ લાગુ પડે છે. આખા શહેરને માત્ર નીરખવા માટે પણ એક દિવસ જોઈએ અને બધાં મુખ્ય સ્થળો જોતાં આઠ દિવસ તો ઓછામાં ઓછા થાય. સરસ્વતીના ધામ સમા એ શહેરમાં અનેક પ્રકારનાં સંગ્રહસ્થાનો—મ્યુઝીઅમો છે જેનો અભ્યાસ તો શું થાય પણ ઉપરચોટીઆ નજર નાખતાં પણ દિવસો થાય. થોડા વખતમાં જરૂરી ચીજો જોઈ લેવાની પદ્ધતિ મેં રાખી હતી એટલે શું શું જોયું તેનું ઉપર ટપકેનું વર્ણન કરી જઉં છું.

અંડર ડેન લીડન Under den Linden અથવા લીડન વેન્યુ એ ધણો મોટો રસ્તો છે. એનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો છે પણ એને લીડન વેન્યુ કહે છે તો ઓળખાય છે. એ આખા રસ્તામાં મોટાં બેવડાં ઝાડો છે અને તે રસ્તાની વચ્ચે છે. બન્ને બાજુ જવા આવવાના ધણા સુંદર રસ્તા છે. વચ્ચે Frederick the Great નું મોટું બાવલું આવે છે તે ધણું સુંદર છે.

જરા આગળ જતાં નેપ્ચ્યુનનો ફુવારો Fountain of Neptune આવે છે. એ ઘણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે, એાંજનું બનાવેલું છે અને ઘણું જખરું છે. પોર્ટઓરીસ અને સિટિ હોલ (ટાઉન હોલ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે તે પણ સુંદર છે. એ બલ્કિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને તેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આબુ-બાબુ સુંદર બગિચા બનાવવામાં આવ્યા છે. જરા બાબુના રસ્તા ઉપર જતાં બલ્કિનનો જૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ સરખાઇ તો ઘણી છે પણ એ લીડનના રસ્તા જેવો સારો મુઘડ રસ્તો ન ગણાય. એમાં જથાખંધ વેચનાર શાકભાજીવાળાની અને પ્રોવીઝનની દુકાનો આવે છે. બજારો ઘણી મોટી છે. બલ્કિનમાં ટ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ જેવી નાની ટ્રામો છે. અહીં બસનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી, પણ હજુ તે થતી અને વધતી જાય છે. જવા આવવા માટે ટ્રામ અને ટેક્સી વધારે વપરાય છે.

રૂમ્મી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મંદીરને ટાપુ બનાવે છે. એ મંદીરનું નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતાં હેવલને મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર સમુદ્ર Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાવેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાનાં જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડનાં સરોવરો જોયાં પછી આ સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખાસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેમ્બર્ગથી નાની સ્ટીમરમાં આવવું હોય તો એ નદીઓ દ્વારા અગ્નિન આવી શકાય છે અને માલ તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામાં આવે છે.

અહીંનું સ્ટોક એક્સચેન્જ સાધારણ રીતે સાફ છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાં કામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે. એ વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્ત્રી નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડામનું દેવળ અંદર જઈને જોયું. રોમનું સેન્ટ પીટર અને મિલાનનું ડામો જોયા પછી આમાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા કૈસરે (વીલીયમ થી સેકન્ડે) એ બંધાવેલું છે, એમાં બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમાં કૈસર અને તેના કુટુંબને બેસવા માટે પચીસ શીટ ઊંચી ગેલેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેસવા નજીકમાં સહજ નીચી ગેલેરી છે. એ કૈસરની ગેલેરી પર જવાનો ઘણો સુંદર દાદર તદ્દન આરસનો છે અને ઉપર પોર્ટીકોમાં બાઇબલમાંની વાતોનાં બહુ સુંદર ચિત્રો કરાવ્યાં છે. આ પાંચે પેઇન્ટિંગો બહુ જોવા લાયક હતાં.

દેવળમાં અંદરના ભાગમાં માર્ટીન લ્યુથરનું સુંદર આવડું છે. સાથે કાલ્વીન અને બીજા બે રિફોર્મરોનાં-સુધારકોનાં પુતળાં છે. બાજુમાં Love પ્રેમ, Truth સત્ય અને Hope આશા-નાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યાં નહિ. ઘણાંજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ધટાવેલાં છે. આશાને જોઈએ તો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે. અને પ્રેમ બરાબર પ્રેમ બતાવે. આ મંદિર ઇટાલીઅન સ્ટાઇલ પર બાંધેલું છે. એની બાજુમાં વીલ્હેમ

કૈસરે પોતાના શબ્દને દાટવા માટે બહુ મજની સ્તુપ—કથ બધાવી રાખી હતી અને તે મોજુદ છે પણ એની આશા સફળ થઈ નહિ. હાલ તો એને ડેનમાર્કમાં અમુક જગ્યામાંજ રહેવું પડે છે. બાજુના મ્યુઝેલિયમમાં કેટલાક રાજા અને શહેનશાહનાં અવશેષો લાવીને મૂક્યાં છે. પ્રીન્સ બિરમાર્કનું સ્મારક પણ અહીં રાખ્યું છે. એને બીજી જગ્યાએ દૂર દેશમાં દાટલ છે. અહીંથી રાજા-મહેલ જોવા ગયો. શિયાળામાં કૈસર એ મહેલમાં રહેતા હતા. એ મહેલ ઉપર વર્ષાવેલાં તે નેપ્ચ્યુનનાં પુતળાંની સામેજ છે. બહુ સુંદર છે. અંદર પેસતાં મોટો ચોક આવે છે. એ ચોકમાં એક ઘણું બધું પુતળું છે. તેનું નામ Sieg fried Dragon personified કહેવાય છે.

મહેલમાં પેસતાં ઉપર ચઢવાનો આરસનો દાદર છે તેનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી. બાજુમાં એ માળ સુધી ઘોડાઓને ચઢવાનો સ્લોપ-ઢોળાવ કરેલો છે. ત્યાંથી ઉપર જવાય છે. કૈસર જ્યારે અહીં હોય ત્યારે તેની ચોકી કરવા ઘોડાઓ—સ્વીસ ગાર્ડ્સ ઉપર જતા અને ઘોડા ચઢી શકે તેવી યુક્તિથી એ વળાટ ખાતો ગોળ ભાગવાળો ઢોળાવ બનાવ્યો છે. એ યુક્તિવાળા ઢોળાવ ઉપર થઈને એ માળ સુધી ઉપર ઘોડા ચઢી શકતા હતા.

ઉપર ચઢી ગયા પછી પગમાં pantoffel પહેરવાં પડે છે એટલે આપણા બુટ ઉપર એક જાતનાં મોટાં felt shoes ચઢાવવાં પડે છે. એની સેંકડો જોડી ત્યાં પડેલી હોય છે. એ સ્લીપર જેવાં પણ ઘણાં મોટાં હોય છે અને તે પગમાં પહેરી પગ ધસતાં ચાલવું પડે છે. જો પગ ધસીએ નહિ તો પેન્ટોફલ નીકળી જાય અને બધા પગ ધસતાં ચાલતાં હોય એટલે આપણે

કાંઈ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ છે કે માળની લાકડાની ફરસબધી (ફ્લોરની ફ્લોરીંગ) બહુજ સારી રીતે ધસીને-મોઢુ દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં-પુટ સાથે ચાલવાથી તે ધસાય તો તેમાં લિસોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફેલ્ટ ધસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન રિવાજ જેવામાં આવ્યો. હું પણ પગ ધસતો ધસતો અરધો કલાક ચાલ્યો અને આખો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ધસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ધસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું ચેપલ-ગૃહમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જૂદા જૂદા રાજ અને શહેનશાહોએ બંધાવેલો છે. ફેડરીક ધી એટનો બંધાવેલો રૂમ મળતો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેસને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઇટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો ત્યાં બ્રાઇલપેન્ટ છે. ફેડ્રીક વીલીયમનો રૂમ ઘણો સુંદર છે.

છેલ્લા કૈસરની પહેલા શહેનશાહો, તે પહેલા રાજ, તે પહેલા ઇલેક્ટરો અને તે પહેલા ડ્યુકો-તેમનાં પેઇન્ટિંગો અહીં છે.

છેલ્લા કૈસર અને કૈસરીન-શહેનશાહ બાનુ વાપરતા હતા તે રૂમો-એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગિરીવાળા છે. એમાં બીંત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુંદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉઘાવવાળું કામ કર્યું છે તે મનહર છે. એક મોટો કોન્ફરન્સ રૂમ છે, ત્યાં કૈસર, મંત્રી અને અમાત્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાજાને ખેસવાનો રૂમ છે. રાણીનો રૂમ, મીજબાનીનો રૂમ, ટી રૂમ, નકશાઓનો રૂમ-એમ અનેક ઓરડાઓ છે. પેઇન્ટિંગો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હાલમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરધો કલાક લગભગ થાય છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ધસતાં પાછા આવી 'પેન્ટાફેલ' કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્સીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતાં શરૂઆતમાં એક ખંડ એરોપ્લેન મૂક્યું છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શરૂઆતનું એરોપ્લેન છે. એનો બનાવનાર Hoptman Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યું. પછી પંદરમી સદીની તોપો આવી. શરૂઆતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. સેંકડો તોપો પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા અને અઠારમા સૈકાની જોઇ. બંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા સેંકડો-હજારો એનર્સ-વાવટાઓ લડાઇનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું બહુ મળતું એક ઝુમર લટકાવ્યું છે. એમાં તરવારો સિવાય કોઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની છેલ્લી લડાઇમાં પણ જર્મનોએ હજારો ધ્વજો મેળવેલી પણ વરસાઇલના તહનામાંથી ઘણીખરી પાછી આપી દેવી પડેલી.

૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટકીએ કેવી બૃહદ્દયના કરી હતી અને આરે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આબેહ્વય દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગાઠવ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અશ્ત્રો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એકઠાં

કર્ચા છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ ડુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બલુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બેંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચીજ ઝેપેલીનનો નમુનો-મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને કોઈ બીજી પ્રજા નીપજવી શકી નથી. એની ગોઠવણ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાદલના તહનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

કપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઇલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લડાઇના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી તહનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઈ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે થોડા વર્ષમાં લડાયક જુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારસ્થાનીઓએ માન્યું છે.

લડાઇ વખતે દારૂગોળો લઇ જનારા ઘોડા અને ગાડીઓના નમુના ધણી મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ઘણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હકીકતને બરાબર અનુલક્ષે છે. એના ફાટા શોધ્યા પણ મળ્યા નથી.

Victory-વિજય.

History-ઇતિહાસ.

War-લડાઇ.

Fame-કીર્તિ.

Defence-બચાવ.

જર્મની જે લડાઇઓ અગાઉ લડ્યું હતું તેમાંની ઘણીનાં ચિત્રો આ હોલમાં મૂક્યાં છે. દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૩૦ ફીટ પહોળું હશે. દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે.

જર્મનીના શહેનશાહો અને રાજાઓનાં ઓળખનાં પુતળાં દરેક થાંભલે મૂક્યાં છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે.

ત્યાર પછી બંદુકો અને મનુષ્યનાં તથા ઘોડાનાં બખતરનો મોટો સંગ્રહ છે. દરેક રેજીમેન્ટના યુનિફોર્મનો દેખાવ છે. અનેક જાતનાં બાલાનો મોટો સંગ્રહ છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે ઘોળા ઘોડા પર બેસતો હતો તે ઘોડાને સ્ટફ કરી જળવી રાખ્યો છે. ફ્રેડરીકનું બખતર જળવી રાખ્યું છે. લડાઇના ચાંદોનો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. મહાન અમાત્ય બિસ્માર્કનાં પોશાક અને બખતર જળવી રાખ્યાં છે. દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ-યુનિફોર્મનો દેખાવ અહીં છે તેમાં હિંદને પણ સ્થાન મળ્યું જોઇ જરા ગમત આવી.

આવા શ્રદ્ધાગારો રાખવામાં મૂળ હેતુ શો હશે તે કહી શકાય એમ નથી. પ્રજાનો લડાયક જીવનશૈલી જળવાઈ રહે તે પણ એક ઉદ્દેશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાનો માટે જર્મન પ્રજા ધણી શોખીન છે તેથી પુરાતની બાબતના અને ચીજોના સંગ્રહને અર્થે આ ચીજો જળવી રાખી હશે. લડાઈનો અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

બર્લિન માટે સામાન્ય.

બર્લિન ધણું મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમાં મ્યુઝીઅમો તો એટલાં છે કે એને એક રીતે City of museums 'સંગ્રહસ્થાનોનું શહેર' કહી શકાય. તેથી બપોરે આખું બર્લિન એકંદર જોઈ લેવું અને પછી બને તેટલાં સંગ્રહસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

બર્લિન શહેર શોભામાં લાંડનથી ધણું ચઢી જાય તેવું છે. માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફિક) લાંડનથી ઘણો ઓછો છે. લાંડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ બપોરનાર નહીં, પણ સારી છે. લાંડનની પોલીસ દુનિયામાં અજબ ગણાય છે. બર્લિનની દરેક શેરીમાં ઝાડ પાન ધણાં, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ધણાં, પારિસના બુલ્વર્ડ જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય શોભા બહુ સારી. મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારફટ છે એને Gendarmen મારફટ કહે છે. આગળ જતાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન કંપીડો આવે છે. વચ્ચે મોટો બાગ છે. બન્ને દેવળો એક સરખા એક નમુનાનાં બાંધેલાં છે. રાયલ કોમેડીનું થીએટર ધણું મોટું છે. હાલ બંધ છે. પછી

વિકટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ઘણો મોટો છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મનુષ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ બહુ સુંદર છે. મકાન જોઈ લીધું. વોર મિનીસ્ટ્રની મોટી ઓફિસોનાં મહાલયો આવે છે. અમેરિકન એલચીખાતું ઘણી જગ્યા જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ઘણું વિશાળ છે. એમ્પસીની આખો લતો બહુ સરસ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધ્વજ ચઢાવવાનું સાધન હોય છે, તે તે રાજ્યના પ્રસંગ પર તેનો વાવટો ચઢે છે. પરરાજ્યના એલચીખાતું શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લડાઈ જાહેર થયા પછી તેને સરહદ પર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે.

ચાન્સેલરને-વડા પ્રધાનને-રહેવાની જગ્યા ઘણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. હાલનો ચાન્સેલર તેમાં રહે છે. પ્રેસીડેન્ટના સ્થાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હોડનબર્ગ છે. તે ઘણો લોકપ્રિય છે. સ્પષ્ટવક્તા ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન આંડે છે. ઈંગ્લીશ એમ્પસીની જગ્યા પણ ઘણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ઘણું વિશાળ છે. હાલ પાર્લામેન્ટ રજા હોવાથી ખેસતી નથી. સામે પ્રીન્સ ગિસ્માર્ક-નું જગ્ગરજસ્ત સ્મારક છે.

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે. ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ પર વિજય મેળવ્યો તેનું સ્મારક સરિયામ રસ્તા પર કર્યું છે. તેને Column of Victory 'વિજયસ્તંભ' કહે છે, એ ફ્રાન્સ પાસેથી મેળવેલ શસ્ત્રોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આબેહુબ બાવલું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે. ફ્રાન્સને

એ સ્તંભ ધણો સાલે છે પણ તે દૂર કરાવી શકાતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જઈ સુલેહના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Moltke મોટકેનું આવલું તેની સામે છે. તે બહુ ઓછું બોલનાર પણ બુદ્ધિરચના અને ગણતરીમાં ધણો કુશળ સેનાધિપતિ હતો અને તેનું આવલું પણ, તેને ધણોજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory 'વિજય વાટિકા' કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાજાનાં પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અને ખીજી બાજુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મલ્લોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બનાવ્યો છે અને ધણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ ચાર્લેટન બર્ગ એવેન્યુ આવે છે: એ ત્રણ માઇલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના બુઆં ડી બુલવાર્ડ જોવોજ એ રસ્તો લાગે છે. અર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર છ માઇલ લાંબી નજર પડી શકે. અર્લિનમાં ભૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કારણ કે રસ્તા સોધા છે, ભુલ ભૂલામણી જેવું કંઈ નથી.

આગળ જતાં અર્લિન સ્ટ્રીટ આવે છે તે પણ ધણો વિશાળ છે.

છેલ્લા કૈસરના પિતા ફ્રેડરીકનું આવલું રસ્તામાં આવે છે તે

પર પણ નજર નાખવા જેવું છે. છેવટે એક મોટું વાયરલેસ સ્ટેશન બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીધો, એકીધ ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદરાથી પણ ચઢી શકાય છે. હજુએ ચાલુ થયું નથી પણ શરૂ થયા પછી દરેક મુસાફરને જેવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન બરાબર જોઈ શકાશે.

પછી માઇલો સુધી grande veldi—green forest ‘લીલું જંગલ’ આવે છે. હજારો ઝાડથી એ બરપૂર છે. એ ઝાડો સદા પાંદડાવાળાં રહે છે. ઘણા ખરા pine પાંદડાનાં ઝાડો છે. એ ફોરેસ્ટમાં વચ્ચે એક લેક—સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખૂદ બર્લિનમાં પણ એ ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉધડેલાં રેસ્ટોરામાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માણસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોરી કોકો વધારે લે છે. નવું રેસ્ટોરાં થાય ત્યાં હાજરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ દપ્તાંડમાં જોઈએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડબડ વાતચીત ધણી. જર્મનીમાં જ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચલણ થયું અને માર્કને સોનાના ગણ્યા ત્યારથી મોંઘવારી ધણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ બારે પડે છે. જ્યારે માર્કના ભાવો ગગડ્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું બાકું ઠરાવેલું આવે તેમાં એક ચાનો કપ મળે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં ભાવ બોલાય એટલે જીવ જેવી વધધટ થતી નથી.

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

સાં સુસી મહેલ (પોદસડામ. જર્મની).

[પૃ. ૩૪૫.

પોટ્સડામ.

બર્લિનથી આજે (તા. ૧૩-૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ બર્લિનથી લગભગ ૨૦-૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અરઘો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જવું વધારે અનુકૂળ છે, પણ ખરચાળ ધણું છે. પોટ્સડામ એ ફ્રેડરીક વિ ગ્રેટના વખતથી જર્મન શહેનશાહોને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જૂદું જ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ હજારની છે. સ્પ્રી નદી હાવરને મળે તેનું એક મોટું સરોવર થાય છે જેના કાંઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ધણું રણિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯-૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ બલામણથી અરઘે રસ્તેથી ચાલુ બોટમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માણસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામનો આખો રસ્તો ધણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો આવે છે. સડક બહુ સારી, મુંબઈ જેવી અને સુવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. • આખું જર્મની રણિયામણું છે, પણ બર્લિન તો ભવ્ય છે. અરઘો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn વાનસરોવર આવ્યું. See એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવું જ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ધણું હમામખાનાં-આથો દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

આથો હોય છે. ઉન્હાળામાં તેમાં ઘણા લોકો ન્હાય છે. અંદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે કલબની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા જાય. સ્ટીમરનું બાકું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બરાબર ૧૧ વાગ્યે ઉપડી. દૂર તેમજ નજીક છ અંદરે ઊભી રહી. પેસેન્જરો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે. સરોવરમાં લગભગ દશેક માછલ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટસ-ડામ દેખાયું. દૂરથી વિલ્હમ ટાવર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ લીલોતરી ઘણી, પણ સ્કોટલાંડ કે સ્વીટઝરલાંડનાં સરોવરોની પેઠે અહીં બાજુપર મોટા ડુંગરો નથી. જર્મનીમાં-બર્લિન પાસે મોટા ડુંગરો નથી. નીચે મ્યુનીચ પાસે ડુંગરો ઘણા છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ઘણું વિશાળ છે.

સરોવરમાંથી નદીમાં આવ્યા. સરોવર પૂરું થયું અને બન્ને બાજુએ સેંકડો મહાલયો દેખાયાં. પોટસડામ ઘણું શોભાયમાન અને સુધડ શહેર છે. કાંઠે ઘણા આથો છે અને લોકો તેમાં ન્હાય છે. નાનાં બાળકો માટે જૂદા બાથ છે.

૧૨-૧૫ મીનિટ સ્ટીમરમાંથી ઉતરી મોટરમાં બેઠા, મોટા આલીશન મકાનો-મહાલયોનું ગંજવર શહેર દેખાયું. પ્રથમ ગેરીસન ચર્ચ Garrison Church જોયું. લશ્કરી દેવળ ખાસ જોવા જેવું લાગ્યું. અત્યારસુધીમાં એટલાં દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેવું લાગતું નહોતું, પણ આમાં ઘણી વિશેષતા દેખાઈ. એક તો એમાં ફેડરીક ધી ગ્રેટનું કોશીન હતું અને બાજુમાં તેના પિતાનું કોશીન હતું. નેપોલિયને બ્યારે જર્મની જતું ત્યારે એણે આ

કોશીન ઉધડાવી તેમાંની તરવાર કૂડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં બ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બ્લુચરની મદદથી વેલીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાવ્યો, ત્યારે જર્મનો એ તરવાર પાછી લાવ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ-ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતરાવી હતી અને કહ્યું હતું કે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ હોત તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં કૈસરને માળ પર બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહ્યાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લડાઇમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ટાંક્યા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલ્કપીટની પડખે ઘડિ-સેન્ડ કલોક રાખી છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ ભાષણ ન કરવું-તેનું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાજુમાં ઘડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ઘણી બેચી જતનો છે. સામે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું બચ્ચ બાવલું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ કેવું હોય તેનો આબેહુલ્ય ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ આઈન્સીડલર Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાજાઓ આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક સ્મરણચિન્હો પણ મૂક્યાં છે. લંચ લઈ નાનો પેલેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક ફળવાની ઘંટી આવે છે. એનો અવાજ ઘણો થતો હતો તે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને મીલ બંધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે બર્લિનમાં બધાં સુધી કાયદાની કારટો છે ત્યાં સુધી કોઈની મગફૂર નથી કે તેને અટકાવી

શકે. ફેડરીકનું કાંઈ આદ્યું નહિ. ઘંટી-મીલ ત્યાં કાયમ રહી. તે મહાન શહેનશાહ કેવો ન્યાયી હતો તે હકીકતની યાદમાં આ બનાવ ટાંકવામાં આવે છે.

સાં સુસી. અતિ મનોહર બગિચાની વચ્ચે sans souci સાં સુસીનો મહેલ આવેલો છે. એ ફેડરીક ધિ ઓટનું ઉન્હાળાનું વિશ્રામસ્થાન હતું. રાજખટપટથી કંટાળી તે અહીં દૂર શાંતિ લેવા આવતો હતો. અને શાંતિ મળે તેવો નાનો પણ સુંદર મહેલ બાંધ્યો છે. તેને ભોંયતળીયુંજ છે, માળ નથી. આજુબાજુ બગિચો છે તે અદ્ભુત છે. એવો બગિચો અન્યત્ર જોયો નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહેલમાં દાખલ થવાને જરા વખત હતો એટલે બગિચામાં નજર કરી. એમાં સારી રીતે કાપીને નવા નવા ગોળાકારના ઝાડોની ગોઠવણુ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી. દૂરથી જોઈએ તો કોઈ ગોળ ચક્રર, કોઈ સીધા મંડપ વિગેરે નવા નવા આકાર લાગે. વચ્ચે જગ્યા નહિ. કાપવાની ભારે ખૂબિ દેખાઈ. જમીનપરના લીલા ધાસના આસો પણ એક એકથી જૂદા પણ નવા નવા આકારના અને સુંદર. ઉપરાંત સમરહાઉસ-મ્યુઝીક પ્લેસ-એન્ડરટેન્ડ જેવું અને વચ્ચે સુંદર પુતળાં-ઓ હતાં. એ જોતા હતા ત્યાં મહેલમાં દાખલ થવાનો સમય થયો.

અંદર મહેલ સાધારણ, પણ શાંતિ મળે તેવો. ફેડરીકને બેસવાની ખુરશી જેના પર બેસી તે મરણુ પામ્યો હતો, તેને લખવાનું ટેબલ વિગેરે અસલી ચીજો જળવી રાખી છે. એને ગાયનનો અને પાવો વગાડવાનો ધણો શોખ હતો. તે પાવો પણ ત્યાં પડ્યો છે. આ નાના મહેલમાં ફ્રેન્ચ પેન્ટર વાંટુઆના પેન્ટીંગ ધણું છે, સુંદર છે. થોડાં પુતળાં પણ છે.

મ્યુઝીકહોલ મળતો છે. ચારસનો છે. એના દરેક ચોર-
ડામાં ઝુમર બહુ સુંદર છે. એ Mountain crystal ના અને
બહુ શોભાયમાન છે, એના કાચમાં લીસોટાજ નથી અને બહુ
ચોખ્ખાં લાગે છે. દરેક હોલમાં એવાં ઝુમરો છે. બહુ શોભતી
રીતે ગોઠવ્યાં છે.

છેવટે એક Voltairs નો રૂમ આવે છે. એ કવિ હતો
અને ફેડરિક ધિ ગ્રેટનો મિત્ર હતો. એને ચીડવવા માટે એની
ગેરહાજરીમાં એના રૂમમાં પશુ પક્ષી રાજ્યએ ચીતરાવ્યા. એ
બહુ સુંદર ચિત્રો છે. એમાં વાંદરો પણ ચીતરાવ્યો પણ એથી
વોલ્ટેર ગુસ્સે ન થયો.

બાકી આ મહેલ સાધારણ ગણાય. શાંતિ ખરી. Sans
Souci સાં એટલે નહિ અને સુસી એટલે શોક. આ
નામ ધણું પ્રસિદ્ધ છે. મહેલ કરતાં બગિચો અદ્ભુત છે અને તે
મહેલની સામેજ આવેલો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. અમે
તે જોવા ચાલ્યા:—

બગિચો ચડ ઉતર ઘાટતો છે એટલે ઢોળાવથી નીચે ઉત-
રાય છે. લગભગ ૨૫૦ પગથીઆ છે પણ તે દરેક ચાર ઈંચના
અને દાદર માત્ર વચ્ચેના ભાગમાં છે. બે બાજુને છેડે ઢોળાવથી
દોડી ઉતરી જવાનું છે. એક એક ઢોળાવ પૂરો થાય ત્યાં સપાટિ
આવે છે. તે ઉપર ફુટનાં ઝાડો અને તે માટે કાચના બોક્સો રાખેલા
છે. રાજા જમવા બેસે ત્યારે તાજાં ફુટ ખાવા લેતા. બધી જાતનાં
ફુટ તેમાં છે. ઝાડના કટો તો અજબ આકારના. સાત ફે આઠ
ઢોળા ઉતરી નીચે જઈ ઉપરનો દેખાવ જોઈએ તો અજબ
લાગે. નીચે મોટો ડુવારો છે. ડુવારા ફરતી અગિયાર મનુષ્યાકાર

ધારણ કરનારી શક્તિનાં પ્રતિબિંબો આરસનાં છે. મારે ગાંધડી નીચેનાં નામો કહી શક્યો.

Goddess of War—Minerva—લડાઈની દેવી (હું ‘મીનરવા’ એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતાં તેમાં બૂલ હતી. મીનરવા એ લડાઈની દેવી જેવીજ લાગે છે.)

Diana. Goddess of Hunting—મૃગયા દેવી.

Venus. Goddess of Beauty—સૌંદર્યદેવી.

Hermes. God of Commerce & Youth—વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ. (આ બહુ સુંદર છે. એના પગને પાંખો બનાવી છે અને આડો સુતો છે પણ આંખો ચક્રળ વક્રળ થતી બતાવી છે.)

Amphititi. Goddess of Water—જળદેવી.

Hephestus. God of Fire & of iron-smiths—અગ્નિદેવ અને લુહારનો દેવ.

Juno. Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિ-દેવની પત્ની.

આ સર્વ આરસનાં પુતળાં છે. ઘણાં સુંદર છે. એના ફોટા મળ્યા નથી. દરેક આકાર અભ્યાસ કરી સમજવા યોગ્ય છે. એના પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાહી છે.

પુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની હજારો માછલીઓ છે.

આખો બગિચો ઘણો જોવાલાયક છે.

બાજુમાં પૂર્વ દિશાએ ‘પીકચર ગેલેરી’ છે તેમાં Dicks & Rouben ડીક્સ અને રૂબેનનાં ઘણાં પેઇન્ટિંગ બહુ સુંદર

છે. રૂબેન હમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું મોડેલ લેતો એટલે એની મેડોના કે કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ અને બારબેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઇબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઇબલનો કોઈ પણ પ્રસંગ લઈ તે પર ભવ્ય કલ્પના સમજવી એટલે એમાં ડ્રેસ અને ભાવ પણ પુરાતનકાળનાજ આવે.

આગળ નવો મહેલ Neues Palais ખાસ જોવાલાયક છે. પોટસડામમાં એ ખરી ચીજ જોવાની છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ સાત વર્ષની લડાઈ (Seven years' War) લડ્યો. એનો (ફ્રેડરીકનો) રાજ્ય સમય સને ૧૭૪૦ થી ૧૭૭૬. એ સાત વર્ષની લડાઈ લગભગ સને ૧૭૬૬ માં થઈ. એમાં જર્મનીને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. જર્મની બધાં રાજ્યોની વચ્ચે છે એટલે એને અવારનવાર ઘણી મોટી લડાઈઓ લડવી પડી છે. છતાં પોતે લડાઈથી પાછો હઠ્યો નથી એમ દુશ્મનોને ખતાવવા મોટો અજબ મહેલ બાંધવા માંડ્યો. એ ઘણો વિશાળ અને કારીગરીથી ભરપૂર છે. સામે માણસો માટે અને ઉમરાવો માટે બંગલા છે. ખૂદ મહેલમાં ઘણા રૂમો છે, પણ એક રૂમ તો અજબ છે, અભિનવ છે. એનું વર્ણન એને સ્થાને આવશે. છેલ્લો કૈસર એને ઉન્હાળાના રહેવાસ તરીકે વાપરતો હતો. એનું શિલ્પ Dutch parock કહેવાય છે. parock એટલે mixture. ચોખી ડચ સ્ટાઈલ નહિ પણ મુખ્યતાએ ડચ.

મહેલના ઉપર ત્રણ સુંદરીઓ રાજમુગટ ધારણ કરીને બિભી છે. એ રાજમુગટ-કાઉન જર્મનીનો છે. એ વખતે ઑસ્ટ્રીઆ અને રશીઆની ગાદીપર સ્ત્રી હતી અને ફ્રાન્સનો રાજ સોળમો લુધ

(Luis XVI) હતો તે સ્ત્રી જવો હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગટને પોતાના હાથવડે જાએ ધારણ કરી જિભા રહેલ છે એમ તેમાં બતાવી જર્મનીએ પોતાના બધા દુશ્મનોની મશ્કરી કરી છે.

જમીનતળીયું ઘણું જાન્યું છે. રૂમોમાં શણગારનો પાર નથી. નંબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. શયનગૃહ—રૂપાનો રૂમ છે. એમાં રૂપુંજ ચીતર્યું છે. અને કુલ રૂપું વાપર્યું છે પણ બધું સ્ટાઈલથી. એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. પ્રવૃત્તિગૃહ—Working room—ઘણો રોનકદાર.

૩. સંગીતગૃહ—Music room—ખરેખર pictures. -que છે. એનો ફ્રેટો લીધેલો છે. દરેક રૂમમાં ઝુમર માઉન્ટન ક્રીસ્ટલનાં છે, ઘણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં ખુરશીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમાં પીક્યરો સારામાં સારા કળાવિધાયકો પાસે કરાવી મૂક્યાં છે.

૫. પર્વણીગૃહ—Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ઘણાં પેઇન્ટિંગો છે. રૂમ મોટો છે. અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. બોજનગૃહ—Big Banquet Hall—ઘણો લાંબો અને વિશાળ. સીલીંગપર ‘સપાર,’ ‘બપોર’ અને ‘સાંજ’નાં ત્રણ ચિત્રો બહુ જોવાલાયક છે, એમાં સવાર-પ્રભાત વિગેરેનાં રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ—Shell room—પોટસડામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની ભીત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એવી રીતે ગોઠવ્યાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ રૂમમાં ચાલતા ધ્રુવાર આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અન્યમીમાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઈટ થઈ હોય ત્યારે એ દેવલુચન જેવું લાગે છે. એની ભીતો અને છત ઉપર પણ કારીગરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં દરેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીકચર જોવાથી કાંઈ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણો મોટો છે.

૮. આતિથ્યગૃહ—Reception room—સારું છે. એમાં તુર્કસ્થાનના સુન્નતાનને કેદ કર્યાનું બધું ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. ખીન્ન ઘણાં ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં પેઇન્ટીંગો ઘણાં સારાં છે.

૧૦. મખમલગૃહ—Velvet room—એમાં ટેપેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મલમલની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ—Music room—ના. ૩ પ્રમાણે. એમાં પીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon—અન્ય છે. ‘Gorgeous’ એવો શબ્દ મુખમાંથી નીકળી પડે. એમાં સૂર્યનાં કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરસખાંદી ઘણી સુંદર છે. એમાં કુલ કામ Mosaic નું કરેલું છે. ફરનીયર બધું જોવાલાયક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અન્ય છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયું.

ઉપરને માળે નાચ (ડાન્સ) માટે ઘણો વિશાળ રમ છે. એની દરસખંદી ઘણી કુમાસદાર સુવાળી અને મોઝેઇક કામની ખનાવેલી છે.

ખાનુમાં છેલ્લા ફેસરનો મળવાનો રમ છે તેમાં સારી ખુરશીઓ અને ચિત્રો તથા ટેબલ છે. ખાનુમાં રિસેપ્શન રમમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. એની પડખે શહેનશાહખાનુનો રિસેપ્શન રમ છે. ડ્રેસરમ પણ સુંદર છે. આરસનો રમ (Marble room) આરસથી ખનાવેલો છે. ખીજો ડાન્સીંગ હોલ પણ ઘણો વિશાળ છે. એમાં Judgment of Boris નું ચિત્ર ઘણું મોટું અને ખાસ જોવાલાયક છે. ઉપરાંત ફેટલાંક રિસેપ્શન રમો છે. ખાનુમાં મોટું થીએટર-નાટ્યગૃહ આવે છે; એ ઘણું સુંદર છે, ખેસવાની કુલ જગ્યા મખમલથી મઢેલી છે, ત્રણસો એક સાથે પ્રેક્ષકો ખેસી શકે તેવી તેમાં ગોઠવણ છે, બહુ રોનકદાર ખનાવ્યું છે. નાટ્યભૂમિ જાગ્રી અને સુંદર છે. ઘણી વિશાળ છે. બર્લિનથી ઓપેરા દરવા માટે અહીં ખોલાવતા હતા. રાજ્યભુવનમાં નાટકશાળા એ નવીનતા અને તેની આટલી ઓખખાધ અને બખ્યતા એ વિશેષ નવીનતા. ખાનુમાં લાઇબ્રેરી છે. તે ઘણી વિશાળ છે. છેલ્લો ફેસર ઉન્હાળામાં આ મહેલમાં રહેતો હતો.

મુગલોના વૈભવ સાથે આ વૈભવ સરખાવવા જોવો છે. મુગલોએ જે મકાનો-મિનારાઓ બંધાવ્યાં છે તેના બહારના દેખાવ પાસે આ મહાલયો કાંઈ નથી, પણ અંદરની સગવડ આમાં ઘણી વધારે છે. શિદ્ધપકળા હિંદુસ્થાનની જરા પણ પાછી હઠે તેવી નથી. અંદરની સગવડની વાત તદ્દન જૂદી છે અથવા મોગલ શહેનશાહો જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે અંદરનો

શણુગાર કેવો હશે તે જાળવી રખાયો નથી એટલે તે સંબંધી કાંઈ કહી શકાય નહિ. અહીં તો જે ટેમ્પલ પર કેસર લખતો કે ક્રેડરીક મરી ગયો તે પણ જાળવી રાખ્યાં છે. એક ધડિયાળ ક્રેડરીક ગુજરી ગયો તે વખતે ચાલતું બંધ કર્યું છે એમ કહે છે. એમાં રાતના ક. ૨-૨૦ નો ટાઇમ બતાવ્યો છે.

નદીકાંઠે મળતું રેસ્ટોરાં છે. સામે તરવાની કલમો છે તેમાં અનેક છોડી છોકરાંઓ બોટમાં બેસી નાના હલેસાં મારે છે. રોઈંગ કરે છે અથવા તરતા દેખાય છે. વિશાળ તટ પર વાગ વાગે છે. સેંકડો ખુરશીઓ પડી છે. લોકો ચા કાફી પીએ છે અને થોડો વખત બેસી બીલ ચુકાવી ચાલ્યા જાય છે. આ વૈભવ પોટસડામને બર્જીનને અરધે રસ્તે છે. નદીના કિનારાની બાજુમાં મોટો પુલ છે તેની આથે રેસ્ટોરાં છે.

ખલિન (ચાણુ)

ખલિન આવવાનો રસ્તો પણ ઘણો સુંદર છે.

ક્રેડરીક કેસર મ્યુઝીઅમ.

- બહુ મળતું છે, તે ત્રીજે દિવસે (તા. ૧૫-૮-૨૬) સવારે જોયું. એમાં સને ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધી એટલે પંદરમાં
- સોળમાં અને સત્તરમાં સૈકાનાં ધણીખરી સ્કૂલોનો ચિત્રોનો-પેઈન્ટિંગોનો સંગ્રહ છે. એ જોતાં વેનીસ, ફ્લોરેન્સ, મિલાન, ફ્લેમીશ તથા ડચ સ્કૂલોના ચિત્રકામમાં તફાવત શો છે તે સમજી શકાય છે. જર્મન સ્કૂલનાં ચિત્રો પણ ઘણાં છે. આ મ્યુઝીઅમના ૬૫ રૂમો છે અને દરેક ચિત્રની નીચે તે ચિત્રનારનું નામ અને તેની સ્કૂલ તથા સમય આપ્યા છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક લાગ્યાં:—

ફેડરીકનું બાવલું. આ ફેડરીક તે છેલ્લા કેસર વીલીયમ ધી સેકન્ડનો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ૩૫ સ્કૂલનાં ચિત્રોમાં લીનન ઉપર ઓછલ કલર વાપરતા હતા. આ સ્કૂલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી શરૂ થઇ.

મીડલ રૂહાઇન પીરીઅડ. ૩૫ની પેઠે તેમાં પણ લીનન ઉપર ઓછલકલરથી ચિત્રો દોરેલાં હોય છે.

વેન આઇક—Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે Belgian school—ઉચ્ચાર—બેલીયન સ્કૂલ.

ફ્લેમીશ ચિત્રારા જીવનના બાવ ખરાખર ઉતારનાર હતા. ઇટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સાફ કામ કરતા હતા.

ઇટાલીઅનો એક મનુષ્ય ચીતરે; ફ્લેમીશ ઘણેભાગે બહુ ચીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર ઘણે જોયું. એમાં સ્વર્ગ નર્કનો ખ્યાલ આવે છે. ચિત્રમાં જિંદે જીસસ ક્રાઇસ્ટ બેસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સ્કૂલ. ૧૬મી સદી.

હોલબીન—Holbein. Durer—ડુરર.

Cranoch—ક્રેનો.

એનું વીનસ અને એમોર—સૌંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

Cologne German school.

સોળમી સદી—

Dutch school (Rotterdam & Amsterdam).

Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો ચેલા (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઇકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની અસર છે. એ સોળ અને સત્તરમી સદીમાં આવે છે.

રૂબેનનાં અહીં ઘણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની મુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

૩૨ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એન્જેલો.

કેરેસીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જરા Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કેરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સુંદર—face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની સાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની સાખા મુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડા (જ્યુપીટરની પુત્રી) હંસ સાથે—જે રૂપમાં જ્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રાફેલ—Raphael. (Florence school).

Verona—વેરોના સ્કૂલ.

એમણે ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ કરતાં જરા વહેલું શરૂ કર્યું.

Milan school. It is gorgeous.

It is also called Lombardi school.

મિલાન શાખા બપકાદાર છે. એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામાં આવે છે.

વીન્ચીનું ફ્લોરાનું (wax statue) મીથુનું પુતળું.
Flora is goddess of flowers—ફ્લોરા એ ફુલદેવી છે.

Vinchi (Florence)

Ascension of Christ.

Roselli & Botticelli—બોટ્ટીસેલ્લી બન્ને—Florence school.—ફ્લોરેન્સ સ્કૂલના છે.

નેશનલ ગેલેરી.

અહીં ૧૮મી સદીના ઘણા સુંદર ચિત્રો છે.

(Neptune & Amphitrite) વરુણ અને જળદેવી માં બહુ સુંદરભાવ મૂક્યો છે.

Ascension of Christ by Arnold—આર્નોલ્ડનું ક્રાઇસ્ટનું સ્વર્ગારોહણ.

આર્નોલ્ડના ઘણાં ચિત્રો નેવાલાયક છે.

Island of Happiness—સુખદિપનું અનન્ય કામ છે.

Scurry નું centaur—સેન્ટૉર એટલે અર્ધ ઘોડા અર્ધ મનુષ્યદેવ-કિતર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે.

એ દરેકમાં થાંભલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન-આર્ચ કે એવું કાંઈ હોય નહિ.

Gothic style માં કમાન ખરી પણ આવી અણીદાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanasque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહિતગાર થવું. તો યુરોપનાં દેવળો સમજશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવળનાં કામો સમજવા માટે જરૂર છે. (જુઓ પૃ. ૫ ઉપોદ્ધાત.)

ચિત્રપ્રદર્શન મુજબજા હોય તો બાઇબલ વાંચવું. યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં ચિતારાઓએ આખું બાઇબલજ ચીતર્યું છે. દરેક વાર્તાને ખીલાવી છે. બહુ બહુ રીતે ચીતરી છે. એમાં કાષ્ટ અને મેરી (મેડોના)ના ચિત્રોનો પાર નથી. કાષ્ટના જન્મથી માંડી કાષ્ટનું કુસીરીકશન અને એસેન્શન બહુ ચીતર્યું છે. લગભગ દરેક ન્યૂમાંકિત ચિતારાએ એમાં પોતાની શક્તિ અજમાવી છે.

બપોરે ડૉ. ક્સેસીનોફને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઈ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે 'જેનીઝમ'ના ઉપર ઘણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મઅથ ઉપરથી કર્મની શીલોસોશી ઉપર લેખ લખી ph. Dની ડીગ્રી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવતા સોમવારે એ બાષણો કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. સાથે ચા પીધી અને પછી કેટલીક વાતો કરી. એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસંબંધી કેટલીક વાતો થઈ.

મારે ડૉ. બ્યુલરનું લખેલું હેમચંદ્રનું જીવન ચરિત જે હાલ મળતું નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા બુકસેલરને ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ઘણું જોયું. સાંજે જમી ખીરટલ હોટેલમાં સુષ રહ્યો. અહીં એક મી. વખારીયા નામના પારસો ગૃહસ્થને મળવાનું થયું. તેણે ઉદ્યોગહુન્નરની ધણી ચીજો બર્લિનમાં જોઈ હતી. તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પાસેથી કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે સંબંધી ધણી વાતચીત થઈ. હું એક કેસમાં તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમાં દેશી માણસ મળે ત્યારે અરસ્પરસ કેટલો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. બરૂચ જીલ્લામાં રૂની મોટી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શક્યા છે અને જર્મનો કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીઆત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેનાપર એમણે બહુ ભાર મૂક્યો. અત્યારની હિંદુસ્તાનની સિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સંખ્યાક્રમમાં અને વિજ્ઞાનના અભ્યા-

સમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાતિઅનુભવ ઉપરથી ધણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લડાઈથી નીચોત્રાઈ ગયું છે છતાં બર્લિનનાં વૈભવ અને સુધડતા છક કરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જોવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. બર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમજનાં સ્થાનો ધણુ ધણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ધણું રણિયામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

બર્લિનમાં જ્યારે માર્ક્સના લાવની ઉચ્ચપાયાન થઈ ત્યારે બહુ ધુંધવણુ ઉત્પન્ન થઈ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું બાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઝાણી રકમ મળી કે ખીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. કેટલીકવાર રોટલીના એક મીલીઆડ માર્ક બેસતા હતા. પછી રીસ્ટોગે (જર્મન પાર્લામેન્ટ) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્ક્સ કાઢ્યા ત્યારથી બધું બંધ બેસતું થઈ ગયું છે. અત્યારે જર્મની ધણું મોઢું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦ અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦-૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનિંગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫-૧૦-૫૦ ફેનિંગના પીતળના સીકા અને ૧-૨-૩ માર્કના નીકલના સીકા મળે છે. બાકી રીસ્ટોગની નોટો મળે. મેં સોનાના દસ અથવા વીસ માર્કનો સીકો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શક્યો નહિ. ચલણ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનું લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં ઇંગ્લીશ છાપા બધા વેચાતા મળી શકતા હતા

અને સ્ટેશનોએ પણ છાપા મળે એટલે દુનિયામાં બનતા બનાવોથી હું માહિતગાર રહી શકતો હતો. જર્મની કે ઇટાલિમાં બધી જગ્યાએ અંગ્રેજી છાપા મળે છે. ડેલીમેલની કોન્ટીનેન્ટલ આવૃત્તિ પેરિસથી છપાઈ બધે જાય છે અને “ટાઈમ્સ”, “સ્ટાન્ડર્ડ” વિગેરે ઉપયોગી છાપાઓ યુરોપમાં સર્વત્ર મળે છે. અમેરિકનો Newyork Herald પત્ર બહુ ખર્ચે વાંચે છે, જે પારિસમાં છપાઈ આખા યુરોપમાં પ્રસરે છે.

બર્લિનના રસ્તાઓ બહુ સારા છે. કોઈ પણ શેરી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી. રસ્તા પથ્થરના ચોરસાના અથવા ડામરના હોય છે. ટ્રામ આખા શહેરમાં છે. બસનો વહેવાર બહુ નથી પણ વધતો જાય છે. ટેક્સી ઘણી મળે છે પણ લંડનની પેઠે મોંઘી ઘણી.

બર્લિનથી કોલન.

ચોથે દિવસે (તા. ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે બર્લિન છોડ્યું. સ્ટેશનરપર જરૂરી સર્વ સગવડ કુકનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઈમસર હતી. ગાડી ઘણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાંથી દેખાવ બહુ સુંદર, નજરે પડતો હતો. ચારેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ધીંચ જંગલો આવે. બર્લિનમાં ગ્રીન ફોરેસ્ટ (Grinwalde) છે. આગળ જતાં એક બ્લેક ફોરેસ્ટ આવે છે. હું ત્યાં (બ્લેક ફોરેસ્ટમાં) જઈ શક્યો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જંગલો આવે છે તે ગાડીમાંથી જોયાં. જંગલમાં વચ્ચે મોટર ચાલી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તદ્દન નીરવ શાંતિ હોય છે. જંગલો રાખવાની જરૂર વરસાદને અંગે છે પણ તેનો ઉપયોગ પણ કંઈ કરી શકાય તેનો હિસાબ જંગલખાતું

અને તેનો અભ્યાસ forestry આપે છે. જર્મન પ્રજા એ વિષયમાં ધણી કામેલ ગણાય છે. એણે બધા આધાર પોતાના દેશ ઉપર રાખ્યો છે. એને ચારે તરફથી વ્યવહાર બંધ થયો હોય તો પણ એ વર્ષો સુધી પોતાના દેશના પાક ઉપર નિર્વાહ કરી શકે એવો ફળદ્રુપ દેશ છે. આખી લડાઈ દરમ્યાન જર્મનીમાં રેશન (ration) મિતાહારનું ધોરણ હતું. જે લોકો લડવા ગયા ન હોય તેને અમુક માપનું ફૂધ અને ઘેડ મળે. કહે છે કે માંસ તો સાત દિવસે બહુ થોડું મળતું. બાકી લડનારાઓને જોઈએ તેટલો ખોરાક આપવામાં આવતો હતો. આખો જર્મનપ્રદેશ ધણી ફળદ્રુપ દેખાયો. ઢોળાવવાળી જમીન પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે. આપણને તો એ hanging gardens લાગે. અહીં પણ ખેતીવાડીનું કામ બધું ઘોડા પાસે લેવામાં આવે છે. ઘોડા જખરા હોય છે પણ ફાન્સ અને ઈંગ્લાંડ જેવા મજબૂત ન લાગ્યા.

નહેરની સગવડ ધણી અને નાના ગામડામાં પણ વીજળીની ટ્રામ, ગેસ. ગટર અને ટેલીફોન તો ખરાજ. જર્મનીનો આ પ્રદેશ બહુ સુંદર અને તદ્દન લીલો લાગ્યો. અને બાકીનો ભાગ પણ તેવોજ છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પૂછતાં ખબર પડી કે આ સર્વ લીલોતરી ઉન્હાળામાંજ ખીલી નીકળે છે. સપ્ટેમ્બર એસરે કે બધું ખલાસ. ફાન્સનો દક્ષિણ પ્રદેશ (Riviera નો વિભાગ) અને ઇટાલિજ લીલા રહે છે. શિયાળામાંતો પાણી અને બરફ સિવાય કંઈ દેખાય નહિ. ઝાડોનાં માત્ર ફુંડાંજ હોય છે. એક લીલું પાંદડું નજરે પડે નહિ.

રાહૈન (Rhine) નદી મોટી દરિયા જેવી છે. એ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાંથી નીકળી આખા પશ્ચિમ જર્મન પ્રદેશમાં પસાર થઈ

હોલ્ડ આગળ નોર્થસીને મળે છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઈ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીલાતરીથી બરેલો છે. એના ઉપર ઘણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ઘણા માણસો સ્ટીમરમાં બેસી એમાં માઇલો સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સ્થિતિસાંદર્ય અને ફળદ્રુપતાને માટે ‘હોલ્ડને-ડ’ સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Köln-German હોલ્ડન નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ઘણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. નદી ત્યાં ઘણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકલોજ હતો એટલે કલોક રૂમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર જોવા ચાલ્યો. સ્ટેશન નજીક ઘણું મોટું કેથીડ્રલ હતું. અંદર જઈ જોયું. મિલાનના ડોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાનું પણ ઘણું ઊંચું હતું. આ દેવળ જોતાં મન આવી. એમાં થાંભલાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ઘણું સુંદર નકશીકામ જોઈ નજીક સેવોય હોટેલ હતી તેમાં આ પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

રૂહાર્ધનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં બોન આવ્યું. ‘હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન’ Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર-તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. જોકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉંમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુંબઈ આવેલા ત્યારે મળેલો હતો એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકોચ નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઈ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું? આટલી મોટી ઉંમરે વાંચેલું ધણું ઉપસ્થિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ધરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઈ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. જોકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથંગ અભ્યાસીનો કાંઈક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સ્કોલર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ શીલોસોશીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અલંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જૈનીઝમના એ મોટા સ્કોલર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટીમાં એમણે ઘણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજી પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડૉ. પ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે “તમારા જન્મ પહેલાં હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો.” એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-વૃત્તાંતો-મેળુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુક્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા. જર્મનીનો હિંદસંબંધી પુસ્તક અને લેખોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો ગણાય છે. ત્યાં કેટલીક તો અલગ અલગ ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરીઓ છે. બલિનની લાઇબ્રેરીમાં ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમાં હિંદના અનેક ધર્મોનાં હજારો પુસ્તક-પાનાંઓ છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકો પણ ત્યાં ઘણાં છે એમ જણાયું. લીપઝિગમાં પણ ઘણી મોટી લાઇબ્રેરી છે. જર્મનીમાં રિટાયર-નિવૃત્ત થાય ત્યારે પગાર હોય તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર તે સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો બંગલો ખરીદ્યો છે. બંગલાની પાછળ સુંદર બગિચો છે અને બગિચાની રચના અને તેમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળોનાં તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે. એ સાંભળતાં અને ખાસ કરીને એનાં ચાલુ (plums) ખાતાં મને ઘણો રસ પડ્યો. બીજી વખત ૧૯૧૩ માં તેઓ હિંદમાં આવેલા, તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. તે પહેલાં મારે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. એ સંબંધ હજી સુધી ચાલુ હતો.

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખું છું. પ્રથમ શરૂઆત 'જ્યોતિષ'ના વિષયથી થઈ.

તે પર તેમણે સૂર્યસિદ્ધાન્ત ગ્રંથ કાઢ્યો. ઈન્ડિઅન યુરીમેરીસ (Euphemeres)નાં પુસ્તકો બતાવ્યાં. એ વિષયનો એમણે બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. છેલ્લી જુકો દીવાનબહાદુર સ્વામી કન્નુ પીલાઈની છે તેમાં ઈ. સ. ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અગ્રેજ તારિખ સાથે ગુજરાતી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રહણ વિગેરે દેખાના

—કેદાના—આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ કુળા દેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પછી ‘અપભ્રંશ ભાષા’ પર વાત નીકળી. પોતે મેં કથાઓ છપાવી છે તે બતાવી. અત્યારે જે આગમો વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારું. એમ પણ કહ્યું અપભ્રંશનો આપણી પાસે જે સંગ્રહ છે તે ૧૨ માં સૈકા પડીતો છે. તે પહેલામાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ૨૦૦ શ્લોક લખ્ય છે. અપભ્રંશમાં લખાયલું આદિપુરાણ મળે તો ઘણું સારું અજવાળું પડે એમ કહ્યું. તે ગ્રંથ સાતમા સૈકાનો છે. એમના ઘણા ગ્રંથો ગ્તેયા. એમની લાઘવેરી ઘણી સુંદર છે અને તેમાંથી ખપ પડે તે ગ્રંથ તેઓ તુરત હાથમાં લઈ શકે છે. અમે ફ્રેંચિંગ રૂમમાં બેઠા હતા છતાં આટલી ઉમરે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન કેટલીએ વાર પુસ્તકો બીજા રૂમમાંથી લઈ આવ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડૉ. કીરફેલ (kirfel) આવ્યા. એ હાલમાં બેન યુનિવર્સિટીમાં ઓરીએન્ટલ શીયોસોફીના પ્રોફેસર છે અને ડૉ. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એમણે ‘ઇડીયન કોસ્મોલોજી’ પર ઘણું મોટું જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંગ્રંથી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો ખડું મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કોસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને જૈનકોસ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ઠ રોક્યાં છે. એ દળદાર પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરું ત્યાં સુધી માત્ર

તેમાં આવતાં વિશેષ નામોજ વાંચી શકું. એ પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડૉ. કીરફેલ સાથે ખૂબ વાતો થઇ. એ બહુ ઉત્સાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૉ. યાકોબી અને ડૉ. કીરફેલના બોલવાથીજ સમજાઈ જતું હતું. ડૉ. કીરફેલ મને હાઈનનો કાંઠો જોવા લઈ ગયા. નદી મોટી દરિયા જેવી છે. તેમાં મોટી રટીમરો આલે છે. બોન પાસે તેનો ૫૮ ધણો વિશાળ છે અને પુલ (બ્રીજ) પણ ધણો જબરો છે.

પછી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટિ બતાવી. એની લાઇબ્રેરી લગભગ અરધો માર્કલ લાંબી છે, પાંચ માળ છે. પુસ્તકોના નામવાર અને કર્તાવાર કાર્ડ્સીસ્ટો છે. એની ગોઠવણ જોઈ હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. યુનિવર્સિટિ પણ જોઈ. ટર્મને એ લોકો 'સીએસ્ટા' કહે છે. બધા વિષયો યુનિવર્સિટિમાં શીખવાય છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ ત્રણસે માર્ક દરમાસે આવે. હોસ્ટેલ જેવું ત્યાં કાંઈ છેજ નહિ. ખાવા પીવાં રહેવાની સગવડ જાતે કરી લેવાની. ખાનગી ઘરોમાં રહેવાની સગવડ થઇ શકે છે.

છજનેરી અને ઉદ્યોગી લાઈન બધી યુનિવર્સિટિમાં ઉત્તમ છે. ત્યાં હિંદના વિદ્યાર્થી ધણા છે અને તેમને ખાસ પ્રેમથી શીખવવામાં આવે છે. દાખલ થવાની મુશ્કેલી પડતી નથી. જવું હોય તેમણે જીનમાં જવું. ત્રણ માસ રમના છે તેમાં જર્મન ભાષા પર કાબુ આવી જાય, રીઝભાત સમજાય, શિયાળો એકદમ આવે તે લાગે નહિ. બધી કોલેજો નવેંબરની પહેલી તારીખે શરૂ થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ ચાર માઇલ દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં ઇજનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડો. યાકોબી સાથે આવ્યા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર પા પા કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ હાઇનથી જરા દૂર આવેલ છે. એની વસ્તી નવથી દશ હજારની છે છતાં ત્યાં ઘણી સુંદર બજાર, બહુ સારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લગાઇ પછીની ઉચલપાથલમાં ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં ભાંગ્યું તોએ ભર્યું છે.

ત્યાં એક તખ્તેશ્વરની ટેકરી જેવો ડુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઊંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીસોતરી ઉગાડી ડુંગર જેવા રસ્તા કર્યા છે. અમે ઉપર ગયા. ડોક્ટર યાકોબી પણ સાથે ઉપર ચઢી ગયા. પાછા ફરતાં મને બગલમાં લઈ દોડ્યા. ઢોળાવ આકરો અને જમીન ખડખડાડી હતી. યુવાન માણસને પણ બીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બસે ત્રણસે ફીટ ઉતરી ગયા. મને બીક લાગતી હતી કે ડોસા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉમરે અજબ તંદુરસ્તી જેતાં મારો ભય અસ્થાને હતો. એમના શરીરનું બોમ અને એમની શક્તિ હું કદી બૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાંથી અમે ડો. કીરફેલને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાઇથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ઘણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવતી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ સહાય કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજ બોલે. અમને સર્વને એણે કુટ મૂળ ખવરાવ્યા. ડો. યાકોબીએ પણ સારી રીતે કુટ

ખાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા તે આવી રીતે આનંદમાં કલાકો ગાળી અને આઠ વાગે 'બોન' પાછા ફર્યા. ડોક્ટર યાકોબી મને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ઘરે ગયા.

ડૉ. કીરફેલને ત્યાં એક 'પ્રો. લેલે' નામના હિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ ત્યાં ગૃહ્યસૂત્રનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખરચે ત્યાં રહે છે. 'બોન' યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયેલ છે. પ્રો. કીરફેલને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૯ પાઉંડ) આપે છે. એ ધણી વિદ્વાન માણસ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સંબંધી ઘણી હકીકતો મને મળી.

ડૉ. જેકોબી સાથે ચર્ચા.

આ વિદ્યાર્થીયમાં મારે વધારે વખત ગાળવો હતો. મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક હતો તેથી બીજો દિવસ (તા. ૧૭ મંગળ) પણ બોન રહ્યા. ગઈ કાલના ધોરણે આજે સવારે ૯ વાગે ડૉ. યાકોબીને ઘેર ગયો. આજે ઉપમિતિભવપ્રપંચના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઈ. એમણે હરિભદ્રસૂરિની સમરાધ્ય કહાની પ્રસ્તાવના મને ગઈ કાલે છાપેલી આપી હતી અને તે મેં રાત્રે વાંચી રાખી ચર્ચા કરવાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તો બહુ થઈ.

હરિભદ્રસૂરિએ દિહનાગના 'ન્યાયપ્રવેશ' પર ટીકા લખી છે; એટલે હરિભદ્રસૂરિ દિહનાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બોધ ન્યાયવેત્તા થયા તેના ઉપર અનેકાંતજન્યપતાકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એનું નામ આપીને તેના ઉપર ટીકા કરી છે.

હવે હુએનસંગ અને ઇટસીંગ નામે બે ચાઇનીઝ મુસાફરો હિંદમાં આવેલા તેમાં હુએનસંગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજના વખતમાં હિંદમાં આવેલ હતા. એ ધર્મ-કીર્તિનું નામ લખતો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવ્યો તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિહનાગનું નામ બન્ને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના ગ્રંથોમાં દિહનાગનું નામ છે. વાસવદત્તામાં દિહનાગનું નામ છે. વાયસ્પતિમિશ્રે ન્યાયવાર્તિકનાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદોતકાર અને દિહનાગ બન્નેનું ટાંચણ કરે છે. શર્યાતમાં પણ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે.

હરિભદ્રસૂરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે તે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં કદિ વપરાતી નહોતી.

મિહસેન દિવાકર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને લઈને તે ધર્મકીર્તિ પછી આવે છે. આ મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. એની દલીલ આખી મેં લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

• ન્યાયસૂત્ર.

ન્યાયભાષ્ય-વાત્સાયનનું.

ન્યાયવાર્તિક-ઉદોતકારનું.

ધર્મકીર્તિ.

ન્યાયવાર્તિકનાત્પર્યટીકા-વાયસ્પતિમિશ્રની.

ઉદયનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'વિશુદ્ધિ' ટીકા.

તત્ત્વચિંતામણિના લેખક ગંગેશ્વર.

તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિ પછી અને હરિભદ્રની પહેલા આવે છે.

કારણકે સંમતિ ટીકાનાં અવતરણો હરિભદ્રસૂરિએ કરેલાં છે.

અપભ્રંશ માટે કથાવલિ જોવી. તેમાં ત્રિપષ્ઠિ, પરિશિષ્ટ, આઠનિહલ અને યુગપ્રધાનનાં ચરિત્રો છે.

યુગપ્રધાનમાં સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર છેલા આવે છે. આ ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે.

જૈન ન્યાય મોડો આવે છે. ન્યાયની પરિભાષા આગમમાં છેજ નહિ. એ પ્રથમ દાખલ કરનાર દિવાકર. એમના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અને અનુમાન પ્રમાણુની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાસ્વાતિની વ્યાખ્યા સરખાવવાથી અને ખાસ કરીને અબ્રાન્ત અને સ્વાર્થે શબ્દોનાં ઉપયોગથી ઉપરની બાબત સ્પષ્ટ થશે. એમનો અભિપ્રાય એમણે મને ઘણા વિસ્તારથી કહી બતાવ્યો અને સિદ્ધસેન દિવાકરની ચાલુ મનાતી તારિખ કેટલી ખોટી છે તે સંબંધી કારણો સહિત પોતાનું મંતવ્ય બતાવ્યું. આ સંબંધમાં મેં અલગ લેખ લખ્યો છે.

માધની તારિખ ઈ. સ. ૬૦૦-૬૫૦-મુકરર થઈ ગઈ છે. તેના સંબંધમાં ડા. કીલ્હોર્નનું એક ચોપાનીક મને આપ્યું. એ પેક્ટેટ અલબ્ધ જણાયું એટલે આખું મેં લખી લીધું છે. આ ચર્ચા બીજાને રસ પડે તેમ નથી તેથી અહિં વિશેષ લખતો

નથી. એનું જ્ઞાન અને પુસ્તકો ઉક્તિવાની સરળતા, આવી પરિપક્વ વયે પણ આવી સુંદર યાદશક્તિ અને તંદુરસ્તીએ મને હેરાત કરી દીધી. (આ બાબતનો મારો વિસ્તૃત લેખ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ માસિકમાં પુ. ૪૨ ના અંક ૧૦-૧૧-૧૨ માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.)

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી અશક્ય છે. આજે બીજાં ચાળીશ પુસ્તકોનાં reference કર્યા હશે. બધાં પુસ્તકો એમની પાસે નજીકના રૂમમાં હાજરજ હોય છે અને મરજી પડે ત્યારે જોઈએ તે પુસ્તક પરજ એ પોતાનો હાથ મૂકી શકે છે. એ લગભગ દશ અગિયાર ભાષા બોલી શકે છે. અંગરેજી પણ એમનો કામ્ય અસાધારણ છે પણ જર્મન ભાષા તો એમના ધરનીજ છે. ત્રણ કલાકમાં અનેક વાતો કરી.

ઇનીસ્બર્ગ.

આજે બપોરે ઉઘાડ હતો એટલે મને એક જખરી ટેકરી-પર લઇ ગયા. સાથે ડૉ. કીરફેલ અને પ્રો. લેલે પણ આવ્યા. સાતેક માઈલ ગયા પછી હાઈનને કાંઠે ચાલીને ગયા. સ્ટ્રીમર સામે કાંઠે લઈ જાય. ત્યાં ગોઠવણ એવી કે સ્ટ્રીમર પર મોટર પણ તુરતજ ચઢી શકે. સામે કાંઠે ગયા તે ગામનું નામ Innesberg હતું. એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. હોટેલોને! પાર નથી. થોડે દૂર ગયા ત્યાં રેલવે આવી. પાછન એન્ડ પીજીઅન પદ્ધતિએ સેંકડો માણસને ડુંગરપર ચઢાવી દીધા. અમને ઉપર જતાં બહુ મજા આવી. મારાં સ્વીટઝરલેન્ડનાં સ્મરણો તાજાં થયાં.

ટેકરી ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ ઊંચી હશે, આખી ટેકરી લીલો-

તરીથી છવાયલી છે. ઉપર ચક્રતાં જમ્બે તેમ નદી અને દૂરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યાં સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો ફરતા હતા; કોઈ ચાક્રી લેતા હતા. જોવાનું દૂરનું દૃશ્ય ધણું મગ્નનું હતું. ત્યાંથી સાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જ્વાળામુખી હતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનંદ જોયો. લડાઇ પછી જર્મનીનો ધાણ નીકળી ગયો હશે અને બધા દબાઈ ગયા હશે એમ મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે જીવન દેખાયું. સામે વાગમમાં સંગીત ચાલતું હતું.

• મને ડૉ. યાકોબીએ સાથે રહીને બધું બતાવ્યું. એમના સંગીતનો અભ્યાસ ધણો વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે ‘ધ્વન્યાલોક’ ગ્રંથ છપાવ્યો છે અને આખું અલંકારશાસ્ત્ર તો મ્હોઢે છે. ઇટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ સ્કૂલો મ્યુઝીકમાં તદ્દન જૂદી છે તેનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો. હિંદુસ્થાનના છંદશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તફાવત પણ એમણે ખુલાસાવાર કહ્યો.

જર્મનીનો આખો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માંડણી જોઈને આનંદ થયો, સાથે આપણને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં બહુ વખત લાગશે એ નિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ થઈ.

ત્યાં ટેકરી ઉપર ધણું જોયું. પાછા ધણે લાંબે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા. ડૉ. યાકોબી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચંદ્રાચાર્યના અલંકારપર વાત થઈ ત્યારે અલંકારશાસ્ત્રની ચતકવાર બધી વાત કરી નાખી. છેવટે જગન્નાથ કવિએ સત્તરમા સૈકામાં રસગંગાધર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલંકારચૂડામણિમાં તે વખત

સુધી રસ અને અલંકારનું જ્ઞાન હતું તેનો સંગ્રહ છે એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાંતરસને હેમચંદ્રચાર્યે દાખલ કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કાણે કાણે એને રસ ગણાવેલ અને શામાટે નહિ ગણેલ, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઈ અજબ ! છંદશાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો ! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારંગામી ! અને આટલી વયે હજી સર્વ વાંચન ઉપરિચિત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આવ્યા કરતો હતો.

ટેકરી પરથી નીચે આવી નદી કાંઠેથી જરા દૂરના રેસ્ટોરાંમાં યથાર્થિ ચા કોશી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ધણું ચાલ્યા. રસ્તે પ્રો. લેલેએ શું વાંચવું જોઈએ તે પર વાતો ચાલી એટલે તેને અનેક સૂચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાંક પુસ્તકોની માહિતગારી લીધી. આજે અમે પાંચ સાત માઈલ ચાલ્યા હશું.

ડો. કીરકેલ સામે કાંઠે તેમના ગામ ‘ગોડેસ્બર્ગ’ ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છટા પડ્યા. હું અને ડો. યાકોબી ટ્રામમાં બેસીને બોન આવ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. છેવટે છટા પડતાં મેં આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું. બહુ આભાર માન્યો. પોતાને ધણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાતસલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઈ આવતું હતું. સવારના ત્રણ કલાક ઉપરાંત બપોરે ૨૦ વાગ્યેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી આજે અમે સાથે રહ્યા.

બોનમાં હોટેલની સામે સવારે બજાર બરાબ છે. ફ્રુટ શાક બધું મળે. બપોરે ૧ વાગે બંધ. દોઢ વાગ્યે જોઈએ તો શાખનું

એક તરણું ન હોય અને જમીન ધોવાઇને સાફ થયેલી હોય. ટુંક વખતમાં બધી દુકાનો ઉપડી જાય અને એક ચોખ્ખો ચર્મ જાય. ખજારની જગ્યા વીકટર સ્કેવરથી અડધી હશે.

કોલન-Cologne.

બુધવારે સવારે નવ વાગ્યે જોન છોડ્યું. જોનમાં બે દિવસ ઘણો આનંદ થયો. વિદ્યુત્પરિચય, સત્સમાગમમાં જે મળ આવે તે ઝોર છે. અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઇએ તેના આનંદ કરતાં સુંદર ચર્ચા અને માનસિક ખેલોનો આનંદ જૂદીજ જાતનો છે, અવર્ણ્ય છે, એની મળ અનુભવવાથીજ સમજાય છે, એનો રસ ખીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમાં જે શાંતિ થાય છે તેનો પ્રકારજ જૂદો છે.

આખી મુસાફરીમાં આ બે દિવસ તદ્દન જૂદી જાતના અને આખી જીંદગી ખરાબર યાદ રહે તેવા ગાળ્યા.

પોણા કલાકમાં કોલન આવ્યું. સ્ટેશનપર ક્લોકરૂમ (cloak room) હોય છે ત્યાં સામાન મૂકીએ તેની રસીદ મળે છે. એક દાગિનાના ૨૦ ફ્રેન્ક (બેઆના લગભગ) લે છે. મજૂરને રસીદ આપી તેનો નંબર લખી લીધો. તેણે કહ્યું કે ૧૨-૧૫ મીનિટે 5b પ્લાટફોર્મ ઉપર આવજો. બાપા સમજીએ નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય. મજૂર ચોરી જશે એવો ભય તો નહિજ. નજીકમાં કુકની ઓફિસે જઈ કહ્યું કે બે કલાકમાં

કોલન બતાવે તેવો ગાંધડ આપો. તેઓની ઓરગેનાઇઝડ દુર શરૂ થતી હોય તો તેમાં દાખલ થઈ જવા કહ્યું, પૈસા બહુ નહિ લાગે અને વખતસર પાછા આવી શકાશે. જો હું ખાસ મોટર અને ખાસ ગાંધડ લેત તો પાંચ પાઉન્ડ થાત તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શીલ્ડિંગ)માં પતી ગયું. ગાડીમાં બેઠો.

‘કોલન.’

જર્મનો એનો સ્પેલોંગ ક્વાર્ટર પણ કરે છે. એ પશ્ચિમ બાજુનું મોટામાં મોટું શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે. રોમન રાજ્યના વખતનું એ શહેર છે. એમાં બાવન દેવળો છે. રૂલાઇન નદી ઘણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલું છે અને ઘણું વસ્તીવાળું અને સુંદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અંગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પણ કબજે રાખ્યું હતું. ચાલુ વર્ષના જાન્યુઆરીમાં એનો કબજો છોડયો. સ્ટેશનપર મોટી Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમાં અમેરિકન લશ્કરનો પડાવ હતો. ઓફિસરો અંગલામાં રહેતા હતા.

૧૩૩૩ કલાક મોટી સારામેન્ક ગાડીમાં આખા કોલનમાં ફર્યા. ગાંધડ સ્પેનીશ અને અંગરેજી બોલતો હતો. ઘણા દેવળો બહારથી જોયા. દરેક એમ્પસીનાં (એલચીપાતાનાં) મકાનો જોયાં. મ્યુઝીઅમો-સંગ્રહસ્થાનો અહીંનાં વખણાય છે. અંદર જઈને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પણ નામો સાંભળ્યાં. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીઅમ અહીં છે અને ગાંધડે કહ્યું કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ઘણું ચોખ્ખું અને એના

રસ્તાઓ સફાઈદાર છે. જર્મનીમાં ઘણા રસ્તાઓ પથ્થરના ગોઠવેલા છે. મોટી ઇંટ જેવા પથ્થરો ગોઠવેલા એટલે એ રસ્તાઓને સમારકામ વારંવાર કરવું ન પડે, બાકી કોલસાના ટારના રસ્તા જેવા એ સુંવાળા રસ્તા નહિ. કેટલાક મોટા રસ્તા ટારના પથ્થુ હોય છે. કોલનમાં ચાર માઈલનો એક ખુવાં આવે છે, તે બહુ મગ્નનો લાગે છે. બંને બાજુએ ઝાડો મગ્નનાં લાગે છે, ઓગસ્ટની આખર આવી એટલે પાંદડાં પીળાં પડવા લાગ્યાં છે. થોડા દિવસ પછી માત્ર ટુંકાંજ રહેશે. યુરોપમાં ઉંદાળામાં મગ્ન છે. શિયાળામાં ઠંડી એવી પડે કે વાત નહિ. તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ ઠંડી વધારે એટલે ફ્રાન્સ કરતાં શિયાળામાં જર્મની વધારે ઠંડું થાય છે.

કોલનનું જળરજ્જસ્ત કેથીડૂલ ફરીવાર જોયું. એ દેવળ પથ્થુ એકવાર જોવાલાયક છે. એના બાજુના શિખરો અને બહારનો દેખાવ બલ્ય દરવાજા અને મંડપની વિશાળતા ખાસ આકર્ષક છે. ઇટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું છે. એની સામે ચિત્રો મળે છે. એ સ્ટેશન ઉપરજ છે.

કોલોનને જોઈ બરાબર ૧૨-૧૫ વખતસર સ્ટેશને આવ્યો. પોર્ટર સામાન કોલેક્ટ રૂમમાંથી લઈ પ્લાટફોર્મ ઉપર હાજર હતો. ટ્રેન આવી તેમાં બેસી ગયો.

બેલિજયમ.

રસ્તે લીજનો કિલ્લો આગ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર 'લાયેજ' છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે. કુદરતી બચાવ ઉદ્દેપુરની પેઠે એનો પણ ધણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉંઘી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયું, ઘણું સ્વચ્છ લાગ્યું. નદી અને કુંગરમાં અનેક વળાકાર લેતી ગાડી આગળ વધતી ચાલી. બહુ મોટા શહેરે જ ગાડી ઊભી રહે. બહુ ફાસ્ટ ચાલતી હતી.

અસેલ્સનું સ્ટેશન ઘણું જબરું. સ્ટેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ધણા. મારે ઉતરવાનું હતું તે સ્ટેશને પોરટર કરી હું એન્ટવર્પની ગાડીમાં બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક bloc ગાડીઓ હોય છે તે અસેલ્સથી ઉપડી એન્ટવર્પજ ઊભી રહે. તેને પહોંચતાં ૫૦ મીનિટ થાય છે. બ્લોક ગાડીમાં બેઠો. એના ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક સીટો તદ્દન સીંગલ અને પુલ્કમેનકાર જેવી. સાત વાગ્યે સાંજે એન્ટવર્પ પહોંચ્યો. ત્યાં તો મિત્રા ધણા હતા એટલે ઘર જોવુંજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

પાસપોર્ટ રસ્તે બતાવવો પડે. સરહદપર બહુ ધુન્યવણ નહિ. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સાફ હશે એમ લાગ્યું. મારે

સામાન મારે કોઈ જગ્યાએ બતાવવો પડ્યો નથી. માત્ર એક જગ્યાએ એક વખત પેટી ઉઘાડવી પડી હતી.

એન્ટવર્પનો કાયનો વેપાર મોટો છે. લોઢાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. એની નદી મોટામાં મોટી સ્ટીમરને કાઠે લાવી શકે છે. એના ડોકસ ૬ માઈલ લાંબા છે. આખો દિવસ ડોકસપર ધમાલ ચાલતીજ હોય. વ્યાપારની ધમાલની બાબતમાં જર્મનીના હેમ્બર્ગ પછી બીજો નંબરે આ બંદર આવે છે. બેલ્જિયમનું 'એસ્ટેન્ડ' બંદર પણ ઘણું જબરું છે.

એનું નામ બેલીઆ બાષામાં 'Antwerpen' છે, જર્મનમાં એને આંવારે કહે છે. અંગ્રેજી નામ Antwerp છે. એની વસ્તી ૧૬૦૦૦૦ ની છે. શહેર ઘણું શોભિતું અને પૂરતી સગવડવાળું છે.

એના ડોકસ જરૂર જોવા લાયક છે. એની ધમાલ એટલી બધી છે કે વાત નહિ. અમે ગયા ત્યારે એક સ્ટીમરમાંથી મકાઈ ખાલી કરતા હતા. મકાઈ એના હેયમાં છૂટી બરેલી. સપાટાબંધ કેનથી એક મોટું વાસણ ઉપર લઈ આવે અને ઢગલો કરે તેના કોથળા ભરાઈ જાય અને તુરત ધકેલી બંદર પર નાખી આપે. કામ એવું સપાટાબંધ ચાલતું હતું કે આપણને તો વાત માન્યામાં પણ ન આવે. એ લોકો નકામી મહેનત કરતા નથી અને જ્યાં સંચાકામથી કામ ચાય ત્યાં મનુષ્યની શક્તિનો વ્યય કરતા નથી.

આખા છ માઈલના ડોકપર અનેક સ્ટીમરોમાં કામ ચાલ્યા કરતું હતું: કોઈ ભરાતી હતી, કોઈ ખાલી થતી હતી. સામે કાંઈ દર દશ મીનિટે પેસજરો લઈ સ્ટીમર જતી હતી.

નદી મોટી દરયા જેવી છે અને તેનો લાભ બેલ્જિયમ લોકો પૂરતો લે છે. જર્મનીમાં ઘણો માલ બેલ્જિયમથી જાય છે. હિંદુસ્તાનથી કરોડોનો માલ બેલ્જિયમ સીધો જાય છે.

બંદરના ડોકસની બાજુમાં એન્ટવર્પમાં એક ટાવર છે. એમાં જૂની વસ્તુઓ-હથિયારો અને બેલ્જિયમનાં સુંદર કારીગરી અને ઐતિહાસિક બાબતોનો સારો સંગ્રહ છે. એમાં અંદર દાખલ થવાની શી કાંઈ નથી. જૂના પુરાણા રીતરિવાજો કેવા હોય છે અને ફરતા ફરતા દેશ કેવો થતો જાય છે તે જરા અહીં જોઈ લેવા જેવું છે. જુના સીકકાઓ જેવામાં આવ્યા.

Innovation ધનોવેશીઓ નામનો ઘણો ગંજવર સ્ટોર છે. ત્યાં ઘણી ચીજો જોઈ. કાંઈ ખરીદી કરી.

એક દેવળ મોટું છે. બહારથી જોયું. દેવળો અત્યાર સુધીમાં એટલાં જોયાં અને ખાસ કરીને ડોમો અને સેન્ટ પીટર જોયાં હતાં એટલે હવે આમાં કાંઈ નવીનતા ન લાગી.

અસેલ્સ. વોટરલૂ.

બીજે દિવસે બ્લોક ટ્રેનમાં બેસીને અસેલ્સ ગયા. સ્ટેશન પરથી બુલવાર્ડ છ માઇલનો આવે છે તેમાં અમારે વોટરલૂ (Waterloo) જવું હતું. અસેલ્સની આટલું નજીક વોટરલૂ છે એની મને ખબર નહોતી. આવું જગપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થાન જોયા વગર કેમ જવાય ?

મારા મિત્રને સાથે લઈ અસેલ્સને સ્ટેશને ખાસ મોટર કરી, કુકની ટુરમાં વખત લાગશે એ ભયે આ નવો રસ્તો લીધો. એ મોટરવાળો ઘણો લુચ્છો નીવડ્યો. પ્રથમ તો ઠરાવ પ્રમાણે

અમને ખુલવાડને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર ચાલ્યો. લગભગ ચારેક માઇલ જઈને કહે મારી મોટરમાં અંદરનું મશીન ભાંગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફાંક આપો. અમે લડવા લાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કામનું શું? એ તદ્દન જૂડોજ હતો એમ અમને શંકા હતી. માથાકુટ ધણી કરી મારા મિત્રે દયા ખાઈ પૈસા આપવા હા પાડી. હું બેલજીઅન ભાષા સમજું નહિ, પેસો અંગરેજી સમજે નહિ.

ત્યાં પડખે ટ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરલૂ ગયા. પરદેશીને કુકની દુર કેટલી ઉપયોગી છે તેનો છેવટે સારો ખ્યાલ આવ્યો.

વોટરલૂનું મેદાન જામરજસ્ત છે. લાખો સિપાઈ સમાઈ શકે એવું એ યુરોપનું પાણીપત છે. મેં કુરક્ષેત્ર જોયું હતું એટલે એને આની સાથે સરખાવી શક્યો.

ટ્રામમાંથી ઉતરી ત્રણેક મીનિટ ચાલીએ ત્યાં હોટેલોની હારમાળા આવે છે. અહીં સેંકડો ટુરિસ્ટો આવે છે તેની સગવડ માટે આ હોટેલો છે. અમે તો પ્રથમ દૃશ્ય જોવા ગયા.

એક સુંદર ગોળાકાર વોલ્ટ (ધ્રુમટ) છે તેમાં શ્રી આપી જવાનું. અંદર ગયા પછી ગાઈડ બુકો અને ચીત્રો મળે. એમાં સામા ગુંબજના ૧૨ ભાગ પાડ્યા છે. દરેક ભાગમાં શી હકીકત છે તે બુકમાં જોઈ લેવાની. સરવે વોલ્ટમાં ચિત્ર છે. એની પર-સ્પેક્ટીવ એવી સુંદર છે કે ખેતર આકાશ લશ્કર બધું જાણે માઇલો સુધી લંબાયું હોય એમ લાગે. એની ઉંચાઈ તો માત્ર ૨૫ ફીટ હશે અને ગોળ આકારમાં બહારથી જોઈએ તો ધાંસ-લેટની ટાંકી જેવું લાગે.

નેપોલીઅન ઘોળા ઘોડા પર સ્વાર છે. તેનું લશ્કર કાળા પોશાકમાં કુચ કરે છે. અંગરેજો સામેથી આવે છે. અનેક

યુરોપનાં સંસ્કૃતિ.

વોટરલ-પેનોરમાના. ૩. નો દેખાવ.

[પૃ. ૩૮૩.

ઘોડા મરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડ્યો. અંગરેજ લશ્કર બાગ્યું. વેલ્ડોગન પાછું બોલાવી લાવે છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ઘોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે. સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુંપડાની તળેથી સખ્ત દારૂગોળા ઉડે છે. અંગરેજો સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બુલ્યરનું લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીઅનની ગણતરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની હતી તે ખોટી પડે છે. મોટી સંખ્યામાં બુલ્યરને જીતે છે. જર્મન લશ્કરથી એ હારી જાય છે. અંગરેજો નાસવાની આણી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે. ઘોડાઓની કતલનો પાર નથી. સ્કવેરમાં બુલ્યરચનાઓ જોવા જેવી છે. રીઝર્વ લશ્કરને યાં અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે બાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રત્યેકનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. ચિત્ર એવી સુંદર રીતે કાઢ્યું છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માઇત્રો સુધી દેખાય છે. આકાશનો દેખાવ, ખેતરોનો દેખાવ, ઝુંપડાનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની દાર આપ્પા રણક્ષેત્રનો અને જંગનો ખ્યાલ આપે છે. મેં એ સર્વ ચિત્રો લીધાં છે પણ અસહ્ય ધુમ્મટની અંદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી.

નીચે ‘સુવીનીર’ મળે છે. સુવીનીર એટલે અમુક સ્થાને જઈ આવ્યા તેની યાદગિરીમાં ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફાટા વિગેરે અનેક રીતે બોનાપાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ડો તથા આલ્બમો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ બહાર આવ્યા પછી લડાઇની યાદગિરીમાં એક સ્મરણસ્તંભ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એનાં

૨૨૬ (અસે છવીસ) પગથીઆં છે. ધૂળ પથ્થરનો એ બનાવી કાઢેલો ટેકરો છે. પગથીઆં સારાં છે. ઉપર ગયા પછી મોટું સ્મરણસ્તંભનું ચોરસ છે તેના ઉપર વાઘ ચિત્રો છે. આગુએ તારીખ લખી છે. ‘૧૮ મી જુન ૧૮૧૫’ એમ મારા સ્મરણમાં છે. મેં કોઈ જગ્યાએ તે તારિખ લખી લીધી છે.

ઉપર બેસતાં આખા રણક્ષેત્રનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. જે કુવામાં અનેક લડનારાને નાખી દીધા એનું નામ *corpes' well* કહેવાય છે. આગુનું ઐતિહાસિક *cathedral* છે. ઉપર દુરસદ્દ હોય તો અરધો કલાક બેસી આ મહાસંહારક વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે. આવા દુનિયાના મહાસંહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરુષોનું સમાજવ્યવસ્થામાં શું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ કરતાં અનેક જાતની લાગણીઓ થવાનો સંભવ છે.

નીચે આવી હોટેલનો ઇચ્છા પ્રમાણે લાભ લઈ અમે સ્પેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી. મોટર બહુ સારી મળી ગઈ.

અસેદસમાં પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ, વોર મેમોરીયલ, મોટા ખરીદવાનો રસ્તો (*Shopping Locality*) વગેરે જોતાં ત્યાંના રાજાનો મહેલ બહારથી જોતાં અને આવડા મોટા શહેરની સ્વચ્છતા જોતા આગળ વધ્યા.

અસેદસમાં મ્યુઝીઅમ અને બોટાનીકલ ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે.

અસેદસની વસ્તી નવથી દસ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જીઅમની રાજધાની છે. બેલ્જીઅમમાં ફાંકનું ચલણ છે પણ તેના ફાંક ફાંસના ફાંકથી જૂદા. હાલમાં તેનો ભાવ પાઉંડના ૧૭૦-૭૫ લગભગ રહેતો હતો.

‘સંસ્મરણ’માં આવેલાં શહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો

વિગેરેની અક્ષરાનુક્રમે

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અન્નહયો સિપાઈ. ફ્રાંસ.	૭૯	ઈટાલિ.	૨૪૬-૩૨૩
અઠારમી સદી-ચિત્રકળા.	૩૫૭	ઈટાલિયન એક્સચેન્જ.	૧૫
અપભ્રંશ.	૩૬૭	ઈટાલીઅન ફ્લેમીશ સ્કૂલ.	૩૫૬
અભ્યાસ.	૪	ઈટીનરરી.	૨૪
અમેરિકન એક્સપ્રેસ.	૨૦,૨૪૫	,, માં લંચ.	૯૭
,, ટુરિસ્ટો.	૨૧૩,૨૩૬	ઈનર ટેમ્પલ.	૬૫
અરમીટાજ.	૬૭	ઈનવાલીડીસ.	૮૨
અરિના-રોમ.	૩૦૯	ઈનીસ્બર્ગ.	૩૭૩
અલંકાર ચૂડામણિ.	૩૭૪	ઈનોવેશીઓ.	૩૮૧
આહુટફીટ.	૯	ઈન્ટરનેશનલ કાર.	૨૬૬
આતિથ્યગૃહ-પોસ્ટાડામ.	૩૫૨	ઈન્ટરલાકન.	૨૨૪-૩૮
આરમેનવી.	૬૭	ઈન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.	૧૩૦
આર્ક ડિ ટ્રાયંફ.	૭૮	ઈન્ડીઅન હોટેલ-લંડન.	૯૧
આર્ચ કોન્સ્ટેન્ટાઈન.	૩૧૦	ઈન્સ. લંડન.	૯૫
આર્સિનલ-બર્લિન.	૩૩૮	ઉદ્દગારો-સંસ્મરણો.	૧૦૨,૧૦૯,
આલ્ફલી ઝરા-મોંટે.	૨૧૭	૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૩૮,	
આલ્બર્ટ-બાવલું.	૧૦૭, ૧૨૬	૧૬૦, ૧૭૦, ૨૨૧, ૨૨૬,	
આલ્બર્ટ કોન્સોર્ટ હોલ.	૧૩૦	૨૫૩.	
આલ્બાની.	૨૬૧	હાઈમી જર્મેની.	૩૨૮
હકવેસ્ત્રીઅન સ્ટેચ્યુ.	૨૮૪	હોલોતકાર.	૩૭૧
હજીશીઅન રૂમ. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૮	હપમિતિ ચર્ચા.	૩૭૦
હટન.	૧૯૬	હાઈ-ડ્રૂમાં.	૧૪૯
ઈટાલી.	૩૭૧	એકવીલાઇન.	૨૮૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
એકવેરીઅમ. ડ્ર.	૧૪૮	ઓંકાશીઓ.	૭૦
એકસકર્ઝન-ટેમ્સ.	૧૪૩	ઓકસફર્ડ.	૧૫૦-૬૦
એકસચેન્જ.	૧૪	„ ફેસ્ટ.	૧૫૬
એફના-નવાળામુખી.	૫૮	„ ફોલોનનાં નામો.	૧૫૭
એડન.	૪૩	„ ફોલોનો (૨૨).	૧૫૨
„ થી સુએઝ.	૪૮	„ ખાનગી વાસગૃહો.	૧૫૧
એડીનબરો.	૧૭૩-૬	„ ડીનર.	૧૫૫
„ રોકટરી લાઇન.	૧૭૯	„ ડીબેટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮
„ નેશનલ ગેલેરી.	૧૭૭	„ ડ્રીંક બીવ.	૧૫૫
„ પ્રકીર્ણ.	૧૭૬	„ ટ્રોકટરો.	૧૫૩
„ ફોર્થબ્રીજ.	૧૭૮	„ બાડલીન લાઇબ્રેરી.	૧૫૭
„ સેન્ટ નાઇલ્સ કેથીં	૧૭૬	„ બોટીંગ	૧૫૪
એનેટમી અભ્યાસ.	૬	„ માર્શીસ બેમો.	૧૫૮
એન્ટવર્પ.	૩૭૬	„ યુનિવર્સિટી.	૧૫૬
એપોલો-બરનીન.	૨૮૬	„ સ્ત્રી ગ્રેન્યુએટો.	૧૫૨
એફીલ ટાવર.	૭૪	ઓકસફર્ડ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
એ. બી. સી. રેસ્ટોરાં.	૬૪	ઓપેરા હાઉસ. પેરિસ	૮૧
એબી. વેસ્ટમીનસ્ટર.	૧૧૪	ઓબિલો.	૨૮૪
એરોપ્લેનો.	૧૬૭	ઓબ્નીબસ-લંડન.	૧૬૩
એલ. એન. ઈ. આર.	૧૭૧	ઓલ્ડ ક્યુરીઓ શોપ.	૧૨૦
એલિનન રૂમ. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭	અંડરગ્રાઉન્ડ-લંડન.	૯૩
એસીરીઅન સલૂન. „	૧૧૭	અંડરગ્રેન્ડ લીડન.	૩૩૩
એવેન્ટાઇન.	૨૮૧	કથાવલિ.	૩૭૨
એસ્કેલેટર.	૬૩	કપડાં.	૯, ૧૦
એન્જલોનો મોઝીસ.	૨૬૧	„ ની ઘોલાઈ.	૪૦
એફીટીટિ-બાવલું.	૩૫૦	કબૂતર-સેન્ટ પોલ.	૧૦૪
એફીથીએટર ફેલોવીઅમ.	૩૦૮	કર્ચુબલ.	૧૦૧
એંબસી-બર્લિન.	૩૪૧	કળા.	૨૭૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કાચકામ-વેનિસ.	૩૨૧	કેરી.	૫૯
કાફે-પેરિસ.	૬૮	કેલીઅસ.	૨૮૧
કાફે-લિડો.	૩૧૬	કેલે.	૮૮
કારાકેલા બાથસ.	૩૧૦	કેશ-કેડિટ.	૧૫
કાર્યક્રમ.	૧૨-૧૪	કોગ બહીલ રેલવે	૨૪૧
કાલ્વીનનું જીવન.	૨૧૧	કોન્સ્યર્જ.	૬૭, ૨૩૪
કીટસનું ઘર.	૨૬૦	કોન્સ્યર્જરી.	૮૧
„ ની કથા.	૨૯૩	કોમો.	૨૪૬-૨૫૭
કીનોટાફ. લંડન.	૧૯૩	કોરીન્થીઅન સ્કૂલ.	૩૫૬
કીરકેલ. ડો.	૩૬૭	કોર્સિકા, સારડીનીઆ	૫૮
કીલ્હોર્ન-માધ.	૩૭૨	કોલન.	૩૬૪, ૩૭૬
કુક.	૨૦, ૭૨, ૯૧, ૨૦૨	કોલેજનાં નામો. ઓક્સ૦	૧૫૭
„ કેડિટ.	૧૫	કોલોઝિયમ.	૩૦૮
„ ના ગાર્ડ.	૧૦૭	કોસ્મોલોજી.	૩૬૮
„ ના ચેક.	૧૫	કોલિનૂર.	૧૦૧
„ લંડન ઇટીનરરી.	૯૭	કયુ.	૧૬૬
કુલીનન હીરો.	૧૦૧	કયુ ગાર્ડન્સ. લંડન.	૧૪૬
કુસુમાંજલિ.	૩૭૧	કાઉન-પોપનો.	૩૦૩
કુટોકોબ.	૩૧૧	ક્રીકેટ.	૫૬
કેનાલ-વેનિસ.	૩૧૫	ક્રીક્ટ-સેન્ટપોલ.	૧૦૪
કેન્ટરબરી.	૧૬૦	ક્રીમેટોરીઅમ. પેરિસ.	૨૦૦
કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ.	૧૨૪	ક્રીસ્ટલ પેલેસ.	૧૪૦
કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.	૧૨૫	ક્રેસ્ટ-કોલેજ. ઓક્સ૦	૧૫૬
કેપીટાલ.	૨૮૫	ક્રોમવેલ રોડ સ્ટુ. હોમ.	૧૩૪
કેપીટાલાઈન.	૨૮૧	ક્રોંસા-ફ્રેન્ચ.	૭૩
કેપુસિનિ રોમ	૩૦૧	ક્લની મ્યુઝીઅમ.	૮૦
કેપો સાટો	૨૭૮	ક્લેસીનોફ. ડો.	૩૬૦
કેપીનમાં સગવડો	૩૨		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કલોકરમ. કોલન.	૩૭૬	ગંગેશ્વર.	૩૭૨
„ પીઝા.	૨૭૫	ગ્રાંડ કેનાલ. વેનિસ.	૩૧૪
કવીન્સબરો ટેરેસ.	૯૧	ગ્રાં. પ્રી. પેરિસ.	૮૬
કવીરીનાલ.	૨૮૧	ગ્રીન વાલ્ડ.	૩૬૨
ખાવાની પદ્ધતિ.	૩૫, ૩૮	ગ્રીન્ડલવાલ્ડ.	૨૨૭
ખુરશી-રાજ્યારોહણની.	૧૧૩	ગ્રેટ નોર્થર્ન રેલવે	૬૪
ખેતી-જમીની.	૩૬૩	ગ્રેઝ ધન.	૯૫
ખોરાક.	૧૮, ૨૮	ગ્રે. ક્રાયસ્ટ ચર્ચચાર્ડ.	૧૭૭
ગાઈડ બુક.	૧૬, ૨૧	ગ્લાસગો.	૧૮૫
„ લાંડન.	૧૬૫	ગ્લીચીં.	૨૧૮
„ બેરેકર.	૧૭	ગ્લેશીઅર.	૨૧૬
„ સેચલ.	૧૬	ઘડિયાળમાં ફેરફાર.	૩૭, ૫૭
ઝાર ડ' કોરનેવીન.	૨૦૫	ચર્ચ ઓફ સાંટાક્રોઝ.	૨૭૪
ગાવર સ્ટ્રીટ.	૧૨૧	ચાર્લ્ટનબર્ગ એવેન્યુ.	૩૪૩
ગીઝારિન.	૨૬૧	ચિત્રકળા-અભ્યાસ.	૫
ગીથોવાની વિસ્કોન્ટી.	૨૬૫	ચિત્ર. ડોન. ટવાઈલાઈટ.	૨૭૩
ગીલ્ડહોલ. લાંડન	૯૮	„ નાઈટ એન્ડ ડે.	૨૭૩
ગેરીનો. ડો.	૮૩	ચેપલ. લાંડન યાવરમાં.	૧૦૦
ગેરિસન ચર્ચ.	૩૪૬	ચેર ઓફ ડેસ્ટીની.	૧૧૩
ગેલીલીઓ.	૨૭૭	ચોટલા ઈટાલિ	૨૭૫, ૩૦૧
ગેલેરી નેશનલ. લાંડન.	૧૦૫	છાપાં.	૩૬૨
ગેલેરી યુક્લિડ.	૨૭૦	જનજમેન્ટ-ખોરિસ.	૩૫૪
ગેલેરી લાફાયત.	૬૬	જમણુસ્થાન.	૩૪
ગોડસ્બર્ગ.	૩૬૬	જર્મન એક્સચેન્જ.	૧૫
ગોથીક સ્થાઈલ.	૩૫૬	જીનેવ.	૨૦૫, ૨૧૨
ગ્રાન્ડ હોટેલ.	૨૨૩	„ ઠાલ્વીનનું.	૨૧૧
ગ્રોડોલા. વેનિસ.	૩૧૩-૪	„ હોટેલ ડ' એન્જેલેટર.	૨૦૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જુઓ-આવહું.	૩૫૦
જોકાળી. ડા.	૩૬૫-૬
જેસ્યુઈટનું ચર્ચ.	૩૨૧
જેચ. ઝાંગકાઉ.	૨૩૦
જોડાં. પેન્ટાફેલ.	૩૩૬
જોન નોકસીસ હાઉસ.	૧૭૬
જોનીઅન સ્કૂલ.	૩૫૯
જાંગલો-જર્મની.	૩૬૨
જયુ દેવળ-રોમ.	૨૯૫
ઝરાઓ.	૨૧૭
ઝ-લ'ડન.	૧૪૭
ઝેપેલીન.	૩૩૯
ઝાંગકાઉ.	૨૨૭-૯
„ ટેન.	૨૩૦
„ હોટેલ.	૨૨૯
ટનેજ.	૪૯
ટનલ-સેન્ટ ગોથાર્ડ.	૨૪૪
ટાઈબર પુલ.	૨૯૪
ટાઈમ.	૨૭
ટાવર-એડીન્બરો.	૧૭૪
ટાવર-એન્ટવર્પ.	૩૮૧
ટાવર લ'ડન.	૧૦૦
ટીપ.	૨૩, ૬૦, ૩૨૪
ટીશીઅન.	૩૨૦
ટુર.	૨૪
ટીટોરેટા.	૩૨૦
ટુલીએરી ગાર્ડન્સ.	૭૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ટૅકસી.	૨૭
„ પેરિસ.	૮૭
„ લ'ડન.	૯૨
„ સોંધી.	૬૫
ટટ ગેલેરી.	૧૦૮
ટૅમ્સ એક્સકર્ઝન.	૧૪૩, ૧૯૫
ટૅપરેચર.	૨૬
ટૅપલ ઓફ ફોર્થ્યુન.	૨૬૫
ટાપઝ.	૨૩
ટારીટટ.	૨૧૮
ટફાલ્ગર સ્કવેર,	૧૯૪
ટફીક-લ'ડન.	૯૨
ટીક્લીયમ.	૨૮૭
ટીબ્યુના ફોલોરેન્સ.	૨૭૧
ટુથ. આવહું.	૩૩૫
ટ્રેવી કુવારા.	૨૯૭
ટ્રોસાક્સ.	૧૮૧
ઠક્કર. પી. એલ.	૧૬૮
ઠ'ડી-જર્મનીમાં.	૩૭૮
ઠરપી.	૯૨
ઠાઈંગ ગોલ.	૨૯૬
ઠાન્ટે.	૨૬૯, ૨૭૪
„ તું ધર-ફોલો	૨૭૦
ઠામાના-આવહું.	૩૫૦
ઠીકન્સ-ઓલ્ડ ક્યુ. રોપ.	૧૨૦
ઠીકામીરોન.	૨૬૯
ઠીફેન્સ-આવહું.	૩૪૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ડીબેટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮	દુકાનદારો-લંડન.	૧૩૭
ડીવાઇના કોમેડીઆ.	૨૬૯	દેશાત્મના લાભ.	૩
ડુમો-ફ્લોરેન્સ.	૨૭૦	ધર્મકીર્તિ.	૩૭૦
ડુમોનું ફેસેડ.	૨૫૯	ધોલાઈ.	૧૦
ડુમો-મિલાન.	૨૫૮	ધ્વન્યાલોક.	૩૭૪
ડેકચેર.	૧૬	નકશા.	૨૧
ડેલા સ્કાલા.	૨૬૦	નમન-ડો. યાકોબીને.	૩૭૫
ડોકસ. એન્ટવર્પ.	૩૮૭	નવો મહેલ-પોટ્સડામ.	૩૫૧
ડોગીસ મહાલ.	૩૧૯	નાટક-લંડન. ૧૨૭-૯, ૧૯૩	
ડો. થોમસ.	૧૯૦	નાટક-હિંદી, ગાવરસ્ટ્રીટ. ૧૨૧	
ડોનેટેલો.	૨૬૯	નિઃશસ્ત્ર જર્મની.	૩૩૯
ડોમ-બર્લિન.	૩૩૫	નીંદ્રીયમ.	૨૮૭
ડોરીઅન સ્કૂલ.	૩૫૯	નીરોનો મહેલ.	૨૮૬
ડોવર.	૮૯	નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઝ	૧૩૩
ડ્રેસ સૂટ.	૧૭	નેપોલીઅન.	૩૮૩
ડ્રેસીંગ ગાઇડ.	૧૦	„ હુંબ.	૮૨
ટડકો.	૨૪૪	નેપ્ચ્યુન કુવારો.	૩૩૪
ટોપ-જંગી. નમુનો.	૩૩૯	નેપ્ચ્યુન મંદિર.	૨૮૪
તારના થાંભલા.	૩૨૯	નેશનલ ગેલેરી આર્ટસ.	૧૦૮
તોલ.	૨૪	„ એડીનબરો.	૧૭૭
થોમસ કુક. ૨૦, ૭૨, ૯૧, ૨૦૨		„ બર્લિન.	૩૫૮
દરિયાઈ માઈલ.	૫૧	„ લંડન.	૧૦૫
દહનક્રિયા, પેરિસ.	૨૦૦	નેશનલ લીબરલ ક્લબ.	૧૮૮
દળવાની મીલ, પોટ્સ.	૩૪૭	નોટ (દરિયાઈ માઈલ).	૫૧
દિડનાગ.	૩૭૦	નોટ્રેડામ-પેરિસ ૮૦, ૧૬૯	
દિવાકર-સિદ્ધસેન.	૩૭૨	„ -માસેલ્સ.	૬૩
દીવાને ખાસ.	૧૧૦		

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નો નો નેનેટ.	૧૨૭
નંદલાલ અમરશી.	૩, ૨૦૨
ન્યાય પરિભાષા.	૩૭૨
ન્યાય ભાષ્ય.	૩૭૧
ન્યાયવાર્તિક.	૩૭૧
ન્યાયસૂત્ર.	૩૭૧
ન્યુમેટિક્સ.	૮૬
ન્યુમેરો.	૬૧
ન્હાવાનું.	૩૧૭
પરાંઓ-લંડન.	૧૩૬
પગ ધસતાં.	૩૩૭
પર્વણીગૃહ-પોટ્સડામ.	૩૫૨
પહેરવેશ-કુટગાર્ડનો.	૧૦૧
પાઉલી કુંપની.	૩૨૧
પાણીનું ઠામ.	૯
પાયર-મારગેટ.	૧૬૩
પારડોનો ઉપયોગ.	૬૮
પાર્લામેન્ટ હાઉસીસ.	૧૦૬, ૧૮૭
પાશ્ચાત્ય સ્થિતિ જ્ઞાન.	૧
પાસ્પોર્ટ.	૧૨, ૨૦, ૨૦૩
પી. એન્ડ. ઓ.	૮
પીકાડિલિ-લંડન.	૬૪, ૧૬૪
પીન્નમા સુટ.	૧૧
પીઝા.	૨૭૫
„ ગાર્ડ.	૨૭૬
પીઝા. ડેલાસીનો.	૨૭૪
પીટી ગેલેરી-ફોરેન્સ.	૨૭૨
પીન્સીઓ.	૨૬૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પીયસ કારીડર.	૧૦૧
પીરામીડ-સેસ્થીઅસ.	૨૬૩
પૂતળાં-ફોરેન્સનાં.	૨૭૦
પેડીંગ્ટનલોક-લંડન.	૧૪૫
પેનોરામા-ફોરેન્સ.	૨૭૩
પેન્ટોફેલ.	૩૩૬
પેન્થીઅન.	૨૮૨
„ પેરિસ.	૮૧
પેન્સીઓની.	૨૨
પેરિસ.	૬૫-૮૭, ૧૬૮-૨૦૩
„ ઝકુ.	૬૮
„ કાફે.	૬૮
„ કીમેટોરીઅમ.	૨૦૦
„ કોંસા.	૭૩
„ ખર્ચ.	૮૬
„ ખોરાક.	૭૩
„ ધરો.	૬૮
„ ટેકસી.	૮૭
„ ટેંપરેચર.	૮૫
„ ટ્રાફીક.	૬૬
„ ટ્રામ.	૮૭
„ ટાઈમ.	૬૬
„ નાટક.	૮૩
„ નોટ્રેડામ.	૧૬૬
„ પ્રકીર્ણ.	૮૩
„ બુલવાર્ડો.	૮૫
„ બુર્સ.	૭૬
„ મેટ્રો.	૮૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પેરિસ મોસમ.	૮૬	પ્રિવિ કાઉન્સિલ.	૧૮૬
„ રસ્તા.	૬૬	પ્રોમાનેડ. મારગેટ.	૧૬૨
„ શેરીઓ.	૮૫	પ્લેસ ડ' કોન્કોર્ડ.	૮૦
„ વસ્તી.	૮૫	ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જ.	૮
„ વ્યવસ્થા.	૭૧	ફળદ્રુપ જર્મની.	૩૨૮
„ વ્યાપાર.	૭૧	ફીલોસોફર. આવહું.	૨૬૬
„ „ હિંદી.	૮૫	કુટ ગાર્ડ.	૧૦૧
„ સભ્યતા.	૭૧	કુવારા. વરસાઈલ.	૧૬૮
„ સીનેમા.	૮૩	ફૂલનું શહેર.	૨૬૬
„ સ્ત્રીઓ.	૮૪	ફેનીંગ-જર્મન નાણું.	૩૬૦
„ હોટેલો.	૮૬	ફેન્સી ટ્રેસ બોલ.	૫૫
પેરિસથી લંડન.	૮૭	ફેમ. આવહું.	૩૪૦
પેરિસને રસ્તે.	૧૬૭	ફેરનહાઈટ.	૨૬
પેરોલીના-આવહું.	૩૩૪	ફોનીક્યુલર રેલવે.	૨૧૦
પેલેટાઈન.	૨૮૧, ૨૮૫	ફોર્થબ્રીજ. એડીન્બરો.	૧૭૮
પેલે ડી જસ્ટીસ.	૮૧	ફાન્ક-ફ્રેન્ચ.	૧૫
પેવીઆ.	૨૬૪	„ બેલીઅન.	૧૫
પેસેન્જ.	૮	„ સ્વીસ.	૧૫, ૨૦૭
પોલ્સડામ.	૩૪૫	ફાન્સની વીરપૂબ.	૭૭
„ માં થીએટર.	૩૫૪	ફારીનું ચર્ચ.	૩૨૧
પોપરાજ્ય.	૨૮૧	ફ્રી લેગેન્.	૫૬
પોપસ્થાન.	૩૦૨	ફ્રેટ-નોર.	૫૬
પોરટીઅર.	૨૩, ૨૩૪	ફ્રેડરીક કેસર રયુઝીઅમ.	૩૫૫
પોરલેઝો.	૨૪૬	ફ્રેડરીકની ખુરશી.	૩૪૮
પોર્ટ સેંટ.	૫૩	„ ની તરવાર.	૩૪૭
પોલિસ. લંડન.	૧૬૪	„ નું આવહું.	૩૩૩
પંદરમી સદીની ચિત્રકલા.	૩૫૬	ફ્રેન્ચ એક્સચેન્જ.	૧૫
પ્રાથમિક તૈયારી.	૪	ફ્રેન્ચ ભાષા.	૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ફેસકોઝ પાર્લામેન્ટમાં.	૧૧૧
ફેલોરેન્સ.	૨૬૭
„ બાંધણી.	૨૭૪
„ વેસ્ટ એન્ડ રેસ્ટોરાં	૧૦૪
બર્કીંગહામ પેલેસ.	૧૯૬
બરનીનિ.	૨૮૬
બર્લિન.	૩૩૦-૩૬૨
„ નંગલ.	૩૪૪
„ નો વૈભવ.	૩૬૦
„ રેસ્ટોરાં.	૩૪૪
„ રાજમહેલ.	૩૩૬
„ શસ્ત્રાગાર.	૩૩૮
„ સ્ટ્રીટ.	૩૪૩
બાઈએનટાઇન સ્કૂલ.	૩૫૬
બાઈબલ ચિત્રો.	૩૫૬
બાદશાહી વાયુયાન દર્શન.	૧૬૬
બાયરન.	૨૨૧
બાવલું-ડીફેન્સ.	૩૪૦
„ -ફેમ.	૩૪૦
„ -વિક્ટરી.	૩૪૦
„ -વોર.	૩૪૦
„ સેન્ટ પીટર.	૨૬૪
„ સેન્ટ પોલ.	૨૬૪
„ હીસ્ટરી.	૩૪૦
બાહનોફ.	૨૨૫
બીચ-મારગેટ.	૧૬૩
બીરાપનાં હાડકાં.	૩૦૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બીસ્માર્ક.	૩૬૦
બુરધીસ ગાર્ડન્સ.	૨૮૬
બુર્સ-પેરિસ.	૭૬
„ -બર્લિન.	૩૩૪
બુલો-ફેકસટન.	૧૬૭
બૂટ.	૬
બેટીંગ.	૧૧
બેડેકર ગાઇડ.	૧૭
બેપ્ટીસ્ટી-પીઝા.	૨૭૬
બેરિસ્ટરો.	૧૬૦
બેલ્ગ્રેડ.	૨૦૩
બેલ્ગિયમ.	૩૭૬-૩૮૪
બેલીઅન એક્સચેન્જ.	૧૫
બેન્ક ઓફ ઇંગ્લાંડ.	૯૯
બોઇ ડ' બુલો.	૬૭
બોક્ષીગ્રો.	૨૬૯
બોટીંગ-ઓક્સફર્ડ.	૧૫૪
બોડલીન લાઇબ્રેરી.	૧૫૭
બોન.	૩૬૫
બોનીવાર્ડ.	૨૨૧
બો રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ.	૨૨૫
બંદર મારગેટ.	૧૬૧
બ્રસેલ્સ સ્ટેશન.	૩૭૬
બ્રાઇટન-સફર.	૧૬૫
બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ.	૧૧૬, ૧૨૭
બ્રીજ ઓફ સાઈઝ.	૩૨૦
બ્રુટસ.	૨૮૮
બ્રેકફાસ્ટ.	૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઐમાન્ટે.	૨૮૩	મિલાન.	૨૫૭-૨૬૬
ઐરા પેલેસ.	૨૬૧	„ હંમો.	૨૫૮
પ્લડી ડાવર.	૧૦૦	„ બજાર.	૨૬૩
પ્લુચર.	૩૮૩	„ સિમેટરી.	૨૬૨
ભયનાં સાધનો.	૪૦	„ સુલેહ કમાન.	૨૬૨
ભાવું.	૯	„ સ્કૂલ.	૨૬૨
ભૂગોળ જ્ઞાન.	૭	„ હોટેલ.	૨૫૭
ભૂમધ્ય સમુદ્ર.	૫૪	મિલેટ-ચિત્રકાર.	૭૮
ભેટો-પોપની.	૩૦૪	મીડલ ટેપલ.	૯૫
ભોજનગૃહ-પોર્ટ્સ૦	૩૫૨	મીનરવા. બાવલું.	૩૫૦
મખમલગૃહ. „	૩૫૩	મીનોજીઓ.	૨૫૦
મજુર-સામાન માટે.	૧૦	મુત્સદ્દીઓ. એપીમાં.	૧૧૪
મનોબળ.	૨૯	મુદ્રણખાતું. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૯
માઇકલ એન્જેલો. ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૯		મુરેન.	૨૩૩
„ સ્કવેર.	૨૭૩	મુસોલિનિ.	૨૮૦, ૨૮૫
માઇલેજ. ૪૪, ૫૧, ૫૭		મૂર્તિપૂજા.	૨૫૧
માહિન્ટ જેનીક્યુલમ.	૨૯૮	મેકીઆવેલી.	૨૭૦, ૨૭૪
માધની તારીખ.	૩૭૨	મેક્સ ગેલેરી.	૩૦૭
માપ.	૨૫	મેટ્રોપોલીટન.	૯૪
મારકેટ-બોનની.	૩૭૫	મેડિટરીનીઅન સી.	૫૪
મારગેટ.	૧૬૧-૫.	મેડલીન ચર્ચ.	૭૯
મારટીસ મેમોરીઅલ.	૧૫૮	મેડિચિ.	૨૬૮
માર્કસ ઓરેલીયસ ઇકવે-		મેડોના. ૧૦૬, ૨૯૦, ૩૫૯	
સ્ટ્રીઅન સ્ટેચ્યુ.	૨૮૪	મેન્શનહાઉસ.	૯૯
માર્ક જર્મન.	૧૫	મેમોરીયલ-આલ્બર્ટ. ૧૦૭, ૧૨૬	
„ ના ભાવો.	૩૬૦	મેયર. લોકાર્નો.	૨૪૭
માર્સેલ્સ.	૬૦	મેલ ડે.	૯૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મોગલોના વૈભવ.	૩૫૪
મોટકે. બાવલું.	૩૪૩
મોટર.	૨૭
„ વાળો બ્રસેલ્સનો.	૩૮૨
મોન્યુમેન્ટ-ઓફ રેફોર્મેશન.	૨૦૮
મોબેજ-પેરિસ.	૮૪
મોં બ્લાં.	૨૦૬
મોટ્ટે.	૨૧૭-૨૨૩
„ શીલોન.	૨૨૧-૩
મ્યુઝિયમ બર્લિન.	૩૪૧-૩૪૩
„ લંડન-ઈટીઅન.	૧૩૦
„ „ ધમ્પી-વોર.	૧૩૩
„ „ બ્રિટિશ.	૧૧૬, ૧૨૭
„ „ સાયન્સ.	૧૩૧
મ્યુઝિક સ્કૂલો.	૩૭૪
મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમ.	૨૬૫
મ્યુઝીકીઅમ. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭
મ્યુનીચ.	૩૨૬
મુજ્યા હીલ.	૨૪૮
મુનિવર્સિટી-પેવીઆ.	૨૬૫
„ ઓકસર.	૧૫૬
„ બોન.	૩૬૮
મુફિસિ ગલેરી.	૨૭૦
મુફીમેરિસ ઇટીઅન.	૩૬૬
મુસ્ટન સ્ટેશન.	૧૭૧
મોમન ગાર્ડ.	૧૦૧
મુસ્ટર લેગેન.	૮૬-૩૨૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રમતગમત.	૧૭
રવિવાર.	૧૨૪, ૨૫૪
રસગંગાધર.	૩૭૪
રાજપુતાના.	૩૧-૫૯
રાજમહેલ-બર્લિન.	૩૩૬
„ માં થીએટર.	૩૫૪
રાફેલ.	૨૬૧, ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૯
	૩૦૫
„ કથ	૨૮૩
રાફેલ-મેરી કોરોનેશન.	૨૬૪
રિગિ.	૨૪૧
રીઆલ્ટો બ્રીજ.	૩૨૧
રીજન્ટ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
રીનેસન્સ.	૨૮૩
રીસ્ટોગ.	૩૪૨
રોબેનનાં પેઇન્ટીંગ.	૩૫૧
રેક એન્ડ પીલઅન રેલવે.	૨૧૯
રેડ સી.	૪૭
રેનોલ્ડસ.	૨૭૧
રેમર.	૨૬
રેશન-નર્મની.	૩૬૩
રેસ્ટોરાં-ફોરે વેસ્ટ એન્ડ.	૧૦૪
રેસ્ટોરાં-લંડન.	૯૪
રોચર ડી નાથી.	૨૧૬
રોડ્રીક ધૂ-બ્રમણ.	૧૮૦
રોપ રેલવે.	૨૧૮
રોમ.	૨૭૬-૩૧૨
„ ઇંગ્લીશ મોટેલ સીમેં	૨૬૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
રોમ-રિપબ્લિક.	૨૮૬	લી'કન્સ ઇન.	૯૫
„ સાત ટેકરી.	૨૮૧	લુમેનો.	૨૪૩-૨૪૮
રોમેનસ્કવ સ્કૅલ.	૩૫૯	લુટર જુનન.	૨૨૭-૨૨૯
રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	લુન.	૭૫
રોયલ એર ફોર્સ ડીસ્પે.	૧૬૬	લુસાન.	૨૧૫
રોસેટા સ્ટોન. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭	લેક ઓફ જનેવ.	૨૧૨, ૨૧૭
રોસ્ટમ.	૨૮૮	લેક ઓફ લ્યુસર્ન.	૨૪૦
રૂડોન.	૨૦૪, ૨૦૭	લેક ફ્રિસ્ટ્રીક્ટ. સ્કોટ૦	૧૮૦-૬
„ આર્વે સંગમ.	૨૦૮	લેક મેગીઓરી.	૨૪૬
લવ-ખાવલું.	૩૩૫	લેક લેમન.	૨૦૬, ૨૧૨-૧૭
લશ્કરી પાયદસ્ત.	૧૦૯	લેગ્યુન. વેનિસ.	૩૧૩
લાઈફ જેકેટ.	૪૨	લેટરેનો.	૨૯૦
લાઇબ્રેરી-જર્મની.	૩૬૬	લેડી ઓફ ધ લેક.	૧૮૦
લાઇબ્રેરી-વેટિકન.	૩૦૩	લેબર લીગ.	૨૦૯
લાકડાનાં ઘર.	૨૨૬	લેલે. પ્રો.	૩૭૦
લા ખેલા.	૨૬૭	લેસકામ-વેનિસ.	૩૨૨
લાયન ગેટ, હેમ્પ. કોર્ટ.	૧૪૩	લોઇડ ટ્રેસ્ટીનો.	૮
લાયન્સ રેસ્ટોરાં.	૯૪	લોક એચરે.	૧૮૩
લાસ્ટ જજમેન્ટ.	૩૦૬	લોક કેટીન.	૧૮૧
લાસ્ટ સપર. ચિત્ર.	૨૬૧	લોકાર્નો.	૨૪૫
લિડો.	૩૧૬, ૩૨૨	લોચ લોમોં.	૧૮૪
લીઆનાર્ડો વીચી.	૨૬૦, ૨૬૮	લોખી-ડીવીઝન.	૧૧૨
લીગ ઓફ નેશન્સ.	૨૦૯	લોડ્રી.	૧૦
લીનીંગ ટાવર.	૨૭૭	લોખાર્ડી સ્કૅલ.	૨૬૨
લીબરટી.	૮૦	લંચમાં શિક્ષાચાર.	૧૨૩
લીરા.	૧૫, ૨૭૪	લંડન.	૯૦-૧૫૦) ૧૮૭-૧૯૭)
લીવીઆનું ઘર.	૨૮૭	„ આંડર ગ્રાઉન્ડ.	૯૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
લંડન-ઇન્સ.	૯૫
„ ઓમ્નીબસ.	૧૯૩
„ કીનોટાફ.	૧૯૩
„ કયુ ગાર્ડન્સ.	૧૪૬
„ ગાઇડ બુક.	૧૯૫
„ ગીલ્ડહોલ.	૯૮
„ ઝૂ.	૧૪૭
„ ટાવર.	૧૦૦
„ ટેક્સી.	૯૨
„ ટેમ્સ એક્સકર્ઝન.	૧૯૫
„ ટ્રાફીક.	૯૨
„ ડીસ્ટ્રીક્ટ રેલવે.	૯૪
„ હુકનદારો.	૧૩૭
„ નાટક. ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૯૧	
„ પરાંઓ.	૧૩૯
„ પીકાડિલિ.	૯૪
„ પેડીંગ્ટન લોક.	૧૪૫
„ પોલિસ.	૧૯૪
„ પેન્ડ ઓફ ઇગ્લાંડ.	૯૯
„ મીડલેન્ડ રેલવે.	૧૭૧
„ મ્યુઝીઅમ.	૧૦૫
„ મેન્શન હાઉસ.	૯૯
„ રેસ્ટોરાં.	૯૪, ૧૯૫
„ રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯
„ સામાન્ય.	૧૯૩-૧૯૭
„ સિનેમા.	૧૨૯
„ સ્ટોરો.	૧૩૫
„ સ્લોટ.	૯૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
લ્યુસર્ન.	૨૩૯-૨૪૩
„ હોટેલ.	૨૩૯
વખારીઆ. મી.	૩૬૦
વરસાઈલ.	૮૧, ૧૯૮
વાગોલીકાર.	૩૨૪-૬
વાચસ્પતિ મિશ્ર.	૩૭૧
વાઝ રમ. ધ્રિ. મ્યુ.	૧૧૮
વાન્ડાઈક.	૨૮૯
વાન સરોવર.	૩૪૫
વાયરલેસ બર્લિન.	૩૪૪
વિક્ટોરીઆ સ્ટેશન.	૯૦
વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ.	૧૯૪
વિક્ટરી-બાવલું.	૩૪૦
વિજયકમાન-પેરિસ.	૭૮
વિજયવાટિકા-બર્લિન.	૩૪૩
વિજયસ્તંભ-બર્લિન.	૩૪૨
વિજ્ઞાનીઓ-એખીમાં.	૧૧૪
વીઝીટર્સ ગેલેરી.	૧૧૧
વીઝનાહ.	૨૪૧
વીનસ.	૨૯૬
„ -બાવલું.	૩૫૦
વિશુદ્ધિ ટીકા.	૩૭૨
વીન્ટર ટાઈમ.	૨૭
વીનડઝર કેસલ.	૧૯૬
વીમીનાલ.	૨૮૧
વીરપૂત. ક્રાન્સની.	૭૭
વીરવાલ્ડ સ્ટેટર સી.	૨૪૦
વીરેશીઓ.	૨૬૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વીલા અંબરટો પ્રાધમો.	૨૮૬	શીલોન-મોંટ્રે.	૨૨૧-૩
વુલ સેક.	૧૧૦	શુઝ.	૧૧
વેકફીલ્ડ ટાવર.	૧૦૧	શેડેગ.	૨૨૭
વેગોલીકાર.	૨૬૬	શેલરૂમ-પોર્ટસડામ.	૩૫૩
વેજ્ટેરીઅન.	૨૬, ૨૦૩	શેલીની કચ્.	૨૬૩
વેટિકન.	૩૦૨	શેલીનું ઘર.	૨૬૦
„ પીકચર ગેલેરી.	૩૦૮	સગવડ-અગવડ.	૨૪
વેનિસ.	૩૧૩-૩૨૩	„ -વાગોલીકાર.	૩૨૬
„ પ્રકીર્ણ.	૩૨૧	„ હોટેલ.	૩૩૧
„ ફ્લોરેન્સ સ્કેલ.	૩૫૭	સત્કાર-ગોડેસ્પર્ગ.	૩૬૬
વેરેસી.	૨૫૩	સત્તરમીસદી ચિત્રકળા.	૩૫૭
વેર્લીંગ્ટન.	૩૮૩	સમય ગાળવાની રીત.	૩૨
વેસ્ટ મીન્સ્ટર એપી.	૧૧૩	સમર ટાઈમ.	૨૭
વેસ્ટ મીન્સ્ટર હોલ.	૧૧૨	સમાચારના તારો.	૫૬
વેસ્ટલ વરજન સ્થાન.	૨૮૮	સરકસ મેક્સીમસ.	૨૮૭
વોટરલૂ.	૩૮૧	સરગ નીસરણી.	૨૬૧
વોર-બાવલું.	૩૪૦	સરટોસા ડ' પેવીઆ.	૨૬૪
વોલેસ કલેકશન.	૧૧૫	સરહદ-ફ્રાન્સની.	૨૦૩
વોલ્ટ-વોટરલૂનો.	૩૮૨	સરોવર પ્રદેશ-સ્કોટ.	૧૮૦-૬
વોલ્ટર રૂમ.	૩૪૬	સર્પન્ટાઈન.	૧૨૫
વ્યાપાર પદ્ધતિ-પેરિસ.	૭૧	સલૂન-પોર્ટસડામ.	૩૫૩
વ્યાપાર-લંડન.	૧૩૮	સલ્ફીજ સ્ટોર.	૬૬-૧૩૫
વ્હીટની સ્ટોર.	૬૭, ૧૩૭	સાત ટેકરી.	૨૮૧
શયાળરાવ-ગાયકવાડ.	૮૪	સાયન્સ મ્યુઝિયમ.	૧૩૧
શસ્ત્રાગાર-બર્લિન.	૩૩૮	સાલીવ પર્વત.	૨૧૦
શાંતરસ.	૩૭૫	સાં કલું.	૧૬૬
શાંતિ-હોટેલ.	૩૩૧	સાંટા મેરીઆ.	૨૬૦, ૩૨૦
શિલ્પની સ્કૂલો.	૩૫૬	સાં સુસી.	૩૪૮
શિષ્ટાચાર-લંચમાં.	૧૨૩	સિઝર-બાવલું.	૨૮૮, ૨૬૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સિટિ સેક્શન રેલવે.	૬૪
સિદ્ધસેન દિવાકર.	૩૭૧
સિમેટરી-મિલાન.	૨૬૨
સીક્વીસેન્ટો.	૨૮૩
સીક્રાખાતું-બિ. મ્યુ.	૧૧૯
સીનેગોગ-રોમ.	૨૬૫
સીનેમા-લંડન.	૧૨૯
સીલ્નીન લીવી. ડો.	૮૪
સીસ્ટાર્થન ચેપલ.	૩૦૬
સી સીકનેસ.	૧૮
સુએઝ.	૫૦
સુલેહ કમાન-મિલાન.	૨૬૨
સુલેહ-લોકાર્નો.	૨૪૭
સુવીનીર-વોટરલૂ.	૩૮૩
સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.	૩૬૬
સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જ.	૯
સેચલ ગાઇડ.	૧૬
સેનેકાનું ઘર.	૩૧૨
સેવન ઓક્સ.	૧૯૦
સેંટ ગોથાર્ડ ટનલ.	૨૪૪
સેંટીગ્રેડ.	૨૬
સેંટ પીટર્સ કેથીડ્રલ.	૨૬૮
સેંટ પીયેરી-જીનેવ.	૨૧૦
સેંટ પોલ કેથીડ્રલ.	૧૦૨
સેંટપોલ-રોમ.	૨૬૪
સેંટમાર્ક-વેનિસ.	૩૧૮
સેંટ સેબેસ્ટીઅન ગેટ.	૩૧૧
સેંટલ લંડન રેલવે.	૬૪
સોનેટ.	૨૨૧-૨
સોળમીસદી ચિત્રકળા.	૩૫૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સંગીતગૃહ-પોટ્સ.	૩૫૨
સંગીતશાસ્ત્ર.	૩૭૪
સંગ્રહસ્થાનો-કોલનમાં.	૩૭૭
‘સંસ્મરણ’ કારણ.	૨૫૩
સ્કાલા સાન્ટો.	૨૬૧
સ્કોટલાંડ.	૧૭૧-૧૮૬
સ્ટરલીંગ.	૧૮૧
સ્ટીમર-કેલે ડોવર.	૮૮
સ્ટીમર-રાજપુતાના.	૩૧-૫૯
સ્ટુડન્ટ્સ હોમ-કોલોરો.	૧૩૪
સ્ટેડીઅમ-રોમ.	૨૮૭
સ્ટોરો-લંડન.	૧૩૫
સ્ટ્રેન્ડ.	૧૬૪
સ્ટ્રીઓ-લંડન.	૧૩૯
સ્ટ્રી-ગ્રેન્થ્યુએટ.	૧૫૨
સ્થાપત્ય-અભ્યાસ.	૪
સ્થાન-સગવડ.	૩૬
સ્પીકર્સ ચેર.	૧૧૧
સ્પ્રી.	૩૩૩
સ્મરણસ્તંભ-વોટરલૂ.	૩૮૪
સ્મશાન-પેરિસ.	૨૦૦
સ્લોટ-લંડન.	૬૪
સ્વીટ્ઝરલાંડ.	૨૦૪-૪૮
સ્વીસ એક્સચેન્જ.	૧૫
સ્વીસગાર્ડ.	૩૦૩
સ્વીસ-પ્રકીર્ણ.	૨૫૪-૬
સ્વીસ ફાંક.	૨૦૭
હરમીસ-ખાવલું.	૩૫૦
હરિહર સમય.	૩૭૦
હાઈડપાર્ક.	૧૦૭, ૧૨૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
હાઇજીઆ હાઉસ.	૯૧	હોટેલ ડી. એન્ડેટર. (જનેવ)	૨૦૫
હાઉસ એફ લીવીઆ.	૨૮૬	„ હુ નોર્ડ.	૨૫૭
હાઉસીસ એફ પાલ્મો ૧૦૯, ૧૮૭		„ નેટ્ટો.	૨૭૬
હાથી-જૂમાં.	૧૪૯	„ બરધાઉસ.	૨૨૯
હાવર નદી.	૩૪૬	„ બો રિવાઝ.	૨૩૯
હીસ્ટરી. બાવલું.	૩૪૦	„ બોરિવાઝ ગ્રાંડ.	૨૨૫
હેન્ડ બેગ.	૧૧	„ બોસ્ટન.	૨૭૯
હેન્ડન.	૧૬૬	„ બ્રીસ્ટલ.	૩૩૦
હેમ્પ્ટન કોર્ટ.	૧૪૨	„ મેટ્રોપોલિટ એન્ડ સુસિ.	૨૫૨
હમ્પ્ટેડ હીથ.	૧૨૦	„ વર્ગો.	૨૨૨
હેરલ.	૧૯૬	„ સ્વીસ.	૨૩૪
હોટેલો.	૨૧	હોપ. બાવલું.	૩૩૫
હોટેલ આઈન્સીડલર.	૩૪૭	હોપેસ્ટસ. બાવલું.	૩૫૦
„ ઈંડીઅન-લંડન.	૯૧	હોબર્ન.	૧૯૪
„ ઈન્વર્નેસ.	૧૮૪	હોરેશીઅસ પુલ.	૨૯૪
„ એ. એલીફન્ટ.	૬૪	હોલ-આલ્બર્ટ-કોન્સર્ટ.	૧૩૦
„ ગોલ્ડન સ્ટર્ન.	૩૬૪	હુએનસંગ.	૩૭૧
„ ગોલ્ડ. મોંટ્રે.	૨૨૩	હાઈન પ્રેરેશ.	૩૬૩-૪

